BIBLIOTHECA INDICA—A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

MAṄGALAVĀDA

By

GAṄGEŚA UPĀDHYĀYA

Edited By

GAURINATH ŚĀSTRĪ

With an original Sanskrit Commentary, Prabhā

THE ASIATIC SOCIETY
1979

MANGALAVĀDA

BIBLIOTHECA INDICA—A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

MAṄGALAVĀDA

By

GANGEŚA UPĀDHYĀYA

Edited By

GAURINATH ŚĀSTRĪ

ITH COMMENTARY, 'PRABHĀ'

THE ASIATIC SOCIETY

1979

BIBLIOTHECA INDICA—LA COLECTION OF ORIENTAL WORKS

मङ्गलवादः

श्रीगङ्गेशोपाध्यायरचितः

श्रीगौरीनाथशास्त्रिणा

स्वनिर्मित'प्रभाख्यटीकया

संयोजितः सम्पादितश्च

दि एशियाटिक सोसाइटि

१९७९

Work Number 308

First Published in 1979

Published by
Professor J. N. Rudra
General Secretary
The Asiatic Society
1 Park Street
Calcutta 16

Printed by
Durga Prasad Mitra
at The Elm Press
63 Beadon Street
Calcutta 6

Price : Rs. 20·00
$ 3·00
£ 1·50

FOREWORD

IT IS a pleasure and privilege for me to present this scholastic edition of Maṅgala-vāda, traditionally accepted as an integral part of Tattva-Cintāmaṇi of Gaṅgeśa Upādhyāya, to the scholarly world, on behalf of the Asiatic Society.

The editor, Dr Gaurinath Sastrī, is an accredited authority on Navya Nyāya. This annotated edition, together with his original Commentary in Sanskrit, is a valuable contribution to the stock of Maṅgala-vāda.

I am confident that this edition will receive its deserving appreciation and approbation of the scholars of Navya Nyāya.

The Asiatic Society
24 April, 1979

J. N. RUDRA
General Secretary

CONTENTS

PREFACE

The first President of the Asiatic Society desired that the presidential address at the annual general meeting of the Society should be a dissertation on a subject of some importance to the academic world. As President of the Society for a decade, he annually delivered addresses imbued with learning in the sphere of Indology and revealing the depth of his intellect. This tradition has been continuing for these 194 years, and a collection of addresses will bear out how amply the expectations of the first President have been fulfilled by illustrious scholars who succeeded him.

Had my knowledge of my limitations not restrained me, I would say that, now that the mantle has descended on me, the least I could do is to maintain the same tradition. In my last presidential address I spoke on the concept of *Śabda-yoga* in the philosophy of Sanskrit grammar. This year I have spoken on the Ultimate Reality in the philosophy of Sanskrit Grammar. But I have been feeling these two years that I should produce something of matchless value and importance and make some solid and permanent contribution to scholarship. I am grateful to the Governing Council of the Asiatic Society for permission to undertake an annotated edition of *Maṅgala-vāda* (*MV*), traditionally recognized as an integral part of *Tattva-cintāmaṇi* (*TC*) of Gaṅgeśa Upādhyāya with an introduction and an original commentary in Sanskrit.

It was my revered teacher, the late Mahāmahopādhyāya Kāmākhyānātha Tarkavāgīśa, who was entrusted by the Asiatic Society to bring out a critical edition of *TC*. These were published in parts but they have been long out of print. A few years back I was requested by the Govt. of India to bring out a variorum edition of *TC* with select commentaries, some hitherto published and some unpublished. I am happy to say that my work of preparing the manuscript for the press is ready.

As a sequel to this work I have completed a Sanskrit commentary on *MV* and have started writing a similar commentary on *Prāmāṇya-vāda*, the first section of *Pratyakṣa-khaṇḍa*. The present edition may be treated as an addition to the stock of *MV* with four commentaries of Pragalbha, Pakṣadhara, Maheśa, and Madhusūdana published in 1939 in Sarasvati Bhavana Series, Vārāṇasī. We have information of commentators and commentaries on *MV*. A list of these may be found in one of the sections in the introductory portion of this book. The commentary of Mathurānātha Tarkavāgīśa is to be found in the edition published by the Society.

For over six hundred years the study of Navya Nyāya has been continuing in Mithilā, Vārāṇasī and Navadvīpa. Commentaries and super-commentaries on *TC* have been written during all these centuries. It was for Gaṅgeśa, a master mind, to usher in a new era of Nyāya philosophy. He hails from Mithilā. He handed on the torch to Vardhamāna Upādhyāya, his son and pupil. But it was Raghunātha Śiromaṇi in Navadvīpa, Pakṣadhara in Mithilā, and Pragalbha in Vārāṇasī, who not only wrote commentaries on *TC* and taught their students but also inspired generations of distinguished savants who almost revelled in their acquaintance with the work. Full of ingenuity and gusto they could see that the tradition could be handed down to posterity without break. For some decades the enthusiasm for fresh commentaries has ebbed somewhat, though dissertations such as *vāda-grantha* and *patra* have been produced during this period.

The present editor, therefore, has felt an urge to attempt a Sanskrit commentary of his own. He hopes that this will serve as a source of information for posterity and enable them to perceive that even in the eighties of the twentieth century one can venture to forge a link and by upholding the norm of the study of Navya Nyāya, which has a unique history, demonstrate that a teacher of the present can impart this tradition to his pupils who, in their turn can not only receive it, but also transmit it in a style which may win the approbation of scholars.

The present writer cannot help remembering with gratitude the affection and magnanimity of his teacher, who, like the great Vācaspati Miśra of medieval times, was a *sarva-tantra-svatantra* of his age. For more than a decade and a half the present writer had the good fortune of sitting at his feet and studying the two master-pieces of Indian philosophy, Udayana's *Kiraṇāvalī* and Gaṅgeśa's *Tattva-cintāmaṇi*. He is Ananta Kumara Nyāya-Tarkatīrtha. About him one could aptly say :

Utpatsyate 'sti mama ko'pi samānadharmā
Kālo hy ayaṁ niravadhir vipulā ca pṛthvī.

I can only add that the faults, if any, in the exposition are entirely mine ; the merit, if any, is certainly his.

In this difficult task of preparing an edition I have been assisted by my pupil, Dr Gopikamohan Bhattacharya, Professor & Head of the Department of Sanskrit, Kurukshetra University. For seeing the book through the press I had to depend solely on Dr Anima Saha, Lecturer in Sanskrit, Basanti Devi College, Calcutta. I am deeply grateful to both of them for the help I have received.

In the end, I must acknowledge with gratitude the courtesy and co-operation extended to me by the Elm Press, Calcutta in the printing of this difficult text.

Gaurinath Sastri

INTRODUCTION

A. Navya-Nyāya (Early Period : Udayana)

Two schools of Nyāya philosophy are recognised in Indian tradition, old (*prācīna*) and modern (*navya*). While the *Nyāya-sūtras* of Gautama divided into five books each containing two sections, form the first text book of the older Nyāya, Gaṅgeśa's *magnum opus*, the *Tattvacintāmaṇi* is the standard text of the modern school.

It may be noted in this context that Ācārya Udayana of Mithilā stands at the juncture of these two schools. His *Nyāya-vārttika-tātparya-pariśuddhi* is the last important treatise on older Nyāya while his *Nyāya-kusumāñjali* and *Ātma-tattva-viveka* and *Kiraṇāvalī* are reckoned as the oldest documents of the new. In his voluminous contributions to the literature of the Nyāya-Vaiśeṣika school[1] one notices the germs of Navya-Nyāya, its pattern of subtle argumentation and methodology. Gifted with rare wisdom and logical acumen he fought against the onslaughts of eminent Buddhist dialecticians[2] with the result that he was forced to advance his arguments in a style which may definitely be described as precursor to what is found in the writings of Gaṅgeśa and the entire literature of commentaries and super-commentaries thereon. In the

---

1. The two systems of Nyāya and Vaiśeṣika were separate in their origin as well as in the early course of their development. But still a close liason seems to have existed between them for they have been held to be allied systems (*samāna-tantra*). Udayana is credited with bringing the two systems closer and he is hailed as the founder of Nyāya-Vaiśeṣika, obviously a fusion into one. Thus, we all know that the Vaiśeṣika admits two *pramāṇas* only, *pratyakṣa* and *anumāna* and does not recognise *upamāna* and *śabda* as separate *pramāṇas*. It is worthy of notice that while explaining the position of the Vaiśeṣikas on this issue Udayana elaborates the Naiyāyika point of view. Again, while explaining dream-experience he does not follow in the footsteps of the Naiyāyika but explains it as memory-knowledge as admitted by the Vaiśeṣikas.

2. Udayana criticises a text which he identifies as that of Jñānaśrī. This text has been twice quoted by Ratnakīrti in *Kṣaṇabhaṅgasiddhi* where he mentions them as those of his master. (cp. *yathā' hur guravaḥ* : Buddhist Nyaya Tracts. pp. 62, 76-7.) It appears that Udayana criticised Ratnakīrti at two places (*Ātma-tattva-viveka*, pp. 435, 462).

history of Neo-logic, therefore, Udayana occupies a unique stature. In fact, he may be looked upon as its founder.

It is usually held that Udayana belongs to the last quarter of the tenth century, a view which we are not inclined to accept. It is well-known that he holds Vācaspati in highest esteem and this fact should lend support to the suggestion that there must be a wide gap of time between these two masters. Vācaspati's *Nyāya-sūcī-nibandha* is dated 976-7 A. D. Further, Śrīdhara, author of *Nyāyakandalī*, seems to be a predecessor of Udayana as it is presumed that the latter has referred to his views in several places, the discussion on *'tamas'* being an instance in point. According to Rājaśekhara a Jaina commentator on *Kandalī*[3], the work must be dated between *Vyomavatī* and *Kiraṇāvalī*. Śrīdhara does not appear to have known Vācaspati ; but both have named Dharmottara. It is said in some quarters that Śrīvatsa is Udayana's teacher.[4] Taking all these points into consideration we venture to suggest eleventh century as the age of Udayana. There is also another point for our consideration that may lend support to our contention. We are told that Śrī-Harṣa's father Śrī Hīra lost to Udayana in a debate.[5] Śrī-Harṣa is known to have lived in the time of King Govindacandra of Kanauj and his son Vijayacandra (1104-54 A.D.).

More than two centuries later, Mithilā produced another redoubtable Naiyāyika in Gaṅgeśa described as the maker of Navya-Nyāya.[6] Gaṅgeśa is hailed as one of the greatest intellectuals of our country—a hero of the post-

3. The name of the com. is *Pañjikā*.

4. Udayana quotes from Śrīvatsa in the third chapter of his *Tātparya-pariśuddhi : atra Śrīvatsaḥ .... tasmād yathoktam eva nyāyyam* where he seems to pay respect for this little known logician.

5. This is recorded in a statement of Cāṇḍu Paṇḍita, an earlier and authoritative commentator on *Naiṣadhacarita*.

6. It passes current amongst scholars that Gaṅgeśa belongs to the twelfth century. (Weber : History of Indian literature p. 246 ; Keith : Indian Logic of Atomism 1921, p. 33 ; S. Radhakrishnan : History of Indian Philosophy Vol. II p. 40) May we, however, suggest a later date for him and in that connection place

Buddhist period of the Nyāya-Vaiśeṣika school who dominated the intellectual activity of that school for more than five centuries with dozens of commentaries and super-commentaries written on his work making the methodology of the school progressively subtle. It is indeed very difficult to believe that the period between Udayana and Gaṅgeśa was barren and did not produce a number of Naiyāyikas to continue the tradition. It is for us to assert with solemnity that the history of the period constructed with care and skill by a band of scholars enables us to find an unbroken tradition. It is corroborated by references in *TC* that there has been a continuous stream of Nyāya-Vaiśeṣika study in Mithilā from the time of Udayana during the period. Quotations gleaned from the work of Gaṅgeśa and his commentaries unmistakably testify to the fact that quite an enormous literature of Navya-Nyāya flourished in the intervening years.

B. Navya-Nyāya (Post-Udayana period)

Gaṅgeśa mentions a number of his predecessors by name. His commentators belonging to all the three schools of Mithilā, Navadvīpa and Vārāṇasī have, however, often sought to identify the quotations cited therein. We propose to present at first an account of authors named by Gaṅgeśa himself. This will be followed by a list of authors whose quotations have been identified by commentators in their respective works. But before we set ourselves to the task of

---

some important facts for the consideration of scholars! In *MV* there is a line *yadi ca nirvighnaṁ samāpyatām...* (pp. 89-90). Pakṣadhara in his *Āloka* writes on this : *iti tu darpaṇadūṣaṇam ..* (*MV*, Varanasi p. 157) Vidyānivāsa in his *Pratyakṣa-maṇi-vivecana* notes on this : *iti darpaṇoktam; tan na*. Can we identify this *Darpaṇa-kāra* who seems to have found fault with Gaṅgeśa ? Narahari in his *Pratyakṣa-dūṣaṇo-ddhāra* has an answer for it : *atra vṛddha-prapitāmaha-Vateśvaro-pādhyāyacaraṇāḥ*. (India office, ms. p. 19). Now Vaṭeśvara was born in an illustrious family in Mithilā. Śaṅkara Miśra is his grandson (daughter's son). Śaṅkara's date is about 1400 A. D. In that case, may we venture to suggest that Gaṅgeśa may be placed in the fourteenth century, or a little earlier.

presenting the names of such authors, it needs be stated that the list though fairly exhaustive, may not be in strictly chronological order.

1. Authors named by Gaṅgeśa

Śivāditya

Gaṅgeśa takes the name of Śivāditya, author of *Sapta-padārthī*, quotes a text of his and criticises the same[7]. Śivāditya's other work *Hetu-khaṇḍana*[8] has been discovered. He is quoted several times by Vādīndra in his *Mahā-vidyā-viḍambana.* His definitions have been frequently mentioned in *Nayana-prasādinī*,[9] com. on *Citsukhī.* It appears that he is a contemporary of Śrī-Harṣa and belongs to the middle of the twelfth century. He seems to be the first to enunciate non-existence (*abhāva*) as a regular seventh category, although it has earlier been recognised as an external reality.

Vallabha

Even though Vallabha, author of *Nyāya-līlā-vatī*, is not named by Gaṅgeśa there is little doubt that he criticises his definition of *vyāpti* in the following words :—नापि कात्र्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिः.[10] It is striking that almost all the later important writers of both the schools of Mithilā and Navadvīpa, have taken pains to comment on his work that deals with all the principal controversial topics in the usual order of the Vaiśeṣika manuals.[11] He must be later than Udayana for he mentions his views in several places and rejects his view at least twice[12]. He is believed to have been in the court of Nānyadeva of Mithilā. (1097-1147 A. D.).

---

7. *TC* (*pratyakṣa*), pp. 829-30

8. Two other works of his, *Upādhi-vārttika* and *Arthāpatti-vārttika*, are mentioned therein.

9. Chapter II.

10. *TC* (*vyāpti-vāda*) pp, 83

11. Including Vardhamāna.

12. *Kiraṇāvalīkārāḥ* (*Nyāya-līlā-vatī*, pp. 399-400, 533 etc.) : *Tātparyaśuddhāvudayanaḥ* (*ibid* p. 445).

Ratnakoṣakāra (Taraṇi Miśra)

The views of one Ratnakoṣa-kāra are mentioned by Gaṅgeśa in many places in the text of *TC*[13]. The author is identified by Rucidatta as Taraṇi Miśra.[14] This name has also been discovered elsewhere.[15] It is not possible to suggest any date for this author in the present state of our knowledge.

Sondaḍa Upādhyāya

Sondaḍa's name is associated with a well-known theory of Navya-Nyāya viz., *vyadhikaraṇa-dharmā-vacchinna-pratiyogikā-bhāva.* Gaṅgeśa has quoted his views several times and rejected them ; once he has mentioned a view as that of the Neo-logicians.[16] Jagadīśa Tarkālaṁkāra in his *Mayūkha* has mentioned Sondaḍa's views.[17]

II. Authors named by commentators on *TC* or others.

Śrīkaṇṭha

In the list of authors mentioned in the com. on *Ṣaḍdarśana-samuccaya-vṛtti* by Guṇaratna (about 1609 A. D.) the name of Śrīkaṇṭha, author of *Nyāyālaṁkāra,* is found immediately after Udayana. In his com. on *Khaṇḍana-khaṇḍa-khādya* Ānandapūrṇa traces a text 'नन्विति' in *Nyāyā-laṁkāra.* This may suggest that Śrīkaṇṭha is a predecessor of Śrī-Harṣa.[18]

Maṇikaṇṭha Miśra

Gaṅgeśa seems to have quoted the views of Maṇikaṇṭha several times. He is the author of *Nyāyaratna-prakaraṇa* in which

---

13. *TC* (*anumāna*), pp. 330, 885, etc, etc.
14. *tathā ca Ratnakoṣe Taraṇimiśrair uktam* (Asiatic Society ms.121/2).
15. Ganganatha Jha R. I. Journal, Vol. IV. p. 298, 303
16. *atra navyāḥ* (*TC, vidhi-vāda,* p. 276)
17. *Mayūkha* (Sanskrit Sahitya Parishad Series , Calcutta
18. *Nyāyālaṁkāra-granthe anirvacanīyadūṣaṇam yad abhāṇi tad anuvadatī'ti nanv iti* (p. 129)

Gaṅgeśa's quotations may be identified.[19] Maṇikaṇṭha is known to be the author of another work called *Naya-cintāmaṇi.* He may be later than Śrī Harṣa and Taraṇi Miśra.

Ravīśvara

Ravīśvara is another predecessor of Gaṅgeśa who has been named by Pragalbha. Mathurānātha describes a view mentioned in *MV*[20] as one upheld by a section of Mīmāṁsakas which Pragalbha identifies as the view of Ravīśvara.[21] The same has also been identified in the com. of Śaśadhara's *Nyāya-siddhānta-dīpa* by Śeṣānanta.[22] Now that Śaśadhara's work in twenty-six sections is published, it is possible for us to assert that Gaṅgeśa has criticised, emended and even elaborated his views in many places. Surprisingly enough, no important commentator has opined that the references in *TC* are associated with Śaśadhara. It is, however, difficult, to assign any date to Śaśadhara in the absence of suitable data. All that we can, therefore, say is that both Ravīśvara and Śaśadhara are predecessors of Gaṅgeśa.

Śaśadhara Ācārya

Śeṣānanta, commentator on *Nyāya-siddhānta-dīpa* has in a member of places pointed out that Gaṅgeśa's criticisms are not very happy.[23] Among the numerous commentators of *TC* it is only Vidyānivāsa Bhaṭṭācārya who mentions Śaśadhara by name[24].

---

19. Ganganatha Jha R. I. Journal, Vol. IV pp. 300-1.

20. The view starts with *'apare tu'* which upholds that *maṅgala* is to be described as the cause of *samāpti* through *vighnasaṁsargābhāva.* (Asiatic Society p. 72)

21. *Ravīśvara-mataṁ dūṣayitum upanyasyati apare tv iti (Pratyakṣa-pragalbhī, MV.* Varanasi p, 147)

22. p. 8

23. *Gaṅgeśa-dūṣaṇam alagnakam* (pp. 140-1, 168 etc.)

24. *Śaśadharīyalakṣaṇam āha yat tu rāge'ti* (Sarasvati Bhavana, ms. 22/1).

Divākara Upādhyāya

Pragalbha identifies a view mentioned and rejected by Gaṅgeśa. This occurs in the text on *Īśvarā-numāna.*[25] He also identifies another view mentioned in Vardhamāna's com. on *Dravya-kiraṇāvalī.*[26] In numerous places Pragalbha has tried to trace Divākara's views in his *Dravya-pragalbhī.* Divākara's com. on *Kusumāñjali*[26] goes by the name of *Parimala.*[27] His com. on Udayana's *Nyāya-nibandho-ddyota* is probably the most important of all his works. Divākara has also written a com. on *Ātma-tattva-viveka* known as *Āloka*. Besides, Puṇḍarīkākṣa Vidyāsāgara attributes a com. on *Khaṇḍana-khaṇḍa-khādya* to him.[28]

Prabhākara Upādhyāya

Pragalbha supplies us the information about one more predecessor of Gaṅgeśa. He is Prabhākara Upādhyāya. He mentions this name along with Divākara.[29] He also identifies a view mentioned in *TC* as one of Prabhākara.[30] It may be that Prabhākara and Divākara are contemporaries.

Bhāskara-kāra

Kaṇāda Tarkavāgīśa identifies one statement of Gaṅgeśa as referring to Bhāskara-kāra. The statement occurs in the section on *sa-vyabhicāra*'.[31] Another statement in *Jñapti-vāda* is identified by Vācaspati Miśra as the view of Bhāskara.[32]

---

25. *Divākaramatam āśaṅkate athe'ti* (*Anumāna-pragalbhī*, Varanasi ms. 190/1).

26. *ity anye Divākaropādhyāyāḥ* (*Dravya-Kiraṇāvalī-prakāśa-pragalbhī* 113/1)

27. See Śaṅkara's com. : *Makaranda-prakāśe yā vyākhyā Parimale' pi vā* where *Parimala* seems to be the com. on *Kusumāñjali* by Divākara.

28. *yady api Khaṇḍanaṭīkāyāṁ Divākarādibhiḥ* (*Kalāpa Vyākaraṇa*,. Calcutta, p. 715).

29. *Prabhākara-Divākarābhyāṁ svahastitatvāt* (*Dravya-pragalbhī* 116/1)

30. *atrai 'va Prabhākaropādhyāya-matam upaṣṭambhakam āha* (*Anumāna-pragalbhī*, Varanasi 19/1)

31. *atha sādhyasaṁśayajanaka°* (*TC*, pp. 789-90)

32. *Cintāmaṇiprakāśa.* (Varanasi ms. 23/1)

Vatseśvara

Vatseśvara, author of *Mīmāṁsā-mahārṇava* and belonging to Prābhākara school, seems to have been quoted by Gaṅgeśa on many an occasion. According to Pragalbha the view quoted as 'प्राभाकरास्तु'[33] on *Utpatti-vāda* section of *TC* seems to be his.[34]

Harinātha Upādhyāya (Mahāmahopādhyāya)

The last, though not the least, is Harinātha Upādhyāya who according to Mathurānātha is the person referred to in a text on *Vidhi-vāda* section of *TC*[35], Haridāsa Ṇyāyālaṁkāra in his *Śabdamaṇi-prakāśa* also explains a view of Harinātha.[36] Harinātha's *Smṛti-sāra* is a well-known work. Another work of his has been mentioned by Vācaspati Miśra in his *Dvaita-nirṇaya*. It is presumed that he is an immediate predecessor of Gaṅgeśa who has drawn inspiration from his writings.

Nārāyaṇa Sarvajña

In his work *Vaṅge Navya-Nyāya-carcā* Professor D. Bhattacharya has given information about one more Naiyāyika.[37] He is Nārāyaṇa Sarvajña. Ānandapūrṇa records a view of his. Unfortunately neither Gaṅgeśa nor any of his commentators has thrown any light on him. Professor Bhattacharya thinks that he is a predecessor of Gaṅgeśa and later than Śrī-Harṣa and belongs to the thirteenth century. It is presumed that he is the well-known commentator of *Manu-Saṁhitā* who is called Sarvajña Nārāyaṇa.

---

33. *Utpatti-vāda* p. 356
34. *Pratyakṣa-pragalbhī.* (Asiatic Society: ms. 88/2)
35. *Vidhi-vādā* pp. 222-4
36. *Harināthamatam āha* (*Śabdamaṇi-prakāśa*, Navadvīpa ms. 76/2)
37. *iti Nārāyaṇa-Sarvajña-matam api nirastam* (p. 714).

III. Survey of literature on *TC*

The Navya-Nyāya school of Gaṅgeśa originated in Mithilā but in later times it developed at three places Mithilā, Navadvīpa and Vārāṇasī. Though Vardhamāna, son and disciple of Gaṅgeśa continued the tradition in his works styled *Prakāśa* or *Upāya* it was left to Jayadeva Miśra, also called Pakṣadhara, to shoulder the responsibility of expanding the school of Mithilā. It is not understood why Vardhamāna did not write a com. on *TC*.[38] The Navadvīpa school was vested with glory and fame by Raghunātha Śiromaṇi who may be rightly regarded as the second great figure of Navya-Nyāya school after Gaṅgeśa, the founder. His *Dīdhiti* inspired generations of Naiyāyikas as a result of which Navya-Nyāya literature grew and developed in Bengal. Pakṣadhara's *Āloka* was studied in Mithilā but it needs be mentioned that when the Mithilā school fell into desuetude, the tradition was continued by distinguished writers of the Navadvīpa school. Gadādhara Bhaṭṭācārya's commentary on *Āloka* is a pointer in this direction.

Besides, another school of Navya-Nyāya developed at Vārāṇasī which has been the centre of Sanskrit learning in its different branches for centuries. The school was developed by Pragalbha or Pragalbhācāryā, one of the most prolific writers on Nyāya-Vaiśeṣika school who could establish himself as a front-rank Naiyāyika of his time.

A. Mithilā School

Tvantopādhyāya

The earliest commentator on *TC* belonging to Mithilā school is Tvantopādhyāya, There are records to prove that he commented on the two chapters only, *anumāna* and

---

38. It is reported that a copy of *Maṇi-parīkṣā* presumed to be a com. on his father's work was once preserved in the Sarasvati Bhavana Library at Varanasi but unfortunately it is not traceable. It is indeed surprising that Vardhamāna has not referred to this com. of his anywhere in the numerous other works written by him.

Śabda. He is quoted by Padmanābha in his *Pakṣadharoddhāra*[39]. He may be placed in the last quarter of the fourteenth century.[40]

Yajñapati Upādhyāya

Author of a com. named *Prabhā*, a manuscript copy of which is preserved in the National Library at Paris, is Yajñapati Upādhyāya, son of Vardhamāna and grandson of Gaṅgeśa. He is criticised by Pragalbha, Vāsudeva Sārvabhauma and Jayadeva. This fact may help us in fixing the lower limit of his time as the middle of the fifteenth century. It may be noted in passing that though Sārvabhauma holds Vardhamāna in high esteem,[41] he has not only his reservations about Yajñapati but holds him also to ridicule[42]. His son, Narahari Upādhyāya, a disciple of Jayadeva, is the author of *Dūṣaṇo-ddhāra* where he seeks to refute the objections raised against his father's views.[43] He criticises Pragalbha and Sārvabhauma in a few places but does not mention Śiromaṇi even once. He is himself criticised by Padmanābha. It is only likely that he is a predecessor of Śiromaṇi. His com. on *Ātma-tattva-viveka* is preserved in Durbar Library, Nepal[44] It may be mentioned in passing that he is not known to have commented on *TC*.

Gopīnātha Ṭhakkura

To the middle of the fifteenth century belongs Gopīnātha Ṭhakkura, son of Bhavanātha. His com. styled *Maṇi-sāra*

---

39. *Pakṣadharoddhāra* (25/2).

40. Gaṅgānātha Jha R. I. Journal Vol. V. pp. 13-22.

41. *iti Vardhamānacaraṇonnītaḥ panthāḥ* (145/1) ; *atra Śrī-Vardhamānānugṛhīto Maṇikṛtaḥ panthāḥ* (148/8)

42. *atra Yajñapatis tatpratāritaś ca* (66/1) ; *tat ko Yajñapater anyaḥ prājñammanyo bhāṣeta iti Yajñapatipānthaparyaṭitaḥ panthāḥ* (150/1)

43. ms. of *anumāna-khaṇḍa* available in Tanjore and Baroda ; that of *pratyakṣa-khaṇḍa* in India Office. *Sūktyā pitṛcaraṇānām adhigatasiddhāntasāreṇa Śrī-Naraharinā kriyate tātamate dūṣaṇoddhāraḥ* (48/1).

44. Durbar Cat. J. 61.

(*anumāna* section only) published from Travancore contains references to his other two works, *Anumānā-loka-bhūṣaṇa* and *Pratyakṣā-loka-bhūṣaṇa*, now lost to us. His com. on *Tarka-bhāṣā* is a well-known work.[45]

Jayadeva Miśra

Jayadeva Miśra, also called Pakṣadhara, holds a unique stature among the Naiyāyikas of Mithilā school. His *Āloka* on *TC* has drawn the admiration of generations of scholars not only of Mithilā but also of outside. His com. on *Upamāna-cintāmaṇi* seems to have been lost. He has written on Vardhamāna's *Draya-prakāśa* and his com. *Līlāvatī-viveka* on *Līlāvatī-prakāśa* is well-known. Though he mentions Hari Miśra as his teacher[46] there are evidences to shew that he is the disciple of Yajñapati Upādhyāya too.[47] It is worthy of notice that even when Śiromaṇi's reputation was at its peak Jayadevā's *Āloka* has been fortunate enough to recruit scholars from Bengal to write commentaries on it. It is a remarkable phenomenon in the sense that when keen rivalry is witnessed between the two camps each launching an attack against the other in their quest of a more convenient and satisfactory interpretation of of the original text, *Āloka* could be accepted by members of the opposite group to write commentaries thereon. Jayadeva earned the title of Tārkika-cūḍāmaṇi as recorded in the printed edition of *Āloka* and noticed in some of the mss. About him it is said :

कुन्दावदातयशसा जगदेव लब्धं साध्वीपथेन कवितापि गता नताङ्गी ।
स्वर्लोकभागिनि गुरौ जयदेवमिश्रे रे तर्क कर्कश तवैव न कोऽपि पन्था: ॥

Rucidatta

A distinguished disciple of Jayadeva is Rucidatta. He describes his teacher as Jagad-guru. He has other teachers

45. See Tanjore Catologue.
 Āloka on the opening verse of *TC*.
47. Padmanābha mentions it in his *Pakṣadharo-ddhāra* (Poona ms. 54/2)

too[48]. His com. on *TC* styled *Prakāśa* includes a section on *upamāna*[49] It is not understood why he is not very popular in Mithilā or Bengal ; but his fame has travelled to the south where his work has been largely commented upon. His com. on *Kusumāñjali* styled *Makaranda* and on *Dravya-kiraṇāvalī* styled *Vivṛti* are some of his more important works. It is believed that he lived about 1500 A. D.

Vācaspati Miśra

Almost a contemporary of Rucidatta is Vācaspati Miśra, the foremost among the 'smārtas' of Mithilā He wields a most facile pen in Navya-Nyāya too. His work on *TC* goes by the name of *Prakāśa*, the *pratyakṣa-khaṇḍa* whereof is preserved in the Sarasvati Bhavana Library.

Śaṅkara Miśra

Yet another contemporary of Rucidatta is Śaṅkara Miśra, son and student of Bhavanāthā. His com. on *TC*, known as *Maṇi-mayūkha*, seems to have been lost. He is a prolific writer, but it appears that he has not been able to establish himself in Nyāya as his name does not appear in any later work on Navya-Nyāya. In his com. on *Ātma-tattva-viveka* he quotes from the works of Jñānaśrī, Ratnakīrti and other predecessors of Udayana.

Vāsudeva Miśra

One Vāsudeva Miśra who describes himself as a nephew and student of Jaydeva, has written a com. on *TC* in which he twice refers to the views of the Navadvīpa school,[50] and rejects them. He is known to have lived at the time of coronation of Emperor Akbar.[51]

---

48. *nānāguru-mukhāmbujāt.*

49. Tanjore Catalogue 4582

50. *Tad etad gauḍīya-vacanam anādeyam* (India office ms. 12/2 :) *ata eva bhramasthale vyāptī' tyādau samāsā-sambhava iti gauḍāḥ|* ibid. 17/2

51. IHQ. XIII. p, 35.

B. Navadvīpa (or Bengal) School

Vāsudeva Sārvabhauma[52]

It needs be specially mentioned, that though Śiromaṇi's *Dīdhiti* is considered to be the most important landmark in the domain of Neo-logic in Bengal the credit must go to his teacher Vāsudeva Sārvabhauma for having produced the first important work of the Navadvīpa school, viz., *Tattvacintāmaṇi-vyākhyā.* Sārvabhauma or Sārvabhauma Bhaṭṭācārya was well-grounded in Monistic Vedānta as well.[53] It will be interesting to note that the above-mentioned commentary, awaiting publication by us in very near future is preserved under the title *Sārāvalī* in the Sarasvati Bhavana Library, The same runs from the section on *anumiti* to that on *bādha* with the omission of the section on *avayava.*[54] It is presumed that the name of the com.

---

54. Ms. written in Nāgarī script runs from p. 4 to p. 205 (pp. 112-3 missing). This is identified by. MM. G. Kavirāja as the com. of Sārvabhauma on *TC.* There are convincing materials in this text that determine the identification. In as many as five cases he is described as the teacher of Śiromaṇi.

52. It passes current among present-day scholars that Raghunātha Śiromaṇi was a student of Pakṣadhara, that he travelled from Bengal to Mithilā to study Nyāya under him and returned after having vanquished him, his teacher, in a debate. But Raghunātha Vidyālaṁkāra in his *Pratibimba* on *Anumāna-dīdhiti* quotes freely from the work of Sārvabhauma and identifies him as Śiromaṇi's teacher. It is again worthy of notice that Vidyālaṁkāra who also quotes from the work of Pakṣadhara has no where mentioned him as Śiromaṇi's teacher.

53. He writes a com. on *Advaita-makaranda.* Rajendra Lala Mitra discovered a transcript, dated 1551 śaka era, of Sārvabhauma's com. on *Advaita-makaranda*, a text on Vedānta preserved at Govardhana Math, Puri and published a notice thereon. It is presumed that this com. was written by Sārvabhauma before he came under the influence of Śrī Gaurāṅga and turned a Vaiṣṇava. It is stated that it was written in the beginning of the reign of Kṛṣṇa Rāya of Karṇāta for the pleasure of Pratāparudra, the chief minister of Orissa. The change that came upon him when he came closer to Mahāprabhu may be judged from a study of the opening verse of the section on *hetvābhāsa* : *Hṛdvyoma-kamalōsīnaṁ tattvaṁ sādhakam adbhutam | Anābhāsaṁ paraṁ dhāma ghanaśyāmam ahaṁ bhaje ||.*

is *Anumāna-maṇi-parīkṣā* as he refers to his two other comm. on *pratyakṣa* and *śabda* sections of *TC* as *Pratyakṣa-maṇi-parīkṣā*. and *Śabda-maṇi-parīkṣā* in his com.on *Advaita-makaranda*.

It may be noted that Sārvabhauma has neither referred to the author of *Āloka* by name nor quoted from his work. It appears, therefore, that they are contemporaries.

It needs be observed that Sārvabhauma's com. is more voluminous than Śiromaṇi's *Dīdhiti* as it aims at explaining the text of the original in greater detail and does not restrict itself to the elucidation of intricate texts only. Judged from this point of view *Maṇi-parīkṣā* possesses a unique value and importance in the whole literature of Navya-Nyāya.[55]

Narahari Viśārada

It may be mentioned in passing that Sārvabhauma's father and teacher[56] Narahari Viśārada is referred to not less than fifteen times by his son in his *Parīkṣā*. It is believed that Viśārada wrote comm. on both *Maṇi-pratyakṣa* and *Maṇi-anumāna*.[57] His view seems to have been criticised by Pakṣadhara in his *Āloka*.[58] He has been highly eulogised by his grandson Vāhinīpati who describes him as an incarnation of Kṛṣṇa.

---

55. The publication of *Maṇi-parīkṣā* contemplated by us will, therefore, usher in an era of far-reaching results in the field of Neo-logic in Bengal.

56. Sārvabhauma quotes his teacher in the context of a definition of *anumāna* : *atrā'smad-gurucaraṇāḥ*. Raghunātha Vidyālaṁkāra probably refers to this 'guru' who, according to him, is Viśārada (*anumitir iti Viśārada-śāradām anusṛtyai 've' dam iti* (42/1)

57. Kāśīnātha Vidyānivāsa, nephew of Sārvabhauma, in his com. on *TC* has thrice mentioned Viśārada's views.

58. Ms. Asiatic Society (56/2). It is worthy of notice that Neo-logic developed in Navadvīpa even before Pakṣadhara who thought it worth while to refer to the view of Viśārada and record his own observations on it.

Śrīnātha Bhaṭṭācārya

Besides Viśārada, his younger brother Śrīnātha Bhaṭṭācārya Cakravartin wrote com. on both the two sections of *anumāna* and *pratyakṣa.* Śiromaṇi in his com. on the text of *vyadhikaraṇa* names four Naiyāyikas among whom Cakravartin's name heads the list, the other three being Pragalbha, Miśra and Sārvabhuma. It may be that the names of these ācāryas are mentioned in chronological order.

Viṣṇudāsa Vidyāvācaspati

Sārvabhauma's younger brother, Viṣṇudāsa Vidyāvācaspati wrote a com. on *TC* as he is referred to by his son Vidyānivāsa Bhaṭṭācārya more than once in the section on *Prāmāṇyavāda* of his com. on *TC*. MM. Gopīnātha Kavirāja presumes that a ms. of the com. on *śabdakhaṇḍa* by Vidyāvācaspati is preserved in the Sarasvati Bhavana Library.

Puṇḍarīkākṣa Vidyāsāgara

One more commentator on *TC* is Puṇḍarīkākṣa Vidyāsāgara who in his *Kātantra-pradīpa* refers to his own com. as *Prakāśa*[59], It is presumed that he wrote his com. before Pragalbha, Sārvabhauma and Śiromani, on the ground that he did not mention the name of any earlier commentator of *TC*.

Puruṣottama Bhaṭṭacārya

Puruṣottama Bhaṭṭācārya is another Naiyāyika, referred to by Raghunātha Vidyālaṁkāra who indentifies him with the person described as *kaścit* in the following text of *Anumānadīdhiti* : *Tan nirasyati tac ce 'ty api kaścit.*[60]

---

59. *Anayoś ca matayor balābalam asmatkṛte Tattraciṅtāmaṇi-Prakāśe' nusandheyam | Kārakaiprakaraṇa p.* 56

60. *Puruṣottama-bhaṭṭācāryamataṁ likhati anumiter iti | Pratibimba* (48/1) ; in another place he writes : *Puruṣottama-bhaṭṭācārȳyaṃ hy etaṃ matam | Tais tu tan na dattam | yadi ca tad dīyate* | (18/2)

Kṛṣṇānanda Vidyāviriñci

Kṛṣṇānanda Vidyāviriñci is one more commentator on *TC*. His com. goes by the name of *Kṛṣṇa*, to be more precise, *Pratyakṣa-kṛṣṇa*. He is described as a younger brother of Sārvabhauma.

Kāśīnātha Vidyānivāsa

One of the most reputed Naiyāyikas before Śiromaṇi is Kāśīnātha Vidyānivāsa, author of *Tattvacintāmaṇi-vivecana*. The ms. consisting of 68 folios running from *MV* to *Jñapti-vāda*, is preserved in the Sarasvati Bhavana Library. It is presumed that this com. was written before *Dīdhiti* as it does not contain any reference to the latter or its author.

Raghunātha Śiromaṇi

We have just mentioned a number of outstanding Navya-Naiyāyikas who have written on *TC* and contributed to the growth and development of Navya-Nyāya literature. It will be a great day for scholars when their unpublished works will see the light of the day. But as the matter stands to-day, it must be said that it is Śiromaṇi's commentaries on *TC*, particularly the *Anumāna-dīdhiti*, that produced a tremendous impact on the minds of his contemporaries and successors and inspired them in a manner that has hardly any parallel in the history even of this country.

It is to be noted that Raghunātha Śiromaṇi has not commented on *MV*. His com. on perception runs upto *Anyathā-khyāti-vāda*. At one place only he mentions *Nyāya-līlā-vatī-prakāśa* of Vardhamāna. Indeed he seems to be shy about taking names of persons whom he refers or criticises He does not even take the name of Pakṣadhara when he discusses his view. As mentioned before, *Anumāna-dīdhiti* is unquestionably his masterpiece ; it runs upto *bādha-prakaraṇa* of *hetvābhāsa*. Here he mentions only once *Anvīkṣānvaya-tattva-bodha*, a com. on *Nyāyasūtras* by Vardhamāna. Śiromaṇi is a prolific writer and among his works mention may be made of his commentaries on Udayana's works besides one *Padārtha-khaṇḍana* in which he seeks to refute some of the time-honoured views of the Nyāya-Vaiśeṣika school.

Post-Śiromaṇi period

The period after Śiromaṇi is indeed very rich and a galaxy of intellectuals contributed to the growth and development of Navya Nyāya in the line of the master. It may be noted here that excepting a few among these stalwarts none did write on *TC*. Śiromaṇi caught the imagination of these reputed exponents of Navya Nyāya so effectively that they could hardly reach the original texts of Gaṅgeśa and discuss them. In this section we write about those authors and their works who have commented on *TC*.

Jānakīnātha Bhaṭṭācārya Cūḍāmaṇi

Jānakīnātha is the reputed author of *Nyāya-siddhānta-mañjarī*, a widely popular work on Navya Nyāya among scholars outside Bengal. The author has therein referred to another work of his known as *Maṇi-Marīci*, obviously a com. on *TC*[61]. His son, Rāmabhadra in his com. on *Padārtha-khaṇḍana* quotes from the same[62]. It is not difficult to determine his age; he belongs to the last quarter of the fifteenth century and the beginning of the sixteenth. Jānakīnātha quotes from Śiromaṇi's *Padārtha-khaṇḍana* in his *Mañjarī*. His other works are *Ānvīkṣikī-tattva-vivaraṇa* and *Ātmatattva-dīpikā*.

Kaṇāda Tarkavāgīśa

In the introductory verse of his *Bhāṣāratna*[63], Kaṇāda describes himself as the disciple of Cūḍāmaṇi who is none other than Jānakīnātha. But it is rather surprising that in his com. on *TC* known as *Anumāna-maṇī-vyākhyā* he offers salutation to Sārvabhauma instead of Jānakīnātha[64]. It is also very difficult to identify whom he mentions as his *parama-guru*[65].

61. *Vistaras tv asmākaṁ Maṇi-Marīci-nibandhana-Tātparya-Dīpikayor anusandheyaḥ* (*Nyāyasiddhāntamañjarī* p. 212).

62. *Ibid. pratyakṣakhaṇḍa* (section on *abhāva*), p. 47.

63. Published in the Sanskrit Sahitya Parishad Series, Calcutta.

64. *Sārvabhaumapadāmbhoja-bhramarīkṛtamaulinā* /

65. *Paramaguravas tatre'ty asya........* /

Obviously, he is not Vāsudeva Sārvabhauma as none of the quotations and references are traceable in Sārvabhauma's com. It is presumed that they are from *Maṇi-Marīci*.

Haridāsa Nyāyālaṁkāra Bhaṭṭācārya

Haridāsa's com. on Udayana's *Nyāya-kusumāñjali* is a most important work. His comm. on the three sections of *Āloka* have been brought to light. Complete ms. copies of his com. on *TC*, known as *Śabda-maṇi-parīkṣā* is preserved in the library of Dacca University, where he is described as Nyāyālaṁkāra. A perusal of his works may confirm the view that he is earlier than Mathurānātha.

Bhavānanda Siddhāntavāgīśa

Bhavānanda is a most prolific writer who has commented on all the important works of Śiromaṇi. A com. on *TC* known as *Śabdamaṇi-sāra-mañjarī* written by him is mentioned in his com. on *Anumāna-dīdhiti* (section on *sat-pratipakṣa*)[66].

Guṇānanda Tarkavāgīśa

Yet another eminent writer on Navya Nyāya is Guṇānanda whose com. on *TC* known as *Pratyakṣa-maṇi* is preserved in Sarasvati Bhavana Library. (Nyāya-Vaiśeṣika ms. no. 341). He has commented on *Dīdhiti* and *Āloka*. His views have been reviewed by Yaśovijaya Gaṇi, the Jaina scholar, in his *Nyāya-khaṇḍa-khādya*.

Mathurānātha Tarkavāgīśa

Of all the commentators the most outstanding is Mathurānātha whose comm. on the three sections of *pratyakṣa*, *anumāna* and *śabda*, known as *Māthurī* or *Rahasya* have been published from the Asiatic Society, Calcutta[67]. It is a volu-

---

66. *Adhikañ ca Śabdamaṇisāramañjaryāṁ vivecitam asmābhiḥ* / (ms. with Prof. D. Bhattacharya 251/2).

67. *Pratyakṣa-khaṇḍa* upto *sannikarṣa-vāda* (1883), *Anumāna-khaṇḍa* upto *bādha* (1892) and *Śabda-khaṇḍa* in two parts (1897 & 1901).

minous text that explains the original in detail to the satisfaction of scholars. It may be noted that *Rahasya* on *īśvaravāda, jāti-śakti-vāda* and the rest is yet to be discovered. His *Upamiti-rahasya* also is not available in print. Mathurānātha, like Śiromaṇi, is a prolific writer of great eminence. He has written on *Dīdhiti* and *Āloka*, as also on Udayana's *Kiraṇāvalī* and *Ātma-tattva-viveka*. His comm. on *Līlāvatī* and Vardhamāna's *Prakāśa* are yet to be published. It may be mentioned that Mathurānātha's stature in the field of Navya Nyāya is yet to be ascertained. The voluminous literature produced by him rich in investigations so subtle and hair-splitting and full of references to the views of his predecessors is unquestionably bewildering.

Jagadīśa Tarkālaṁkāra

A junior contemporary of Mathurānātha is Jagadīśa. It is a great compliment to his genius that with the writing of his com. on *Dīdhiti*, the latter seems to have receded in the background. His com. on *TC* is known as *Mayūkha*. His com. on *MV* as also a few folios of sections on *upamāna* and *śabda* are now available. A substantial portion of *Mayūkha* on *anumāna* is being published by us in the Sanskrit Sahitya Parishad Series, Calcutta. It is not known whether he has written on *Āloka*. One of his most popular works is *Śabda-śakti-prakāśikā*.

Gadādhara Bhaṭṭācārya

The glorious chapter of Navya Nyāya ends with Gadādhara. His comm. on *Dīdhiti* and *Āloka* are popular texts. We are told that he has written on *anumāna* and *śabda* sections of *TC*, but they are not easily available to us. The present-day scholars of Navya Nyāya of the traditional school are found to be very much interested in his writings.

C. Vārāṇasī School

Pragalbha Ācārya

Our account of Navya Nyāya literature would hardly be deemed complete without a reference to yet another school of

Navya Nyāya that grew and developed in Vārāṇasī. One of the earliest exponents of Navya Nyaya in that part of our country is Pragalbha-Ācārya.

Pragalbha has written comm. on the four sections of *TC* as also on *MV* (published from Vārāṇasī) and it is believed that he is a senior contemporary of Sārvabhauma who criticises his view in the *vyadhikaraṇa* section of his *Anumāna-maṇi-parīkṣā.* This we presume on a statement of Raghunāthā Vidyālaṃkāra.[68] Pragalbha's date may be fixed sometime between the first quarter of the fifteenth century and the end of it. He is believed to have been a formidable rival of Pakṣadhara and may have preceded the latter. He is the only great *ācārya* who is known to have commented on the *upamāna* section of *TC* which awaits publication by us in near future. His com. on *īśvara-vāda* forms a quarter of the entire work. Pragalbha's com. on the different sections on Vardhamāna's *Prakāśa* on Udayana's *Kiraṇāvatī* as also a com. on *Nyāya-Līlāvatī* known as *Līlāvatī-Pragalbhī* are important works.

Pragalbha is known to have flourished in Vārāṇasī and it is because of him that the literature of *TC* has become popular in that part. Pragalbha hails from Bengal. He does not belong to Mithilā as mentioned by Vindhyeśvarīprasāda[69]. He is a Vārendra Brahmin. He mentions Narapati Miśra as his father and Jāhnavī as his mother in the opening verse of *Pratyakṣa-pragalbhī.*[70] It appears that he has received his lessons from his father. [71]His another name is Śubhaṅkara.[72] It is worthy of notice that he mentions the names of his distinguished teachers, Divākara and Jagadguru. Pragalbha

68. *Sārvabhaumasya ca Pragalbhamatadūṣaṇaṁ sādhyābhāvapadavaiyarthyam|Pratibimba* 79/2.

69. *Pragalbhamiśrādibhir Maithilapaṇḍitaiḥ.*

70. *Ācārya-Śrī-Pragalbhena Jāhnavīgarbhasambhuvā | Pitur Narapater vyākhyāṁ hṛdi kṛtvā nibadhyate ||*

71. *Dhyātvā pitur Narapateś caraṇadvayañ ca Śrīmat-Pragalbha iha kiñcid ahaṁ bravīmi ||*.

72. *Kebalānvayi-Govindaṁ praṇamya Śrī-Śubhaṁkaraḥ ||* Section on *kebalānvayī.*

is also a reputed teacher of Vedānta being the disciple of Anubhavānanda.[73]

Padmanābha Miśra

Padmanābha Miśra, yet another Bengalee, hails from Vārāṇasī and his comm. *Setu* on *Vaiśeṣika-bhāṣya*, *Nyāyakandalī-sāra* on Śrīdhara's work, *Vardhamānendu* on Vardhamāna's *Dravya-kiraṇāvalī-prakāśa* are well-known works. It is worthy of notice that he has written on *TC*[74]. Padmanābha's reputation as a Naiyāyika is of no mean order.

Concluding remarks

A galaxy of intellectuals in Navya Nyāya hails from Vārāṇasī among whom mention may be made of Śrīmān Bhaṭṭācārya, Balabhadra Miśra, Rāmakṛṣṇa Bhaṭṭācārya Cakravartin, Raghunātha Vidyālaṁkāra, Rudra Nyāya-Vācaspati, Viśvanātha Siddhānta-pañcānana, Gaurīkānta Sārvabhauma, Raghudeva Nyayālaṁkāra, Jayarāma Nyāya-pañcānana, Rāmacandra Siddhānta-vāgīśa and others. But it has to be admitted that they seem to be far removed from Gaṅgeśa. They are all more proximate to Śiromaṇi and have been influenced by his writings. Needless to mention that Pragalbha and Padmanābha are the two most outstanding Naiyāyikas of this school who have written on *TC*.

References

Chakravarty, Manomohan	JSAB, 1915
Kaviraj, MM Gopinath	Sarasvati Bhavana Studies III-V
Tarkavāgīśa, MM Phanibhusana	Introduction to Nyāya-paricaya
Bhattacharya, Dineshchandra	Vāṅgālīra Sārasvata Avadāna, I.

73. *Śrī-Jñānānanda bhagavatpūjyapādaśiṣya-Śrīmad-Anubhavānanda-bhagavat-pūjyapādaśiṣyasya Śrī-Pragalbhācāryasya kṛtau Khaṇḍana-darpaṇe* / Sanskrit College, Calcutta ms., 21/2.

74. *Pratyakṣa-maṇi-parīkṣā*, 8 leaves only preserved in the Asiatic Society, Calcutta ; *Anumāna-maṇi-parīkṣā* not yet discovered ; *Setu* refers to *Śabda-parīkṣā* (cp. *vistaraś cā' sya Śabdaparīkṣādau*, p. 389)

Maṅgala-vāda (MV) : is it an integral part of *TC* ?

Barring Raghunātha Śiromaṇi most of the commentators of *TC* have commented on *MV*. Among them mention may be made of Pragalbha, Pakṣadhara and others. Thus there seems to be *prima facie* case for the presumption that *MV* forms an integral part of *TC*. That Raghunātha did not write a commentary on it may be explained away. In the first place, Raghunātha did not explain each and every word of the text of the original but focussed his attention on its more difficult and intricate portions only. One can hardly overestimate how he revelled in his exposition of the crucial issues in the chapter on inference (*anumāna-dīdhiti*) where he offered a searching analysis of the original text, employed trenchant criticisms of previous writers in the field and stated his personal view as a solution. For obvious reasons the text of *MV* could hardly draw his interest and it is only natural that he left it out unexplained. It may be mentioned in this context that the great Śaṅkarā-cārya also did not comment on the first ehapter of the *Gītā* because he might have thought that the text was self-explanatory, hardly demanding any expository elaboration from his mighty pen. Secondly, it may have been that the commentator thought that the text of *MV* was not an integral part of *TC* but a separate work for which he did not feel any urge to write a commentary.

We place a few points for consideration by the academic world. At the very outset let us state that we are not inclined to persuade ourselves to concur with the prevailing impression that *MV* is part and parcel of *TC*. The time-honoured convention with ancient and medieval authors has been to discuss the maṅgala-problem as a part of their commentary on the maṅgala verse or text in the very beginning, Had Gaṅgeśa written on maṅgala theory as introductory to *TC*. it would have been in the fitness of things for him to get it included in his commentary of the three maṅgala verses of *TC*. But as he has nowhere explained his own words and incorporated it in the

body of the text, it will be futile to expect that *MV* is an explanatory gloss on the opening verses and forms an integral part of the text of *TC*. Further, there is a convention that the author makes a statement about the proposed work (*pratijñā-vākya*) in the beginning of his book and also mentions the subject-mater (*abhideya*), the mutual relation between it and the text (*sambandha*) as also his motive in writing the work (*prayojana*). Unfortunately *MV* does not contain any *pratijñā-vākya* and Gaṅgeśa does not state any one of the other three either anywhere in the text of *MV*. But it is worthy of notice that in the beginning of his *Prāmāṇyā-vāda* (*PV*) he has discussed the subject-matter of the text as also the motive respectively as follows ; *pramāṇa-tattvam atra vivicyate* & *jagad eva duḥkhapaṅkanimagnam uddidhīrṣuḥ*.

Should we not, therefore, venture to suggest that it is *PV* and not *MV* which is the opening section of *TC* ? It is quite understandable that Gaṅgeśa may have sometime thought that he would discuss the maṅgala-problem in a separate treatise. It is also likely that due to scribal error this text came to be included in the original body of his *magnnm opus*, taking it to be a form of maṇgala which, in reality, it is not.

We have not, therefore, incorporated the three maṅgala verses of *TC* in this edition of the text of *MV* ; in our view the three maṅgala verses should not form the prelude to the *MV*. However, it is out of respect for the prevailing traditions that we have decided to put these verses elsewhere in this book and also write a commentary in Sanskrit on them.

Resumé of Contents

It is a time-honoured convention with orthodox Indians that they perform some auspicious ceremonies before they start any important work. Usually such ceremonies include salutation to a deity or teacher. Now, salutation is threefold : verbal (*vācika*), physical (*kāyika*) and intellectual (*mānasika*). Of the three, verbal salutation seems to be most popular. One takes the name of one's personal god whom one worships or one's beloved teacher under whom one has studied the *śāstras*. Such expressions as *om*, *atha*, etc. that are remembered as denotative of auspiciousness, are often found in the beginning of a book. It is, therefore, that when one misses any verbal expression of auspiciousness in any one of the more ancient and important texts, it is presumed that the author, because of his orthodoxy, must have performed some kind of physical or intellectual salutation which he has not, however, recorded in words. It is also mentioned that the purpose of recording verbal salutation is to pass on a tradition from the teacher to the taught so that the latter is privileged to learn that the practice of verbal salutation is a *must* in the beginning of any important work that is contemplated and that it is expected that the tradition be kept alive. Be that as it may, orthodox writers on *śāstras* believe in the tradition of *maṅgala* as a prelude to the commencement of their texts.

Ācārya Udayana and some writers before Gaṅgeśa have briefly discussed the value and importance of *maṅgala*, but most of those who have come after him have thought it imperative to record their views on it. Gaṅgeśa himself was aware of this tradition and he wrote three verses in the beginning of his *magnum opus*, *Tattva-cintāmaṇi*, where he eulogised Śiva, the Ultimate Reality. Of course, he seems to be convinced that the convention of the wise (*śiṣṭācāra*) should have the sanction of some Vedic injunction the text for which had not unfortunately come down to us and would have, therefore, to be constructed containing the information why *maṅgala* should be performed.

In the present work, Gaṅgeśa has taken pains to discuss the purpose of *maṅgala* and examine its connotation. We propose to take up the two topics in the manner of the master adding notes required for proper assessment of his position.

Different scholars hold different views on the precise form of *fruition* of *maṅgala* as a prelude to any important work. According to some, it is completion (*samāpti*) of the work undertaken (*prārabdha-karman*) while others declare that it is completion through removal of obstacles impeding it (*vighna-nāśa-dvāraka-samāpti*). Gaṅgeśa is firm in his conviction that completion is not the reward of *maṅgala*; in fact, the two, viz., completion and *maṅgala* cannot be causally connected. According to him, *maṅgala* drives away unfavourable destiny *pratibandhaka-durita*) only and absence of unfavourable destiny is believed in common parlance to be the cause of completion.

Let us now study how Gaṅgeśa examines the view of his opponents. Perception, he points out, is of little avail in linking *maṅgala* with completion as cause and effect. If causation has to be proved on the authority of perceptual knowledge it is imperative that it should be reinforced by the knowledge of concomitance in presence and absence (*anvaya-vyatireka*). In the case under study no such concomitance is available ; instead there is violation of the same (*vyabhicāra*). This means that perception is not competent enough to establish the intended causal relationship between *maṅgala* and completion. Thus, there are cases where completion is found to have been reached in the absence of *maṅgala* (i.e.. *anvaya-vyabhicāra*) ; and such instances are not rare when works undertaken have remained unfinished inspite of *maṅgala* (i.e., *vyatireka-vyabhicāra*).

If, however, perception fails to deliver the goods, it may be examined whether inference can come to our rescue. Yes, those who seek the aid of inference in the matter opine that the knowledge of concomitance in presence and absence noticed before is not required to establish

the causal relationship in view. But even if it be conceded for the sake of argument that the said knowledge of concomitance is not a *desideratum* to connect *maṅgala* and completion as cause and effect, it needs be pointed out that a single inference will not serve our purpose. Let us pursue the point in some detail. There is an irreproachable convention of the wise (*avigīta-śiṣṭācāra*) that *maṅgala* is arranged in the beginning of their work. As the wise do not undertake a fruitless work, the work undertaken by them must be rewarded in the end. So it appears that there is causal connection between *maṅgala* and *fruition*. But it must be pointed out that even with the assumption that *maṅgala* and *fruition* are causally connected, it still remains to point out the precise fruit that will accrue as a result of *maṅgala* being perfomed in the beginning of the work. To be precise, there is the guarantee for some kind of reward but not any particular reward. Hence the tradition of *maṅgala* current among the wise may inform us that the work undertaken does not go unrewarded ; but the same does not warrant us in fixing with any degree of certitude the particular reward, viz., completetion and nothing else. Under the circumstances, we shall be constrained to seek the aid of a second inference to determine that causal relationship subsists between *maṅgala* and completion. Now a person must have in his mind the idea of completing a work which he intends to undertake. One does not feel the urge for starting a work which he knows that he will not be able to complete. Hence it may be presumed that the reward expected at the time of commencement finally turns out to be completion and nothing else. As this second inference may enable us to obtain causal relationship between *maṅgala* and completion, the first one connects *maṅgala* and *fruition* only.

Against this it is pointed out that the failure of concomitance in absence can hardly guarantee the intended causal link. Thus there are heterodox writers who are found to have completed their works in the absence of *maṅgala* in the beginning. Employment of inference to determine causation may be justified only when there is no information about the failure of con-

comitance in absence. If an cccasion of its failure comes to our knowledge certitude about the causal connection if claimed to have been established is vitiated by doubt. And, should any attempt be made to remove such doubt even with the authority of some Vedic text mentioning *maṇgala* and completion as cause and effect, that Vedic text which again has to be constructed on the basis of convention of the wise and is not directly available, cannot be trusted in the face of definite knowledge of failure of concomitance in absence and as such the doubt mentioned above can hardly be made inoperative. True, Vedic texts are infallible but in the present case, such texts are to be constructed and in that case they can be reliable only when they are not contradicted by the knowledge of the failure of concomitance in absence. The doubt occasioned by the failure cannot be set aside and the authority of the Vedie text so constructed remains challenged.

Thus, Gaṅgeśa asserts that it is difficult to establish causal relationship between *maṅgala* and completion in any manner. So he asserts that *maṅgala* removes only the destiny that impedes completion of a work undertaken. And given long life and requisite intelligence one may expect that a work started will be completed.

Gaṅgeśa has taken pains to say that *maṅgala* may be of different kinds and it is not easy to find a common characteristic inhering in these different identities meant by it. Thus *maṅgala*, according to him, may mean any one of the following : salutation, offering of eulogy, use of some verbal expressions such as *om*, *atha*, etc., ringing of bells, sounding of conches, taking names of deity or teacher etc. As such, one who is anxious to remove one's unfavourable destiny, may take to any one of these. In that case, different Vedic texts are required to be suitably constructed.

उपोद्घातः

संस्कृतवाङ्मये मङ्गलाचरणस्याविनाभावमहिमा

व्याकरणमहाभाष्यकारो भगवान् पतञ्जलिः 'वृद्धिरादैजि'ति पाणिनीयसूत्रं व्याकुर्वाणः 'अदेङ् गुण' इत्यत्रेव आदैज् वृद्धिरिति कुतो न सूत्रितमुद्देश्यवाचकपदस्य विधेयवाचकपदपूर्वं प्रयोगस्य सम्प्रदायसिद्धत्वादिति शङ्कित्वा उत्तरमाह—एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं मृष्यताम्। माङ्गलिक आचार्यो महतः शास्त्रौघस्य मङ्गलार्थं वृद्धिशब्दमादितः प्रयुङ्क्ते। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते वीरपुरुषाणि च भवन्ति इत्येवं वदन् भगवान् ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणमवश्यं कर्तव्यं तच्च मङ्गलवाचिवृद्धिशब्दप्रयोगेण निर्वहतीति स्पष्टमभिमन्यते। वृद्धिपदं ब्रह्मपरं ब्रह्मणः वृद्धतमत्वात्।

एवं मीमांसासूत्रकारो भगवान् जैमिनिः स्वग्रन्थादौ 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यत्र प्रथममथशब्दं प्रयुञ्जानो ग्रन्थादौ मङ्गलस्यावश्यकतां सूचयति। न केवलं ग्रन्थादौ अपि तु ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्ते च मङ्गलस्यावश्यकतां सूचयति तत्र तत्र मङ्गलवाचिपदप्रयोगात्। तथाहि मीमांसाग्रन्थान्ते षोडशाध्यायसमाप्तौ सूत्रं 'विद्यते वान्यकालत्वाद् यथायाज्यासम्प्रैषो यथायाज्यासम्प्रैषः' इति। अत्र च देवस्वामिकृतं भाष्यम्—विद्यत इति कालत्रयसत्तावाचि पदं प्रयुञ्जानः स्वग्रन्थान्ते मङ्गलवाचि पदं प्रयुङ्क्ते। इदञ्चोत्तमसूत्रे मङ्गलाभिधायिपदं प्रयुक्तमाचार्येण शास्त्रस्यादिमध्यावसानेषु मङ्गलार्थपदन्यासस्याध्येतृषु श्रयोनिमित्तत्वात्। तत्रादौ अथशब्दधर्मशब्दौ मङ्गलार्थौ। मध्येऽपि शतशो मङ्गलवादीनि पदानि विद्यन्ते। विद्यत इति पदं मङ्गलार्थम्। न्यायसूत्रेऽपि प्रमाणपदं प्रथमं प्रयुङ्क्ते आचार्यो मङ्गलाय। प्रमाणपदं प्रमापरं भावव्युत्पत्त्या। प्रमा च अनधिगताबाधितप्रयोजनवदर्थज्ञानं ब्रह्मसाक्षात्कार एव। स च ब्रह्मैवेति मङ्गलत्वम्। प्रमाणं प्राणनिलय इति विष्णुसहस्रनामपाठाच्चास्य मङ्गलत्वम्। भगवान् कणादोऽपि 'अथातो धर्मं व्याख्यास्यामः' इति वैशेषिकशास्त्रमारभमाणः प्रथममथपदं धर्मपदञ्च मङ्गलार्थं प्रयुङ्क्ते। योगसूत्रेषु ब्रह्मसूत्रेषु च प्रथममथशब्दप्रयोगान्मङ्गलाचरणं विद्यत एव।

श्रीशङ्कराचार्यकृते ब्रह्मसूत्रभाष्ये यद्यप्यादौ मङ्गलवाचि पदं भाष्ये न दृश्यते तस्मादव्याख्येयमिदं भाष्यमित्याशङ्क्य 'युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरि-

त्यादिपूर्वपक्षभाष्ये जडवर्गाद्विलक्षणं सत्यज्ञानानन्दात्मकं चिद्रूपं ब्रह्म स्मरन्तो भाष्यकारा मानसं मङ्गलमाचरितवन्त एव। अतएवाग्रणीः शिष्टाचारपरिपालने भगवान् भाष्यकार' इति प्राहुस्त भवन्तः पद्मपादाचार्याः पञ्चपाद्याम्।

श्रीशबरस्वामिकृते पूर्वमीमांसाभाष्ये मङ्गलं न दृश्यते। अतोऽव्याख्येयत्वं तस्याशङ्क्य नयविवेककारो भवनाथ इत्थं वदति—"देवगुरुपूजानमस्कारादिरूपं मङ्गलमुच्यते। 'मङ्गलाचारयुक्तानां विनिपातो न विद्यत' इति स्मृतेरभिमता-विनिपातोऽस्य फलम्। ग्रन्थारम्भे च पक्षप्राप्तविघ्नहेतुपापक्षयापेक्षया यन्मङ्गलं युक्तं, तन्निवेशनञ्च ग्रन्थे युक्तं, महापुरुषकृतस्तुत्याद्यनुकीर्तना-च्छिष्याणां महामङ्गलार्थम्। तदिहसूत्रभाष्यटीकासु न निवेशितम्। तद् दृष्ट्वा न कृतमित्यपि भाति' इति शङ्का ततः समाधानं—'नित्यं मङ्गलाचारयुक्त-त्वात् सूत्रकारादीनाम्। सूत्रे अथादिपदं तत्कालमङ्गलफलमपि सूत्रकृतः। तन्निवेशनानुकीर्तनाच्छिष्याणां भाष्यकारादीनामपि मङ्गलं सिद्धम्'—इति।

श्रीकुमारिलस्वामिकृते श्लोकवार्त्तिके मङ्गलाभावं केचन मन्यन्ते। तन्न युक्तम् 'यागस्मरणरूपं शिवस्मरणरूपञ्च मङ्गलं विद्यत एव। तथाहि 'विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदीदिव्यचक्षुषे। श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्ध-धारिणे'॥ इति तदीयप्रथमश्लोकः सोमार्धशेखररूपश्रीशिवस्मरणरूपस्तत्र च निर्मलज्ञानरूपत्वं वेदत्रयप्रतिपाद्यत्वं मोक्षहेतुत्वञ्चेति विशेषणत्रयं सुतरां सङ्गच्छते। श्रीपार्थसारथिमिश्रास्तु अस्य पद्यस्य सोमयागपरत्वं ब्रुवते। तत्रापि च विशुद्धज्ञानवद्भिः कर्तव्यत्वं वेदत्रयप्रतिपाद्यत्वं सोमस्य यत् स्थानं हविर्धानमण्टपाख्यं तद्युक्तत्वञ्च विशेषणत्रयं सङ्गच्छते। सोमयागोऽपि मङ्गलमेव स्वतः। यज्ञो वै विष्णुरित्युक्तेर्विष्णुस्मरणमपि मङ्गलमेव। अतो न दोषः।

यद्यपि ग्रन्थादौ मङ्गलकर्तव्यतायां शिष्टाचारस्यैव श्रुत्यनुमानद्वारेण प्रमाणत्वमभ्युपगच्छन्ति नैयायिका इतरशास्त्रकाराश्च तथापि वेदाचारमूलक एवायं शिष्टाचार इत्यपि वक्तुं शक्यते। तथाहि तैत्तिरीयशाखारम्भे ब्राह्मणे 'ब्रह्म सन्धत्तं तन्मे जिन्वतमि'त्यारम्भो दृश्यते। तच्च व्याकुर्वन् सायणाचार्यो: "ब्रह्मशब्दो जगत्कारणे परमात्मनि वेदे प्रयुज्यते। 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'सत्यं ज्ञानं ब्रह्म' इत्यादौ। एवं सति ब्रह्मशब्दस्य तत्प्रतिपादकवर्णमात्रपरत्वेऽपि परब्रह्मणः सहसा बुद्धिस्थत्वादर्थान्मङ्गलाचरणं सम्पद्यते। तस्य ब्रह्मणः प्रतिपादकत्वेन वेदोऽपि ब्रह्मशब्दार्थः। ततो ग्रन्थादौ वेदपुरुषोऽप्यनुस्मृतो भवति। तादृशवेदाध्ययनाध्यापनयोर्मुख्याधिकारसम्पादिका ब्राह्मणजातिरपि ब्रह्मशब्दार्थः स च प्रकृते ग्राह्यः" इति वदन् ब्राह्मणस्यादौ मङ्गलाचरणं स्पष्टं वदति।

यजुर्वेदसंहितायां पुनः 'इषेत्वोर्जेत्वा' इति वाक्ये इट् अन्नं स्मर्यते। अन्नञ्च मङ्गलद्रव्यमिति सुप्रसिद्धं सर्वप्राणिसुखहेतुत्वात्। ऋग्वेद-सामवेदसंहितयोरग्निपदं प्रथमतः श्रुतम्—'अग्निमीळे' 'अग्न आयाहि' इति। तयोरारम्भात् तत्र च अकार आदौ श्रूयते। 'अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शान्तस्थोष्मभिः बह्वी नानारूपा भवति' इति ऐतरेयब्राह्मणोक्तरीत्या प्रणवप्रथमाक्षरत्वेन, श्रीविष्णुवाचकत्वेन च स मङ्गलमेव। अथर्ववेदे 'शं नो देवीरभिष्टये' इत्याद्यमन्त्रे प्राथमिकं शमिति पदं सुखवाचि सुखं च लौकिकं सर्वं ब्रह्मैव एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्तीति श्रवणात्। अतस्तस्य मङ्गलत्वे न विवादः। अथर्ववेदीयशौनकशाखायां तु 'ये त्रिषप्ताः परियन्ति' इत्याद्यमन्त्रे त्रित्वेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वराणां सप्तपदेन सप्तऋषीणाञ्च प्रतिपाद्यत्वान्मङ्गलसिद्धिः।

श्रौतो मङ्गलाचार एव पुराणेषु इतिहासादिषु चानुवर्तते। तथा हि विष्णुपुराणे महाभारते च 'नारायणं नमस्कृत्य' इत्ययं श्लोक आदौ पठ्यते। वाल्मीकिरामायणे च 'तपस्स्वाध्यायनिरतम्' इति वेदतपसोरादौ स्मृतत्वान्मङ्गलाचरणं सिद्धं भवति।

पूर्वपक्षोपस्थापनम्

वं सर्वत्र श्रुतिस्मृतिपुराणकाव्यशास्त्रग्रन्थेषु मङ्गलाचरणं दृश्यत एव। परं तस्यावश्यकत्वं शिष्टाचारानुमितश्रुतिमूलकत्वं यावन्न प्रतिपाद्यते तावदर्वाचीना ग्रन्थकृतः स्वग्रन्थादौ मङ्गलं न कुर्युर्विघ्नेन च प्रतिहन्येरन्निति[1] कारुण्यात् तत्रभवान् नव्यन्यायप्रवर्तकः श्रीगङ्गेशोपाध्यायः पूर्वपक्षसिद्धान्तरचनया मङ्गलस्य सर्वकर्मारम्भेष्ववश्यकर्तव्यतां प्रतिपादयति।

---

[1] मङ्गलाचरणाभावेन त्यवायप्राप्तिश्च समुद्रमन्थनरूपे महारम्भे समजनीति श्रूयते। तथाहि स्कान्दे माहेश्वरखण्डे देवासुरैरमृतप्राप्त्यै क्षीरोदमथनप्रसङ्गे देवपूजनात्मकमङ्गलानाचरणात् कुपितः श्रीगणेशः समस्तलोकभस्मीकरणसमर्थं हालाहलं समुद्रे उत्पादयामास। तद् दृष्ट्वा श्रीगणेशोऽपि भीतः शिवं प्रत्युवाच

हे रुद्र हे महादेव हे स्थाणो हे जगत्पते।
मया विघ्नं विनोदेन कृतं तेषां सुदुर्जयम्॥

इति श्रूयते। विष्णुभागवतेऽपि चेदं 'विलोक्य विघ्नेशकृतं तदेश्वरो दुरन्तवीर्योऽपि तथाऽभिसन्धि' रित्यादिनानूद्यते।

'आर्षधर्मोपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना। यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥' इति मनुवचनात् तर्केण यावन्न निर्णीयते तावन्मङ्गलकर्तव्यता न दृढीभवेत्। अयञ्च मङ्गलवादः सर्वशास्त्राङ्गभूतः सर्वशास्त्रेषु ग्रन्थारम्भात् पूर्वं मङ्गलाचरणस्येष्टत्वादन्यथा ग्रन्थस्य न्यूनताप्रसङ्गाच्च। तत्त्वचिन्तामणौ प्रतिवादं पूर्वपक्षः विस्तरेण प्रदर्श्यते। अनन्तरमेव च सिद्धान्तः पूर्वपक्षखण्डन-पुरस्सरं स्थिरीक्रियते मीमांसावद् वेदान्तवच्च।

पूर्वपक्षस्तावत् सङ्गृह्यते। मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वं तावन्नान्वय-व्यतिरेकाभ्यां निर्धारयितुं पार्यते मङ्गलं विनापि प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तौ व्यतिरेकव्यभिचारात्। न च जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनेन व्यभिचारः परिहर्तुं शक्यते। मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वसिद्धौ हि तद्बलाज्जन्मान्तरीयमङ्गल-कल्पना घटतेऽन्यथा तदनुमानेऽप्रयोजकशङ्काया दुर्निवार्यत्वात्। मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वसिद्धौ जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनं जन्मान्तरीयमङ्गलसिद्धौ व्यभिचारपरिहार इत्यन्योन्याश्रयाच्च।

व्यतिरेकव्यभिचारस्य नियतपूर्ववृत्तित्वरूपकारणत्वग्रहे नियतत्वांशे प्रति-बन्धकत्वम्। नियतत्वं नाम व्यापकत्वम्। अन्वयव्यभिचारस्य तु स्वरूपं तावत् तदितरयावत्कारणसत्त्वे स्वसत्त्वे कार्यानुत्पादः। तस्मिन् सति कारणत्वाभि-मतस्यान्यथासिद्धिर्भवत्यवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववृत्तिभिन्नत्वात्। तथा चान्यतरव्य-भिचारे सति न कारणतानिश्चयः।

ननु मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वात्। यद् यदन्याफलकत्वे सति सफलं तत् तत्फलकं यथा तृप्तिफलकं भोजनादि इति परिशेषानुमानेन मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वमनुमीयताम्। मङ्गलस्य फलं किञ्चित्कल्पनीयमित्यनुमाने प्रवृत्तस्य मङ्गलकर्तृग्रन्थकारसमवेतेच्छाविषयतया ग्रन्थारम्भे समाप्तिरेव बुद्धिस्था भवति। अतस्तदेव मङ्गलफलमनुमिनोति—समाप्त्यन्याफलकत्वात्। सफलत्वं तु अभीष्टसाधनत्वरूपं शिष्टाचारविषयत्वात् सिद्धम्। तथाहि मङ्गलं सफलमविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद् दर्शादि-वदिति प्रयोगः। अत्र चाचारः कृतिः सविषयत्वान्न तु क्रिया। अविगीतत्व-विशेषणं शिष्टकृतजलताडनादौ व्यभिचारवारणाय। तच्च वेदानिषिद्धविषय-कत्वम्। न कुर्याद्वृथाचेष्टामिति स्मृत्या वृथाचेष्टाया निषिद्धत्वात्। पश्वादिचेष्टायास्तु न निषिद्धत्वं, मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्यन्यत्र विस्तरः। शिष्टत्वं च बालप्रमत्तान्यत्वे सति वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वम्। कृतिविषयत्वं ञ्च हेतौ विधेयतारूपं निवेश्यमुद्देश्यतायाः फले व्यभिचारात्। न च कीर्तनादिना निष्फले यागादिकर्मणि व्यभिचारस्तस्यापि फलजनकत्वस्वरूपयोग्यतानपायात्।

अत्र च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टेष्टसाधनत्वं साध्यं तस्यैव प्रवृत्ति-प्रयोजकत्वात्। तथा च श्येनादौ नरकसाधने व्यभिचारः। अतोऽविगीतत्वं हेतुविशेषणम्। तच्च पापाजनकत्वमित्याहुः। हेतौ शिष्टत्वविशेषणं जलताडनादौ निष्फले व्यभिचारवारणाय। तच्चेष्टसाधनत्वप्रमाजन्यत्वमित्याहुः।

अयं प्रकारो मणिकारैर्दूषितः। व्यतिरेकव्यभिचारेण मङ्गलस्य समाप्ति-कारणत्वाभावादुपायसहस्रेणापि कारणताग्रहासम्भवात्। अतः शिष्टाचारानु-मितश्रुत्यैव मङ्गलस्य समाप्तिहेतुत्वं बोधनीयम्। श्रुतेः प्रमाणत्वात् प्रमत्तकृत-समाप्तिस्थले जन्मान्तरीयमङ्गलं कल्पनीयम्। न चानुमितश्रुतेरानुपूर्वीवि-शेषानिर्णयादबोधकत्वं शङ्कनीयम्। विनाप्यानुपूर्वीज्ञानं तदर्थबोधकत्वेन ज्ञाताच्छब्दात् तदर्थबोधोपपत्तेः।

श्रुत्यनुमानं तावन्नमस्कारादिरूपं मङ्गलं वेदबोधितसमाप्तिसाधनताकं समाप्त्युद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वात्। यो यदुद्देश्यकाविगीतशिष्टाचार-विषयः स वेदबोधिततत्साधनताको यथा दर्श इति सामान्यमुखव्याप्तिः। शिष्टकृते निष्फले जलताडनादौ व्यभिचारवारणाय अविगीतेति हेतुविशेषणम्। अविगीतत्वं वेदनिषिद्धाविषयकत्वम्। पश्वादिकृते निष्फले कर्मणि व्यभिचार वारणाय शिष्टेति। शिष्टत्वञ्च बालपतितान्यत्वे सति वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वम्। तथापि भोजनादौ व्यभिचारः। अतोऽलौकिकेति हेतुविशेषणम्। अलौकिकत्वञ्च लोकावगतेष्टसाधनताकान्यत्वम्। अथवा शिष्टेति भ्रमाजन्येत्यर्थः। तेन स्वफलान्यफलमुद्दिश्य कृते यागादौ न व्यभिचारः। भोजनादिवारणाय अविगीतेति। उपाध्यायास्तु भोजनादौ व्यभिचारवारणाय अलौकिकेति विशेषणं प्रक्षिपन्ति। अलौकिकत्वञ्च लोकावगतेष्टसाधनकभिन्नत्वम्। तेन भोजनादि-वारणम्।

अन्ये तु नमस्कारादिर्वेदबोधितबलवदनिष्टाननुबन्धित्वविशिष्टसमाप्ति-साधनताकः समाप्त्युद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वादिति विशिष्य समाप्ति-साधनताबोधकश्रुतिमनुमिन्वन्ति। अत्र श्येनादौ व्यभिचारवारणाय अविगीतेति। एवञ्च निष्परिपन्थिश्रुत्या मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वे बोधिते तेनैव लिङ्गेन जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानं नास्तिकग्रन्थेषु। न च व्यभिचारज्ञानं शाब्दबोधप्रतिबन्धकं बाधसंशयतन्निश्चययोः शाब्दबोधाप्रतिबन्धकत्वात्।

मङ्गलस्य आरब्धकर्माङ्गत्वविचारः

मङ्गलमारब्धकर्ममात्राङ्गं शिष्टैस्तथैव पूर्वं क्रियमाणत्वाद् दर्शादौ प्रयाजवत्। अङ्गत्वञ्च मुख्यफलाजनकत्वे सति मुख्यफलजनकव्यापारजनकत्वं प्रयाजादेः स्वर्गजनकपरमापूर्वजनकत्वात्। न च दर्शपूर्णमासावारप्स्यमाणोऽन्वारम्भणीयामिष्टिं निर्वपेदिति दर्शपूर्णमासारम्भाङ्गत्वेन विहितायां त्रिहविष्कायामन्वारम्भणीयेष्टौ दर्शाङ्गत्वाभावाद् दर्शारम्भे नियमेनानुष्ठीयमानत्वाच्च व्यभिचार इति वाच्यम्। तस्यास्तदर्थितयाऽक्रियमाणत्वात् फलान्तरश्रवणाच्च प्रधानत्वात्।

ननु मङ्गलमलौकिकं लौकिके तस्य कथमङ्गत्वमिति चेन्न। अस्य नियमस्याऽपूर्वरूपोपकारजनकाङ्गविषयत्वात्। अस्य च मङ्गलस्य प्रतिबन्धकाभाव एवोपकारः। विघ्नध्वंसद्वारा तस्य समाप्तिहेतुत्वात्। स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले मङ्गलं विनापि समाप्त्युत्पत्तेः। इत्थञ्च विघ्नात्यन्ताभाव एव द्वारं स च विघ्नध्वंसद्वारको वा स्वतःसिद्धो वा उभयथाप्यविशेष एव। अतएव विघ्नसंशयादपि मङ्गलाचरणं यथा शङ्कितानिष्टनिवारणार्था प्रवृत्तिर्लोके। किञ्च फलस्य संशयेऽप्युपायत्वनिश्चयात् प्रवर्तन्ते लोके यथा कृष्यादौ।

ननु यदि संशयादप्यनुष्ठानं तर्हि श्वःकरिष्यमाणदर्शेष्टौ स्फ्याश्लेषनिमित्तकमिष्टचन्तरं भविष्यतीति संशयात् पूर्वदिने तदिष्टिदेवतावाहनं कर्तव्यं भविष्यति इति चेन्न। यतो नैमित्तिके निमित्तवान् अधिकारी यथा भिन्ने जुहोतीत्यादौ कपालभेदवान्। अतः पूर्वदिने आश्लेषनिश्चयाभावान्न देवतावाहनम्। यदि च 'सन्दिग्धे परलोकेऽपि त्याज्यमेवाशुभं बुधः। यदि न स्यात् ततः किं स्यादस्ति चेन्नास्तिकोः हतः॥' इति न्यायन क्रियेत तदानधिकृतकर्तृकत्वेन कर्मवैफल्यम्।

ननु प्रधाने ग्रन्थसमाप्तौ विध्यभावादङ्गे कुतो विधिरिति चेन्न। आचारानुमितश्रुत्या अङ्गमात्रेऽपि तदङ्गीकारात्। वस्तुतस्तु काम्यकर्मणामारम्भ सत्यवश्यं पूरणीयमिति विधिरेव मीमांसकै रङ्गीकृतः शिष्टविगर्हणापरिहाराय आरब्धस्यावश्यसमापनीयत्वादारब्धकर्मण आरम्भानन्तरं नित्यत्वात्।

सम्प्रदायमतखण्डनम्

एवं सम्प्रदायमतमुपपाद्य चिन्तामणिकारा मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वं खण्डयन्ति। तथाहि मङ्गलं विनापि प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेर्व्यभिचारान्न मङ्गलं समाप्तिफलकम्। न च जन्मान्तरीयमङ्गलानुमानाद् व्यभिचारपरिहारो जन्मान्तरीयसमाप्त्युद्दशेन शिष्टैर्मङ्गलानाचरणात्। न च पुत्रेष्टिवज्जन्मान्तरीय-फलकल्पनम्। पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति श्रुतौ जन्मान्तरीयपुत्रसाधारणपुत्र-मात्रकामनाश्रवणात्। इह तु प्रारिप्सितग्रन्थसमाप्तिकामनया मङ्गलाचरणेनानु-मितश्रुत्या ऐहिकसमाप्तेरेव फलत्वात् कारीरीष्टिवत्, तत्रासन्नसमय-वृष्टेरेव काम्यत्वोपगमात्। अपि च कारीर्यादिवदग्रिमपुरुषव्यापारं विनैव मङ्गलमात्रेण समाप्त्यवश्यम्भावापत्तेः।

अपि च मङ्गलं विनापि प्रमत्तनास्तिकसमाप्तेस्तत्र न मङ्गलं कारणम्। जन्मान्तरीयमङ्गलं हेतुरिति चेत् तर्हि क्वचिन्मङ्गलं हेतुः क्वचित् जन्मान्तरीय-पुण्यं हेतुरिति वैरूप्यापातः। न च व्रीहियववद् विकल्प इति वाच्यम्। तर्हि जन्मान्तरीयपुण्यसम्भावनया नियमेन ग्रन्थादौ मङ्गलाचरणं न स्यात्।

अन्ये तु मङ्गलस्य विघ्नसंसर्गाभावद्वारा कारणत्वं वक्तव्यं प्रतिबन्धक-संसर्गाभावस्य सर्वत्र हेतुत्वात्। स च विघ्ने सति मङ्गलात् तद्ध्वंसोऽसति विघ्ने तत्प्रागभावपरिपालनम्। अत एव स्वतस्सिद्धविघ्नविरहस्थले विघ्न-प्रागभावपरिपालनमेव मङ्गलाधीनसत्ताकमतो न तस्य वैयर्थ्यम्। यत्र मङ्गले सति न समाप्तिस्तत्र विघ्नभूयस्त्वान्न विघ्नध्वंस इति। तन्न। विघ्नानुत्पादस्य व्यापारत्वे मानाभावात्। अपि च यत्र विघ्नानुत्पादः स्वतःस्सिद्धस्तत्र मङ्गल-वैयर्थ्यमेव।

सिद्धान्तः

आरब्धकर्मसमाप्तौ मङ्गलं नाङ्गं नापि प्रधानमहेतुत्वात्। परं प्रायश्चित्तवन्मङ्गलं प्रधानकर्म। तस्य विघ्नध्वंस एव फलं कर्मारम्भे विघ्नसंशयेन निश्चयेन वा तदाचरणात्। समाप्तिस्तु स्वकारणवशादेव। मधुरानाथास्तु मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वाभावे कारणान्तराण्याहुः। तथाहि विघ्नध्वंसत्वापेक्षया समाप्तित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवम्। विघ्नध्वंसत्वं

तु विजातीयादृष्टध्वंसत्वमेवेति लाघवम्। किञ्च समाप्तौ मङ्गलस्य हेतुत्वेऽपि विघ्नध्वंसे हेतुत्वान्तरं कल्पनीयमिति गौरवं तथा सति ध्वंसहेतुत्वमेवास्तु लाघवात्। न च व्यापारेण व्यापारिणो नान्यथासिद्धिर्विघ्नात्यन्ताभावस्यैव व्यापारत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्यमात्रे हेतुत्वात्।

आचार्यास्तु समाप्तिर्मे जायतामितीच्छया मङ्गलाचरणात् समाप्तिरपि मङ्गलफलमाहुस्तत्र चापूर्वमेव द्वारं विघ्नात्यन्ताभावस्य नित्यत्वेन व्यापार-लक्षणाभावात्। जन्मान्तरीयसमाप्तिमुद्दिश्य मङ्गलाचरणमिष्टमेवेत्याहुः। रहस्यकारास्तत् खण्डयन्ति। तथाहि तन्मते यदुद्दिश्य यत् क्रियते तत् तत्फलमिति चैत्यवन्दनस्यापि स्वर्गफलत्वापत्तिः। तदेवं दर्शपूर्णमासारम्भे अन्वारम्भणीयावत् कर्मारम्भे मङ्गलं कार्यम्। परं प्रथमदर्शपूर्णमासारम्भ एवेष्टिः कार्या न द्वितीयादौ मङ्गलं तु प्रतिग्रन्थमारम्भे कार्यम्। आरम्भो नाम प्राथम्यं प्रथमपदार्थगतम्। तच्च दर्शपूर्णमासत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिध्वंसासमान-कालीनतदवच्छिन्नोद्देश्यताकप्रवृत्तिविषयत्वमिति श्रीखण्डदेवेनोक्तम्। विघ्न-संसर्गाभावश्च मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसप्रयुक्तो वा विघ्नोत्पादकसामग्रीविरहप्रयुक्तो वा समाप्तिं प्रति हेतुः।

मङ्गलस्य विघ्नध्वंसहेतुत्वसिद्धान्ते च 'मङ्गलं विघ्नध्वंसजनकं विघ्न-ध्वंसोद्देश्यकशिष्टप्रवृत्तिविषयत्वादित्यनुमानमेव मानम्। तत्र शिष्टत्वं भ्रमा-जन्यत्वम्। निर्विघ्नपरिसमाप्त्युद्देश्यकस्थलेऽपि विशेषणीभूतविघ्नध्वंसोद्देश्यत्वे एव तात्पर्यम्। अतो वैदिके फलनिश्चयात् प्रवृत्तिः। न च प्रायश्चित्तमेव विघ्नरूपपापनाशकं तस्य विघ्ननिश्चये एव करणान्मङ्गलं पुन विघ्न-संशयादपि क्रियते। इदञ्च मङ्गलं प्रधानकर्म नाङ्गं कर्मारम्भे नियमेन कार्यं तथैव शिष्टाचारात्। विधिश्च मङ्गलमाचरेदिति नाङ्गीक्रियते मङ्गलस्य देवतास्तुत्याद्यननुगमात्। अतो निर्विघ्नसमाप्तिकामो देवतास्तुतिमाचरेदिति प्रत्येकमेव विधिः। विघ्नोपशमहेतुत्वेन वेदविहितं सर्वं मङ्गलमेव। 'ओङ्कार-श्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरे'त्यादिस्मृतिप्रोक्तत्वाद् ओङ्कारस्य अथ-शब्दस्य वा उच्चारणं मङ्गलमेव मानसवाचिककायिकप्रणिपातादिना स्वाप-कर्षबोधानुकूलव्यापारो मङ्गलमेव।

शिष्टत्वञ्च मणिकृता बहुधा परिष्कृतम्। वेदनिषिद्धाकर्ता शिष्टः, अथवा वेदप्रामण्याभ्युपगन्तृत्वे सति यो यदा वेदनिषिद्धाकर्ता स तदा शिष्टः। यद्वा रागद्वेषहीनः शिष्ट इत्यादि।

प्रकृतग्रन्थगता विशेषाः

मणिमङ्गलवादसमीक्षाख्यः प्रकृतग्रन्थः प्राचीनानां आलोक-रहस्य-दर्पण-प्रभृतीनां मणिव्याख्यानानां विमर्शरूपः स्वयं मणिग्रन्थं परिष्कृत्य निष्कृष्ट-तात्पर्यप्रदर्शनपरश्च ।

एतद्ग्रन्थस्यापूर्वविषया ग्रन्थान्तरेषु अप्रतिपादिताः स्थालीपुलाकन्यायेनोःदाह्रियन्ते ।

(1) मङ्गलाचरणस्य सकलशिष्टसम्मतत्वेऽपि जनानां तदाचरणप्रवृत्तिः कथमुपपद्येत इति चेन्न । शिष्टानुवर्तिनामन्येषामपि शिष्टसम्मतत्वज्ञानेन प्रवृत्ति-सम्भवात् । (पृः १)

(2) मङ्गले समाप्तिकारणत्वाभावानुमाननिष्कर्षः—समाप्तिकारणत्वं न मङ्गलवृत्तितन्निष्ठान्यथासिद्धिनिरूपकसमाप्तिनिरूपितत्वात् । (पृः ४)

(3) मङ्गलं बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनं शिष्टप्रवृत्तिविषयत्वाद् अथवा अविगीताचारविषयत्वादिति प्रयोगद्वयम् । (पृः ६)

(4) सति विघ्ने तद्ध्वंसद्वारा तस्याङ्गत्वाद् इत्यस्य व्याख्या—तथा च न तावत् सामान्यत आरब्धकर्मसमाप्तित्वावच्छिन्नं प्रति विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलस्य हेतुत्वमभिप्रेतम् । विघ्नविशिष्टतादृशसमाप्तिं प्रत्येव विशेषतो मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारा हेतुत्वं विवक्षितम् । विघ्नवैशिष्ट्यञ्च समाप्तौ स्वोत्तरत्व-स्वावच्छेदकशरीरजन्यत्वतदुभयसम्बन्धेन ग्राह्यम् । एवञ्च स्वतस्सिद्धः विघ्न-विरहस्थलीयसमाप्तौ तद्भत्रीयमङ्गलजन्यविघ्नध्वंसाभावेन प्रोक्तसम्बन्धेन विघ्नवैशिष्ट्याभावात् तस्याः कार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वमिति ध्येयम् । (पृः १७)

(5) कामनोपाधिकार्यत्वेऽपि इति मूलस्य टीका । यद्वा कामनोपाधि, कामनासापेक्षं यत् कार्यत्वं तद्वत्त्वेऽपि मङ्गलस्येत्यर्थः । श्रौतकार्यत्वं खलु द्विधा भवति । सापेक्षं निरपेक्षञ्चेति । नित्यानां कर्मणां यत् कार्यत्वं तन्निरुपाधि । तत्र कार्यत्वप्रयोजकस्य कस्याप्यनुल्लेखात् । काम्यानां नैमित्तिकानाञ्च यत्कार्यत्वं तत् सोपाधि । कामनाया निमित्तविशेषस्य च तत्रोपाधेरुल्लेखात् । मङ्गलस्य कार्यत्वं प्रति उपाधिभूतायाः समारब्धकर्मोत्पत्तिकामनायाः समुल्लेखात् तस्य कार्यत्वं सोपाधि । (पृः ३५)

(6) विघ्नध्वंसपक्षे तु द्विधा तत्कल्पनं सम्भवति । अन्यस्तावन्मङ्गल-समानकालीनविघ्नानां ध्वंसेन तद्द्वारा मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वम् । अन्यश्च मङ्गलसमानकालीनानामपि मङ्गलसमाप्त्यावन्तर्वर्तिनां विघ्नानां ध्वंसेन तद्द्वारा तस्य तत्साधनत्वमित्यादि । (पृः ४७)

(7) प्रारब्धकर्मसमाप्तिनिर्वाहकत्वे सति कर्मारम्भकाले विहितवैदिककर्मत्वं मङ्गलत्वमिति भावः। विशेष्यस्य यागादौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतः प्रारब्धेति। यागस्वरूपनिर्वाहकाङ्गेऽतिव्याप्तिवारणाय कर्मारम्भकालीनत्वं विहितवैदिककर्मत्वे विशेषणम्। आचमनादिवारणाय प्रथमविशेषणम्। अत्र मङ्गलत्वं स्फुटमुपपादितम्। (पृ: ५५)

(8) शिष्टत्वपरिष्करणम्। (पृ: ६१)

सर्वत्र मीमांसकाभिप्राया न्यायरीत्या सम्यक् परिष्कृत्य दर्शिताः।

—o—

तत्त्वचिन्तामणौ प्रत्यक्षखण्डे

प्रामाण्यवादे

प्रारम्भिकश्लोकाः

गुणातीतोऽपीशस्त्रिगुणसचिवस्त्र्यक्षरमय-
स्त्रिमूर्तिर्यः सर्गस्थितिविलयकर्माणि तनुते ।
कृपापारावारः परमगतिरेकस्त्रिजगतां
नमस्तस्मै कस्मैचिदमितमहिम्ने पुरभिदे ।।

प्रारिप्सितस्य तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्य निर्विघ्नपरिसमाप्तिमभीप्सुर्ग्रन्थकारो मङ्गलमाचरञ्छिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थादौ तन्निबध्नाति 'गुणातीत' इत्यादि। अत्र च प्रथमान्तयत्पदार्थेऽन्येषां प्रथमान्तपदोपस्थाप्यार्थानां तादात्म्येनान्वयो बोध्यः। शास्त्रे खलु यत्पदस्य द्विधा प्रयोगो दृश्यते। कुत्रचित् प्रक्रान्तार्थपरामर्शकत्वेन कुत्रचिच्च प्रक्रम्यमाणार्थपरामर्शकत्वेन यत्पदस्य प्रयोगो भवति। यादृशस्थले यत्पदं स्वपूर्ववर्तिपदोपस्थापितमर्थं स्वप्रयोक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वेनोपलक्षितधर्मवत्तया स्वार्थमुपस्थापयति तत्रत्यं यत्पदं प्रक्रान्तार्थपरामर्शकं यादृशस्थले च स्वपूर्ववर्तिपदानुपस्थापितमर्थं तत्पदप्रतिपाद्यतया स्वप्रयोक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मवत्त्वेन (स्वार्थं) समर्पयति तत्रत्यन्तु यत्पदं प्रक्रम्यमाणार्थपरामर्शकं भवति। एवं यत्पदमिव तत्पदमपि प्रक्रान्तार्थपरामर्शकत्वेन प्रक्रम्यमाणार्थपरामर्शकत्वेन वा शास्त्रे द्विधैव प्रयुक्तं भवति। 'यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्समि'त्यादिकुमारसम्भवश्लोकस्थं यत्पदं प्रक्रान्तपरामर्शकम्। 'अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा हिमालयो नाम नगाधिराज' इत्यादिपूर्वश्लोकस्थहिमालयपदप्रतिपाद्यस्यैव प्रालेयाचलत्वावच्छिन्नस्य तेन समुपस्थापनात्। अत्रत्ययत्पदस्य प्रदर्शितदिशा प्रक्रान्तार्थोपस्थापकत्वादेव तत्पदप्रयोगसापेक्षप्रयोगविषयत्वमपि नास्ति। 'यं ब्रह्मा वरुणेन्द्ररुद्रमरुतः स्तुन्वन्ति दिव्यैः स्तवै'रित्यादिश्लोकस्थं यत्पदं प्रक्रम्यमाणपरामर्शकम्। तत्र यत्पदपूर्ववर्तिनः साकाङ्क्षस्य कस्यापि पदान्तरस्याभावात्तेनार्थविशेषस्योपस्थापनासम्भवात्। अत्र च श्रुततत्पदजन्यार्थोपस्थापनात् पूर्वमपि व्युत्पन्नपुरुषाणां वक्तृपुरुषीयत्वेन स्वकल्पिततत्पदस्य ईश्वरस्तत्पदजन्यबोधविषयता-

वान् भवत्वित्याकारकवक्तृतात्पर्यस्य प्रकरणादिना ग्रहणसम्भवात् तत्कारणत्वेन च तत्पदजन्यबोधविषयतावान् ईश्वरो मदिष्टसाधनमित्याकारकस्य वक्तृज्ञानस्य च कल्पनासम्भवेन तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वोपलक्षितेश्वरत्वावच्छिन्ने तत्पदस्य सङ्केतग्रहः सम्भवति।

'यं ब्रह्मे'त्यादिस्थल इव प्रकृतस्थलेऽपि यत्पदं प्रक्रम्यमाणार्थपरामर्शकमेव। अतोऽत्रापि तत्पदप्रतिपाद्यतया वक्तृबुद्धिविषयतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने एव यत्पदस्य सङ्केतो बोध्यः। प्रकरणादिना च तत्पदस्य नित्यज्ञानवनांस्तत्पद जन्यबोधविषयो भवत्वित्याकारकं तात्पर्यमस्माभिर्ज्ञातुं शक्यम्। प्रोक्ततात्पर्यस्य कारणीभूतं वक्तृनिष्टं तत्पदजन्यबोधविषयो नित्यज्ञानवान् मदिष्टसाधनमित्याकारकमिष्टसाधनताज्ञानमप्यस्माभिरनुमातुं शक्यम्। तथा च प्रकृते तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वस्य नित्यज्ञानवत्त्वे सत्त्वात्तादृशधर्मवतीश्वरे यत्पदसङ्केतोऽस्माभिर्ग्रहीतुं शक्य एव। 'त्रिगुणसचिव' पदेन परमेश्वरे गुणत्वप्रकारेण नित्यज्ञानवत्त्वस्यार्थतो लाभेऽपि तेन नित्यज्ञानत्वेन रूपेण नित्यज्ञानवत्त्वस्यालाभान्न यत्पदेन तस्य पुनरुक्तत्वमाशङ्कनीयम्। अत्र च यत्पदार्थस्यैव नित्यज्ञानवतो विशेष्यत्वादन्येषां प्रथमान्तपदोपस्थाप्यानामर्थानां तत्रैव तादात्म्येन विशेषणतयान्वयो बोध्यः।

स नित्यज्ञानवान् किम्भूत इत्याकाङ्क्षायामाह 'गुणातीत' वित्यादि। साङ्ख्यमतानुसारेण गुणपदं द्रव्यात्मकेषु सत्त्वरजस्तमःसु परिभाषया प्रवर्तते। अतीतत्वञ्चात्र भेदवत्त्वरूपं ग्राह्यम्। तथाच गुणातीतत्वमित्यत्र गुणत्वेन सत्त्वरजस्तमसामन्यतमत्वात्मकेन रूपेण गुणभेदवत्त्वरूपं बोध्यम्। ईशत्वञ्चाप्रतिहतेच्छावत्त्वम्। गुणातीतस्येशत्वकथनं साङ्ख्यमतानुसारेण विरोधसूचनाय। तथाहि तन्मते सत्त्वगुणप्रधानस्यान्तःकरणस्याहङ्कारपरिणामभूतस्य ज्ञानेच्छादिपरिणामित्वात्तदेव तेषां ज्ञानेच्छादीनामधिकरणं न तु गुणभिन्नश्चिदात्मकः पुरुषः। एवञ्च गुणभेदवत्त्वेन सहेच्छावत्त्वस्य सामानाधिकरण्यवैधुर्ये नियमसत्त्वात्तन्मतानुसारेणात्र विरोधः सूचितः। न्यायमतानुसारेण च गुणभिन्नत्वेन सहेच्छावत्त्वस्य विरोधाभावात् तदाभासात्मकोऽलङ्कारः प्रतिपादितः। न्यायमते च रूपादिशब्दान्ताश्चतुर्विंशतिपदार्था गुणत्वेन गृहीताः सन्ति। तद्भिन्नानामेव क्षित्यादिनवविधद्रव्याणां गुणाश्रयत्वमभ्युपगतमिति गुणभिन्नस्यापि परमात्मन इच्छादिधर्मवत्त्वे विरोधाभावाद्विरोधाभासनामकोऽत्रालङ्कारो 'गुणातीतोऽपीश' इत्यनेन ग्रन्थकृता प्रतिपादित इति भावः।

मथुरानाथादयस्तु 'गुणातीतोऽपीश' इति ग्रन्थांशव्याख्यायां न्यायमतानुसारेण विरोधं प्रदर्श्य साङ्ख्यसम्मतगुणपदार्थस्थाने न्यायमतानुसारेणादृष्टं

कल्पयित्वा तं परिहरन्तोऽलङ्कारं प्रतिपादयाम्बभुवुः। तथाहि समवायसम्बन्धावच्छिन्नगुणत्वावच्छिन्नप्रतियोगितानिरूपकगुणसामान्याभाववत्त्वमेवात्र तन्मते गुणातीतत्वं बोध्यम्। ईशत्वञ्चाप्रतिहतेच्छावत्त्वं प्रोक्तगुणसामान्याभावेन सहेच्छावत्त्वस्य नियतासामानाधिकरण्यादत्र न्यायमतानुसारेण विरोधो लभ्यते। अत्र गुणपदस्य साङ्ख्यसम्मतगुणपरत्वात्तादृशगुणाभावस्याधिकरणे आत्मनीच्छादिसमवायित्वस्य नैयायिकैः स्वीकाराद्विरोधस्य परिहारो बोध्यः। न च न्यायमतेन साङ्ख्यसम्मतगुणपदार्थस्यालीकत्वात्तत्प्रतियोगिकोऽभावो न नैयायिकानां सम्मतोऽलीकप्रतियोगिकाभावस्य स्वमतेऽपसिद्धान्तत्वादिति वाच्यम्। साङ्ख्यसम्मतगुणपदार्थस्थाने नैयायिकैरदृष्टस्य कल्पयितव्यत्वेन तादृशाभावस्यालीकप्रतियोगिकत्वाभावादिति तेषामभिप्रायः। एतच्च नास्मभ्यं रोचते। यदि साङ्ख्यसम्मतगुणपदार्थमवलम्ब्य विरोधः परिहरणीयस्तदा तन्मतानुसारेणैव गुणसामान्याभावेन सह तन्मतानुसारेणेशत्वस्याविरोधोऽवश्यं प्रतिपादनीयः। स च प्रकृते न सम्भवति सामान्यतो गुणसमवायित्वाभाववति पुरुषे इच्छावत्त्वस्यानभ्युपगमादिच्छाया अपि तन्मते गुणात्मकत्वात्तद्वत्यन्तःकरणे सामान्यतो गुणसमवायित्वाभावानभ्युपगन्तव्यत्वात्। तथाच न साङ्ख्यमतानुसारेण गुणातीतत्वेन सहेच्छावत्त्वस्य कथमप्यविरोधः सम्भवति। नैयायिकाः साङ्ख्यीयसङ्केतानुसारेण गुणपदस्यार्थं स्वीकृत्य तत्स्थानेऽदृष्टं प्रकल्प्य तदभावेन सहेशत्वस्य स्वमतेनाविरोधमनुभवेयुरित्यत्यन्तं विसदृशं वचनम्। साङ्ख्यमतेन गुणानामुपादानत्वान्न्यायमते चादृष्टस्य निमित्तकारणमात्रात्मकत्वात्तत्स्थाने नैयायिकानामदृष्टकल्पनायाः सर्वथाऽसम्भवात्। तदर्थक्रियारहितानामपि तत्स्थानापन्नत्वे यस्य कस्यापि पदार्थस्य सर्वपदार्थस्थानापन्नत्वापत्तेर्वज्रलेपत्वात्। साङ्ख्यसम्मतगुणपदार्थस्थाने नैयायिकैः कोऽपि पदार्थः कल्पनीय इत्यप्यसमीचीनमेव प्रतिभाति। साङ्ख्यसम्मतपुरुषस्येव प्रकृतेरपि न्यायमतेऽलीकत्वात्। अलीकपदार्थस्थानेऽपि कस्यापि पदार्थस्यावश्यं कल्पनीयत्वे शशशृङ्गादिस्थानेऽपि नैयायिकानां पदार्थविशेषकल्पनापत्तिर्दुर्निवारा स्यात्। अपि च प्रथमं गुणसामान्याभावेन सह प्रदर्शितस्य विरोधस्य पश्चाद्गुणविशेषाभावेनाभासत्वप्रतिपादने सौन्दर्यहान्या पूर्वोपस्थापितविरोधस्य तेन रूपेणाभासत्वप्रतिपादन एव विरोधाभासस्य शोभावर्धकत्वेनालङ्कारत्वसम्भवात्।

'त्रिगुणसचिव' इति। अत्र सङ्ख्याबोधकं त्रिपदं यदि नित्यज्ञानेच्छाकृतिपर्याप्तां त्रित्वसङ्ख्यां समुपस्थापयेत्तदार्थसङ्कोचेन तल्लाक्षणिकं स्यात्। सामान्यवाचकपदस्य विशिष्टार्थोपस्थापकत्वे शास्त्रकृद्भिर्लक्षणायाः स्वीकारात्। एवं सति त्रयश्च ते गुणाश्चेति विग्रहे त्रिगुणाः इति पदं कर्मधारयसमास एव

निष्पन्नं भवेत् । सङ्ख्याबोधकपदपूर्वकत्वेऽपि तत्पदस्य लाक्षणिकत्वे द्विगुत्वासम्भवात् । लाक्षणिकान्यसङ्ख्याबोधकपदपूर्वकस्यैव प्रथमासमानाधिकरणसमासस्य द्विगुत्वाङ्गीकाराज्जगदीशतर्कालङ्कारेण शब्दशक्तिप्रकाशिकायां प्रदर्शितप्रणाल्यैव तस्य निर्वचनात् । यदि चात्र त्रिपदं सामान्यतस्त्रित्वावच्छिन्नस्योपस्थापकं तदा तस्य लाक्षणिकान्यत्वेन द्विगुसमासादेव त्रिगुणमिति पदं निष्पन्नमिति ज्ञेयम् । कर्मधारयपक्षे त्रिगुणानां सचिव इति षष्ठीबहुवचनान्तविग्रहे द्विगुपक्षे च त्रिगुणस्य सचिव इति षष्ठ्येकवचनान्तविग्रहे त्रिगुणसचिवपदं षष्ठीसमासेन व्युत्पन्नं स्यात् । साचिव्यञ्चात्र सहकारित्वमेव पूर्वसूरिभिस्तस्य ताद्रूप्येण प्रतिपादनात् । तत्सहकारित्वञ्च तदसमवधानप्रयुक्तफलाभाववत्त्वावच्छिन्नसामान्यकत्वरूपं बोध्यम् । सव्यभिचारदीधितिव्याख्यायां भट्टाचार्येण तस्य तथैव परिष्करणात् । फलपदञ्च नित्यावृत्तित्वोपलक्षितधर्मावच्छिन्ने पारिभाषिकम् । अत्र च तादृशावृत्तित्वोपलक्षितकार्यत्वेन रूपेण सर्वेषामेवोत्पन्नपदार्थानां बोधकम् । कार्यमात्रं प्रत्येव नित्यज्ञानादीनामीश्वरस्य च कारणत्वाभ्युपगमात् । कार्यकारणभावश्च कालिकसम्बन्धेन ग्राह्यः । कालिकसम्बन्धेन कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कालिकसम्बन्धेन नित्यज्ञानादीनामीश्वरस्य चान्वयव्यतिरेकसम्भवात् । कालिकसम्बन्धावच्छिन्ननित्यज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकानां नित्यज्ञानाद्यभावानां परमाण्वाकाशादिनित्यद्रव्येषु सत्त्वात्तत्र च कालिकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताककार्यसामान्याभावस्य वर्त्तमानत्वात्तादृशकार्याभावं प्रति तादृशनित्यज्ञानाद्यभावानां प्रयोजकत्वमिति नित्यज्ञानाद्यभावप्रयुक्तकार्याभावकत्वस्येश्वरे सत्त्वात्तस्य नित्यज्ञानादिसहकारित्वं निर्बाधम् ।

ननु कालिकसम्बन्धावच्छिन्ननित्यज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य तादृशसम्बन्धावच्छिन्नकार्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य च द्वयोः परमाण्वाकाशादिषु नित्यवस्तुषु विद्यमानत्वेऽपि न तादृशकार्यसामान्याभावं प्रति तादृशनित्यज्ञानाद्यभावानां प्रयोजकत्वं तादृशाभावस्य नित्यवस्तुवृत्तित्वं प्रति कालानुपाधित्वप्रयोजकनित्यत्वस्यैव प्रयोजकत्वादिति चेन्न । कार्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं प्रति कारणतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नकारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य व्याप्यत्वेन तादृशकारणाभावे तादृशकार्याभावज्ञापकत्वरूपप्रयोजकत्वस्य वर्जयितुमशक्यत्वादिति सर्वं चतुरस्रम् ।

यद्वा त्रयो ज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपा गुणा येषामिति विग्रहे बहुव्रीहिसमासेन निष्पन्नं त्रिगुणेति पदं स्ववृत्तिगुणसम्बन्धित्वेन रूपेण जीवजातमुपस्थापयति ।

अनन्तरञ्च त्रिगुणानां सचिव इति विग्रहे षष्ठीसमासेन त्रिगुणसचिवेति पदस्य निष्पत्तिर्बोध्या। साचिव्यमत्र कर्मफलदातृत्वरूपमेव ग्राह्यम्। एवञ्च साचिव्यैकदेशकर्मणि षष्ठ्यर्थनिष्ठत्वस्यान्वयात् त्रिगुणसचिवेति पदं स्ववृत्तिगुणसम्बन्धिनिष्ठं यत् कर्म तज्जन्यफलदातृत्वेन रूपेणेश्वरमुपस्थापयतीति बोध्यम्। ईश्वरस्य कर्मफलदातृत्वञ्च सूत्रादिषु प्रसिद्धमेवास्ते। यद्यपि स्ववृत्तिज्ञानात्मकगुणसम्बन्धित्वेनैव जडव्यावृत्त्या जीवानामुपस्थापनं सम्भवतीति तदर्थं त्रिपदसमभिव्याहृतगुणपदेनेच्छाकृत्योर्ग्रहणमनावश्यकमिति सत्यम्। ज्ञानेच्छाकृतीनां परस्परं सामानाधिकरण्यसूचनाय त्रिपदेन तयोरपि ग्रहणं सप्रयोजनमेव। साङ्ख्यमते च ज्ञानेच्छाकृतीनां द्रव्यात्मकान्तःकरणपरिणामत्वेन द्रव्यात्मकतया तद्व्यावृत्त्यर्थं न्यायमतेन तासां गुणत्वकीर्तनमपि सप्रयोजनमेवेति हृदयम्।

'त्र्यक्षरमये'ति। त्रयाणामक्षराणां समाहार इति व्युत्पत्तौ परिनिष्पन्नं त्र्यक्षरमिति पदमोङ्कारमुपस्थापयति। तदुत्तरञ्च तस्येदमित्यर्थे मयट्-प्रत्ययात् त्र्यक्षरमयेति पदं व्युत्पन्नं भवति। तेन च ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः समुपस्थाप्यन्ते। अकारोकारमकाराणां ब्रह्मत्वादिजातित्रयावच्छिन्नतत्तच्छरीरत्रयवत्त्वेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेषु रूढित्वस्य शास्त्रकाराणां सम्मतत्वात्। अत्राक्षरपदस्य शक्तत्वेन ग्रहणे तेनाकारोकारमकाराणामिवान्येषामपि वर्णानां ग्रहणं सम्भवति, तस्य वर्णत्वावच्छिन्ने सङ्केतितत्वात्। घटत्वेन रूपेण यां कामपि घटव्यक्तिं प्रतिपादयितुं प्रयुक्तस्यैव घटपदस्य शक्तत्वेन व्युत्पन्नैर्ग्रहणात्। प्रकृते च यस्य कस्यापि वर्णस्य ग्रहणे तात्पर्यव्याघातात् प्रकृतेऽक्षरपदमकारोकारमकारगतान्यतमत्वेन रूपेण तत्तद्वर्णत्रये लाक्षणिकमेव। सामान्यतोऽर्थोपस्थापकपदस्य विशेषार्थपरत्वे लाक्षणिकत्वस्य देशिकसम्मतत्वात्। न चैवमक्षरपदादेव तादृशान्यतमत्वरूपेणाकारोकारमकाराणां वर्णत्रितयानां ग्रहणसम्भवे त्रिपदं निष्प्रयोजनमिति वाच्यम्। अन्यतमत्वस्य प्रत्येकपर्याप्तत्वेन केवलस्याकारस्यापि तेनोपस्थापनप्रसक्तेरनिवारणात्। त्रित्वसङ्ख्याया एकस्यां व्यक्तावपर्याप्ततया त्रिपदसमभिव्याहारे केवलस्याकारादिवर्णस्योपस्थितेर्वारयितुमशक्यत्वात्। न चैवमप्यकारत्रयादिसमाहारस्य त्र्यक्षरपदार्थत्वे बाधकाभावेन तत्परिवर्जनासम्भव इति वाच्यम्। पङ्कजादिपदस्येव त्र्यक्षरपदस्य प्रणवत्वावच्छिन्ने योगरूढत्वेन सर्वसामञ्जस्यात्। अथैवमपि रूढ्या वृत्त्यैवोङ्कारोपस्थापनसम्भवेन योगवृत्तिरकिञ्चित्करीति चेन्न। प्रणवत्वस्य तान्त्रिकप्रणवादिसाधारणत्वेन तन्निरासार्थं वर्णत्रितयसमाहारात्मकयोगवृत्तेरप्यावश्यकत्वात्।

यदि गोप्रातिपदिकादन्यत्र तस्येदमित्यर्थे मयट्प्रत्ययस्यापाणिनीयत्वेन त्र्यक्षरमयपदमोङ्कारवाच्यत्वेन रूपेणेश्वरमुपस्थापयितुं नालमिति मन्येत तदा प्रणवात्मकत्र्यक्षरस्येश्वराधिकरणत्वविवक्षया 'तत्प्रकृतवचने मयडि'ति सूत्रेण मयट्प्रत्ययात् त्र्यक्षरमयपदस्य निष्पत्तिर्बोध्या गत्यन्तराभावात्। अविवक्षित-धात्वर्थकस्याधिकरणल्युडन्तसूत्रस्थवचनपदस्य सामर्थ्यात् प्रस्तुतपदार्थाधिकरणत्व-विवक्षायामपि नागेशभट्टेन मयट्प्रत्ययस्य साधुत्वप्रतिपादनात्। वाच्यवाचक-त्वादिसम्बन्धानां न्यायमते वृत्त्यनियामकत्वेनाधाराधेयभावविरोधित्वेऽपि प्रकृते तादृशविरोधस्याविवक्षितत्वाद्वाच्यस्याप्यर्थस्य पुरभिदः स्ववाचकप्रणवादिपदा-धिकरणत्वं विवक्षावशान्नासम्भवदुक्तिकमिति ध्येयम्। यद्वा त्रीण्यक्षराणि यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासेन निष्पन्नात् त्र्यक्षरपदात्तत्प्रकृतवचने मयडिति सूत्रेण स्वार्थे मयट्प्रत्ययेन त्र्यक्षरमय इति पदस्य परिनिष्पत्तिर्बोध्या। तथाच स्वार्थिकत्वेन प्रत्ययार्थस्याविवक्षितत्वात् स्ववाचकाकाराद्यक्षरत्रितयसम्बन्धित्वेन रूपेण त्र्यक्षरमयपदमीश्वरमुपस्थापयतीति सर्वं सुसमञ्जसम्।

'त्रिमूर्ति'रिति। तिस्रो मूर्तयो यस्येति विग्रहे बहुव्रीहिसमासे परि-निष्पन्नं त्रिमूर्तिपदं स्वावच्छेदकशरीरत्रयसम्बन्धित्वेन रूपेणेश्वरमुपस्थापयति। अत्रान्त्यावयवित्वविशिष्टचेष्टाश्रयत्वेन मूर्तिपदस्य शरीरमात्रबोधकत्वेऽपि तात्-पर्यानुपपत्त्या त्रिपदस्य ब्रह्मादिशरीरत्रयमात्रपर्याप्तत्रित्वावच्छिन्ने लाक्षणिक-त्वादनभिमतशरीराणां व्यावृत्तिर्बोध्या।

अथ प्रत्यक्षसिद्धत्वाज्जन्यज्ञानाद्यवच्छेदकत्वेन युक्तिसिद्धत्वाच्च जीवानां सशरीरत्वेऽपि भगवतस्तदप्रामाणिकमेव। अस्मदादीनामतीन्द्रियत्वेन भगवतः शरीरं न प्रत्यक्षप्रमाणेन सिद्धं स्यात्, नाप्यनुमानेन ज्ञानेच्छाकृतीनामीश्वरे विद्यमानत्वेऽपि तत्र तासां नित्यत्वाभ्युपगमेन तदवच्छेदकस्यानावश्यकतया लिङ्गाभावात्। सिद्धान्तविरोधादपि न न्यायनये भगवतः सशरीरत्वमङ्गी-करणीयं भवेत्। तथाहि सशरीरस्यैव कर्तुः प्रामाणिकत्वेन कर्तृत्वान्यथानुप-पत्त्या यदि क्षित्यङ्कुरादिकर्तुः परमेश्वरस्य सशरीरत्वमभ्युपगन्तव्यं स्यात्तदा परमेश्वरशरीरस्य सकर्तृकत्वासम्भवेन तच्छरीरान्तर्भावे कार्यत्वस्य सकर्तृकत्व-व्यभिचारित्वान्न कार्यत्वेन लिङ्गेन क्षित्यङ्कुरादेः सकर्तृकत्वं सिध्येदिति सिद्धान्त-व्याघात इति चेन्न। पदपदार्थसङ्केतज्ञापकव्यवहारप्रवर्तनार्थं प्रयोज्यप्रयोजकवृद्ध-भावेन सृष्टादावीश्वरस्यापि स्वेच्छामात्रनिमित्तकशरीरग्रहणस्य पदसमयज्ञाना-न्यथानुपपत्त्यैव सिद्धत्वात् कुसुमाञ्जलावाचार्यैरपि तथैव प्रतिपादनाच्च। कर्तृत्वान्यथानुपपत्त्या सशरीरत्वाभ्युपगमे सिद्धान्तव्याघातेऽपि पदपदार्थसम्बन्ध-ज्ञानान्यथानुपपत्त्या तत्स्वीकारे क्षतिविरहात्। अशरीरस्यापीश्वरस्योपादान-

विषयकनित्यापरोक्षज्ञानसमानाधिकरणतादृशचिकीर्षाविशिष्टनित्यप्रयत्नात्मककर्तृत्ववत्त्वेन स्वीयशरीरस्यापि स्वकर्तृकत्वसम्भवेन कार्यत्वस्य सकर्तृकत्वाव्यभिचारात्तेन लिङ्गेन क्षित्यङ्कुरादौ कर्तृजन्यत्वानुमाने दोषाभावादिति ध्येयम् । अधिकमग्रे ईश्वरानुमानसमीक्षायामनुसन्धातव्यम् ।

'सर्गस्थितिविलयकर्माणी'ति । सर्गश्च स्थितिश्च विलयश्चेति विग्रहे इतरेतरद्वन्द्वादनन्तरं तद्रूपाणि कर्माणीति मध्यपदलोपिकर्मधारयसमासेन सर्गस्थितिविलयकर्माणीति पदस्य निष्पत्तिर्बोध्या । सर्गश्च द्वयणुकाद्यनुगुणपरमाणुगतस्पन्दनम् । भोगसंम्पादकव्यापार एवात्र स्थितिः । विध्वंसानुकूलो व्यापारो विलयः । उत्पत्त्यनुकूलप्रयत्न एवात्र धात्वर्थः । कर्माणीति द्वितीयार्थवृत्तित्वस्य धात्वर्थतावच्छेदकोत्पत्त्यात्मककाले तादृशविशिष्टधात्वर्थान्वितस्याख्यातार्थाश्रयत्वस्य प्रथमान्तपदार्थेऽन्वयात् सर्गस्थितिविलयात्मकव्यापारवृत्त्युत्पत्त्यनुकूलप्रयत्नाश्रयो नित्यज्ञानवानिति शाब्दबोधो लभ्यते ।

'कृपापारावार'इति । कृपा चात्र निरुपधिपरदुःखप्रहाणेच्छा, उपधिश्च च्छलम् । तच्च सुखविशिष्टत्वम् । वैशिष्ट्यञ्च स्वसामानाधिकरण्यस्वविषयकेच्छाप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन । तादृशोभयसम्बन्धेन सुखविशिष्टान्यत्वमेवात्र निरुपधित्वं बोध्यम् । पारावारपदेनात्र कृपाया व्याप्यवृत्तित्वमभिप्रेतम् । तेन स्वाभावासमानाधिकरणत्वे सति कृपाधिकरणत्वं नित्यज्ञानवतो यत्पदार्थस्य लभ्यते ।

'परमगति'रिति । अपवर्ग इति तदर्थः । स च चरमदुःखस्य विनाशः । स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावासमानकालीनत्वमेव दुःखस्य चरमत्वम् ।

'त्रिजगता'मिति । अत्र त्रिपदस्य स्वर्गमर्त्यपातालात्मकत्रितयपर्याप्तत्रित्वावच्छिन्नरूपविशेषार्थे लाक्षणिकत्वात् त्रीणि च तानि जगन्ति चेति विग्रहे कर्मधारयसमासेन त्रिजगत्पदं निष्पन्नमिति बोध्यमन्यथा त्रिपदस्य सामान्यतस्त्रित्वावच्छिन्नबोधकत्वे द्विगुत्वेन समाहारैकवचनान्तत्वापत्तेः । अत्र जगत्पदमपि न भुवनाथ प्रयुक्तमचेतनस्य तस्य परमगतित्वासम्भवात् । अपि तु तदधिकरणकजीवेषु लाक्षणिकं बोध्यम् । उक्तलाक्षणिकार्थैकदेशे च जगति त्रित्वावच्छिन्नस्याभेदेनान्वयो बोध्यः ।

'नमस्तस्मा'इत्यादि । तथाच नित्यज्ञानवतेऽमितमहिम्ने पुरभिदे शिवाय नम इत्यर्थो बोध्यः । एवमपि नमस्कार्यस्य भगवतो यथायथवर्णनं न जातमित्याशङ्क्याह 'कस्मैचिदि'ति । वक्तुमशक्याय परमाश्चर्यायेति यावत् । अनेन च नमस्कर्तुर्भगवति शिवे भक्तिविशेषोऽपि विज्ञापितः । एवञ्च तस्मै कस्मैचिन्नम इत्यन्वये तेनैव वाक्यपरिसमाप्त्या पुनरमितमहिम्ने पुरभिदे इत्युक्त्या-

पतितस्य समाप्तपुनराप्ततादोषस्यापि निरासो जातः। नन्वेवमपि तस्मा अमितमहिम्ने पुरभिदे नम इत्येकस्य तस्मै कस्मैचिन्नम इत्यपरस्य च द्वयो र्वाक्ययोश्चतुर्थचरणस्य फलतः पर्यवसानादस्मिन् व्याख्याने वाक्यभेदापत्तिः सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न चेष्यत इत्यभियुक्तोक्त्या तस्य दोषावहत्वादिति चेन्न। भिन्नत्वेऽपि वाक्ययोः परस्परसाकाङ्क्षत्वे तस्याभियुक्ततरैरभिप्रेतत्वात्। अत्र नमःपदमेव प्रथमान्तमतस्तदर्थमुख्यविशेष्यताक एव चतुर्थचरणे वाक्यार्थबोधः स्यादन्यस्य प्रथमान्तपदस्याभावात्। अवशिष्टचरणत्रये च गुणातीतत्वादितत्तद्विशेषणैर्यत्पदार्थस्य नित्यज्ञानवत एव शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यतया भानमभिप्रेतम्। स्वीयापकर्षप्रकारकबोधहेतुरुच्चारयितुर्व्यापारविशेष एव नमःपदस्यार्थः। पुरभिदे इति चतुर्थीविभक्तेश्चावधिमत्त्वमर्थस्तस्य च निरूपितत्वसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थान्वितस्य प्रोक्तनमःपदार्थैकदेशेऽपकर्षेऽन्वयात् पुरभिन्निरूपितावधिमदपकर्षप्रकारकबोधहेतुर्मणिकारीया व्यापार इत्याकारकः शाब्दबोधो लभ्यते।

अन्वीक्षानयमाकलय्य गुरुभिर्ज्ञात्वा गुरूणां मतं
चिन्तादिव्यविलोचनेन च तयोः सारं विलोक्याखिलम्।
तन्त्रे दोषगणेन दुर्गमतरे सिद्धान्तदीक्षागुरु-
र्गङ्गेशस्तनुते मितेन वचसा श्रीतत्त्वचिन्तामणिम् ॥ २ ॥

प्रमाणतत्त्वप्रतिपादकेभ्योऽन्यदीयग्रन्थेभ्यः स्वीयग्रन्थस्य वैशिष्ट्यं प्रतिपिपादयिषुर्मणिकार आह 'अन्वीक्षानयमाकलय्ये'त्यादि। गङ्गेशः श्रीतत्त्वचिन्तामणिं तनुते इत्यन्वयः। श्रीति पदं प्राशस्त्यद्योतकं न तु ग्रन्थनामान्तर्गतं तत्त्वचिन्तामणीत्यस्यैव ग्रन्थनामत्वेन प्रसिद्धत्वात्। गङ्गाया ईशः सागरो यथा रत्नभूतं मण्यादिकं तनुते तथायमपि ग्रन्थकारो गङ्गेशनामा मैथिलस्तत्त्वात्मकं चिन्तामणिं तनुत इति गङ्गेशपदेन मणिपदेन चोपमालङ्कारो द्योतित इति बोध्यम्। गङ्गायाः सरित ईशः सागरो यथा रत्नानि तनुते तथायमपि प्रमाणतत्त्वात्मकं मणिं रत्नं तनुत इत्यार्थिकोपमालङ्कारो ज्ञापितः। गङ्गेशनामा ग्रन्थकारः किम्भूत इत्याकाङ्क्षायामाह 'सिद्धान्तदीक्षागुरु'रिति। सिद्धस्येदन्त्वादिसामान्यधर्मप्रकारेणाभ्यनुज्ञायमानस्य अन्त इत्थम्भावव्यवस्था सिद्धान्तः। तथा च सामान्यतो विशेषतश्च निश्चीयमानोऽर्थः सिद्धान्त इति भावः। निरुक्तस्य सिद्धान्तस्य या दीक्षोपदेशस्तस्य गुरुः कर्ता। किमाश्रितोऽसौ सिद्धान्तो यस्य दीक्षागुरुर्गङ्गेश इत्याकाङ्क्षामामाह 'तन्त्र' इति।

तन्त्रं शास्त्रं तस्मिन् यः सिद्धान्तस्तस्य दीक्षागुरुः। तथा च शास्त्राश्रितस्य सिद्धान्तस्योपदेशको गङ्गेश इति भावार्थः। शास्त्राश्रितस्य सिद्धान्तस्य पूर्वाचार्यैर्बहुधोपदेशादनर्थकोऽयमुपदेशोद्यमो नवीनस्येत्यत आह 'दोषगणेन दुर्गमतर' इति। तथाच दोषारोपेण नास्तिकैः कदर्थितत्वाच्छास्त्रस्येदानीं नवीनया रीत्या सिद्धान्तोपदेशस्य सर्वथापेक्षितत्वेन न गङ्गेशस्य तादृगुद्यमो निष्फल इति भावार्थः। नवीनैरुपदिष्टे सिद्धान्ते कथं नानास्थेत्याशङ्कायामाह 'अन्वीक्षे' त्यादि। भगवद्भाष्यकारीयनिरुक्त्यनुसारेणान्वीक्षापदं यद्यप्यनुमित्यात्मकमेवार्थं समर्पयति तथापि तदिह तत्प्रतिपादकविद्यारूपे एवार्थे ग्राह्यमन्यथा नयपदार्थासङ्गतेः। तथाचान्वीक्षानयमित्यस्यान्वीक्षिकशास्त्रस्य मतमित्यर्थो बोध्यः। 'गुरुभिर्ज्ञात्वे'त्युक्तिः स्वीयाकलने परेषामास्थोत्पादनाय। अन्यथा ग्रन्थाध्ययने प्रेक्षावतामप्रवृत्तिर्वा स्यात्। 'चिन्तादिव्यविलोचनेन चे'त्याद्युक्तिर्ग्रन्थकारस्य स्वस्मिन्नपक्षपातं सूचयति। तथाच पक्षपातित्वराहित्यादपि ग्रन्थकारीयः सिद्धान्तो नानास्थास्पदमिति भावार्थः।

यतो मणेः पण्डितमण्डनक्रिया
प्रचण्डपाषण्डतमस्तिरस्क्रिया।
विपक्षपक्षे न विचारचातुरी
न च स्वसिद्धान्तवचो दरिद्रता॥ ३॥

ग्रन्थस्यास्य कथं तत्त्वचिन्तामणिरित्यभिधेयमित्याकाङ्क्षायां मणिसादृश्यप्रतिपादनेनोत्तरमारचयति 'यतो मणे'रित्यादि। यतः पण्डितमण्डनक्रियाद्यात्मकानि मणिसादृश्यान्यत्र ग्रन्थे सन्ति अतोऽस्य 'तत्त्वचिन्तामणि'रित्यभिधेयं युक्तमेवेति भावार्थः। पण्डितमण्डनक्रियात्मकस्य मणिधर्मस्य स्वग्रन्थे सत्त्वान्मणिसादृश्येन ग्रन्थस्यापि तत्त्वचिन्तामणिनाम्ना समाख्यानं युक्तमदेवेत्यर्थः। अपरमपि मणिसादृश्यं ग्रन्थस्य दर्शयति 'प्रचण्डपाषण्डे'त्यादि। मणिर्यथा प्रचण्डपाषण्डात्मकानां तमसां तिरस्क्रियां करोति तथा ग्रन्थोऽपि प्रचण्डपाषण्डतमोरूपस्य नास्तिक्यवादस्य तिरस्क्रियां विदधातीति मणिसादृश्येन तन्नाम्ना तस्याभिधानमुचितमेवेति भावार्थः। अन्यदपि तदाह 'विपक्षपक्ष'इत्यादि। मणौ सत्त्वे तदीयप्रभया यथा विपक्षाणां चौरादीनां विचरणचातुर्यं न घटते तथा तत्त्वचिन्तामण्यर्थज्ञानसत्त्वेऽपि विरोधिपक्षाणां विचारे चातुर्यं न भवतीति ग्रन्थस्य मणिसादृश्यं बोध्यम्। भिन्नमपि तत्प्रतिपादयति 'न चे'त्यादि।

तथाहि मणिस्वामिनो यथा स्वस्य धनस्य सिद्धान्तवचसोऽवसानबोधक-वाक्यस्यादरिद्रता न भवति तादृशकथनस्याभाव एव भवतीति यावत् तथा चिन्तमणिस्वामिनोऽपि स्वीयसिद्धान्तवाक्यस्य दरिद्रता अभावः कदापि न भवतीति ग्रन्थस्य चतुर्धा मणिसादृश्यं बोध्यम्। अत्रान्तिमचरणस्य मणिपक्षीय-व्याख्यायां स्वसिद्धान्तवचोऽदरिद्रतेत्यकारस्य प्रश्लेषो बोध्यः। इति शम्।

———

॥ श्रीः ॥

इह खलु सकलशिष्टैकवाक्यतयाभिमतकर्मारम्भसमये तत्-समाप्तिकामा मङ्गलमाचरन्ति । तत्र यद्यपि मङ्गलस्य कारणता नान्वयव्यतिरेकगम्या विनापि मङ्गलं प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेः । न च

अनन्ताख्यमपादानं नामं नामं 'प्रभा'-ह्वयाम् ।
मणिमङ्गलवादस्य समीक्षां तनुते मुदा ॥

कर्मारम्भाव्यवहितपूर्वकालीनत्वेन मङ्गलाचरणं समर्थयितुं प्रथमतो मीमांसक-मतमुपस्थापयति इह **खल्वित्यादिना इति सम्प्रदाय** इत्यन्तेन ग्रन्थेन ग्रन्थकारः। आधुनिकस्यैव मङ्गलाचरणस्य समर्थने ग्रन्थस्य परमतात्पर्यं प्रकृतसमर्थनस्य प्राचीनमङ्गलानुष्ठानमूलकत्वात् । इहेति । अस्मिन् संसार इति तदर्थः । गमकत्वाभावात् समासान्तर्गतशिष्टपदार्थे तदर्थस्यान्वयासम्भवेन समाप्तिकाम-पुरुषद्वाराचरणक्रियायामन्वयो बोध्यः । अथवा इति दृश्यत इति वाक्यान्तर-मध्याहृत्य दृश्धात्वर्थेऽन्वय एष्टव्यः । **खल्विति** वाक्यसौन्दर्ये । **सकलशिष्टैक-वाक्यतयेति** । सकलशिष्टसम्मतत्वेनेति तदर्थः । अत्र तृतीया विशेषणे । वैशिष्ट्यात्मकतदर्थस्य च आचरन्तीति चर्धात्वर्थेऽन्वयो ज्ञेयः । तेन च मङ्गल-कर्मताकाचरणस्य सकलशिष्टसम्मतत्वलाभात् तत्र भ्रममूलकत्वाशङ्का निराकृता भवति । रहस्यकारास्तु समाप्तिहेतुत्वविशिष्टे मङ्गलपदार्थे तृतीयान्तार्थ-स्यान्वयमाचचक्षिरे । तेन च मङ्गलगतसमाप्तिकारणत्वस्याभ्रान्तत्वलाभा-न्मङ्गलाचरणस्य सफलत्वेन प्रामाण्यं सिध्यतीति तेषामभिप्रायः । एतन्नास्मभ्यं रोचते । मङ्गलगतसमाप्तिकारणत्वस्योक्तमूलवाक्यादर्थतः कथञ्चिल्लाभेऽपि शब्दतोऽलाभात् तेन तृतीयान्तपदार्थस्यान्वयासम्भवात् पदार्थः पदार्थेनैवान्वेतीति नियमात् ।

अथ मङ्गलाचरणस्य सकलशिष्टसम्मतत्वेऽपि जनानां तदाचरणप्रवृत्तिः कथमुपपद्येत, अन्यसम्मतज्ञानस्यान्यकर्तृकप्रवृत्तावनुपयोगादिति चेन्न । शिष्टानु-वर्तिनामन्येषामपि शिष्टसम्मतत्वज्ञानेन तत्र प्रवृत्तिसम्भवात् । पूर्वाचार्य-सम्मतेऽर्थे तदनुयायिनामनुरागस्य प्रसिद्धत्वादिति ध्येयम् । ननु यस्मिन् कस्मिन् वा काले लोकाः शिष्टानुवर्तिनो मङ्गलमाचरन्तीति चेन्नेत्याह । **अभिमत-**

कर्मारम्भसमय इति । अभिमतकर्मारम्भादव्यवहितपूर्वकाल इति तदर्थः। वृत्तित्वं सप्तम्यर्थोऽन्वयश्च तस्य चर्धात्वर्थे। एतेन तत्कालवृत्तिमङ्गलाचरणे शिष्टसम्मतत्वलाभात् तत्काल एव शिष्टानुवर्तिनां मङ्गलाचरणं स्यान्नान्यस्मिन् काल इत्युपपद्यते। अमुमुक्षुप्रवृत्तेः कामनाधीनत्वनियमाज्जनानां मङ्गलाचरणप्रवृत्तौ सा कीदृशीत्याकाङ्क्षायामाह। **तत्समाप्तिकामा** इति। तत्कामनोद्देश्यत्वेन समाप्तिमवलम्बत इति कथं ज्ञातुं शक्यमिति चेन्न। शिष्टकामनायाः समाप्त्यालम्बनत्वात्। ननु शिष्टकामनाः समाप्तिमालम्बन्त इत्येव कथं निर्णतुं शक्यमिति चेन्न। विषयान्तरस्यानुपस्थित्या समाप्त्यर्थं कर्माण्यारभ्यन्त इति सर्वप्रसिद्धचा च मङ्गलानुष्ठानप्रवृत्त्युपयोगिशिष्टकामनायाः समाप्त्युद्देश्यकत्वेनावश्यं परिशेषादिति भावः।

पूर्वोक्तग्रन्थात् समाप्तिसाधनत्वेन मङ्गलानुष्ठानं सकलशिष्टसम्मतमित्यर्थोऽर्थात् प्राप्तः। तत्र मीमांसकमतानुसारेण तं द्रढयितुं प्रथमतः पूर्वपक्षमारचयति। **तत्र यद्यपीत्यादि**। तत्रेति तत्पदार्थोऽनुष्ठानम्। निमित्तत्वञ्च सप्तम्यर्थः। कारणतापदञ्च लक्षणया समाप्तिकारणतामुपस्थापयति। तथा चानुष्ठाननिमित्तत्वरूपसप्तम्यन्तार्थस्य कारणतापदार्थे समाप्तिकारणतायां, मङ्गलस्येति षठ्यन्तार्थस्य च मङ्गलसम्बन्धित्वस्यान्वयव्यतिरेकगम्येत्यग्रिमान्वयव्यतिरेकपदार्थेऽन्वयान्मङ्गलानुष्ठानप्रयोजकीभूता समाप्तिकारणता यद्यपि न मङ्गलसम्बन्ध्यन्वयव्यतिरेकगम्येत्यर्थो लभ्यते। न च तत्र यद्यपि मङ्गलस्य कारणता नान्वयव्यतिरेकगम्येति षष्ठ्यन्तपदार्थस्य तत्सन्निहितकारणतापदार्थेऽन्वयसम्भवात् तं परित्यज्य व्यवहितान्वयव्यतिरेकपदार्थेऽन्वयोऽनुचित इति वाच्यं, तथापि विचार्यमाणस्य मङ्गलगतसमाप्तिकारणत्वस्येदानीमप्यसिद्धत्वात् तत्र षष्ठ्यन्तार्थान्वये वाक्यार्थाप्रसिद्धेः। मङ्गलान्वयव्यतिरेकगम्यत्वञ्चात्र मङ्गलान्वयव्यतिरेकज्ञानजन्यो यो मङ्गलवृत्तित्वप्रकारकप्रत्यक्षनिश्चयस्तद्विषयत्वरूपं बोध्यम्। तथाच समाप्तिकारणत्वं न मङ्गलान्वयव्यतिरेकज्ञानजन्यमङ्गलवृत्तित्वप्रकारकप्रत्यक्षनिश्चयविषय इत्येवं पक्षसाध्ययोर्निर्देशो बोध्यः। यद्यप्यत्र साध्ये जन्यत्वान्तमव्यावर्तकं तथापि तादृशाखण्डाभावस्य साधने तात्पर्यान्न व्यर्थत्वमाशङ्कनीयमिति भावार्थः। समाप्तिकारणतायां प्रदर्शितसाध्यसाधने किं लिङ्गमित्याकाङ्क्षायामाह। **मङ्गलं विनापि प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेरिति**। तेन च यथाश्रुति मङ्गलाभावविशिष्टं यत् प्रमत्तानुष्ठितं कर्म तस्य समाप्तिलिङ्गत्वेन प्राप्यते। तच्च न सम्भवति। समाप्तिकारणतापक्षे तस्य विरहेण स्वरूपासिद्धत्वात्। अतो मङ्गलव्यतिरेकव्यभिचारित्वप्रकारकज्ञानविषयसमाप्तिकारणतात्वस्य लिङ्गत्वं बोध्यं तत्रैव तद्ग्रन्थस्य तात्पर्यात्। एवञ्च न

तत्र जन्मान्तरीयतत्कल्पनमन्योन्याश्रयाल्लोकावगतकारणेनान्यथासिद्धेश्च ।

स्वरूपासिद्धिः समाप्तिकारणत्वरूपपक्षे तस्य 'विद्यमानत्वात् । अन्वयव्यतिरेकसहचारयोर्ज्ञानं कारणताप्रत्यक्षे कारणमित्येवं मन्यमानेनैव ग्रन्थकृता तदनुमानमुपस्थापितम् । तच्च न सम्भवति कारणताशरीरप्रविष्टयोरनन्यथासिद्धत्वव्यापकत्वयोः सहचाराघटितत्वादिति चेन्न । तादृशविशिष्टकारणताप्रत्यक्षे सहचारग्रहस्य हेतुताया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रसिद्धेरिति ध्येयम् । एवञ्च समाप्तिकारणत्वं न मङ्गलान्वयव्यतिरेकज्ञानजन्यमङ्गलवृत्तित्वप्रकारकप्रत्यक्षनिश्चयविषयो मङ्गलव्यतिरेकव्यभिचारित्वप्रकारकज्ञानविषयसमाप्तिनिरूपितकारणतात्वात् कर्तृनिष्ठसमाप्तिकारणतावदित्येवं प्रयोगो बोध्यः ।

दर्पणकारास्तु कारणत्वं नानन्यथासिद्धत्वविशिष्टनियतपूर्ववर्तित्वरूपमनन्यथासिद्धत्वघटकनानाऽयोग्यपदार्थघटितत्वेन तादृशस्य प्रत्यक्षायोग्यत्वप्रसङ्गात् । न च सामान्याभावप्रत्यक्षे प्रतियोगितावच्छेदकधर्मप्रकारेण यत्किञ्चित्प्रतियोगिनो योग्यत्वस्यैवापेक्षितत्वेनान्यथासिद्धान्तर्गतानाञ्च केषाञ्चिदवश्यं योग्यत्वादन्यथासिद्धत्वसामान्याभावस्य प्रत्यक्षसम्भवात् कथं तद्घटितत्वेन कारणत्वस्याप्रत्यक्षत्वं प्रसज्यत इति वाच्यम्; अनुगताया अन्यथासिद्धेर्निरूपणासम्भवात् प्रातिस्विकरूपेणैव गृहीत्वा अन्यथासिद्धत्वविरहकूटस्य कारणताशरीरेऽवश्यं निवेशनीयत्वात् तादृशकूटघटकविरहविशेषप्रतियोगिनाञ्चायोग्यत्वात् तद्घटितकारणत्वस्याप्यवश्यं प्रत्यक्षायोग्यत्वं बोध्यम् । एवञ्च कारणत्वस्य प्रत्यक्षत्वे तस्य पदार्थान्तरत्वमवश्यमङ्गीकार्यम् । तस्य च कारणत्वस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकस्य प्रत्यक्षेऽन्वयव्यतिरेकसहचारयोर्ज्ञानं कारणमिति प्राहुः ।

आलोककारास्तु मङ्गलस्य कारणता नान्वयव्यतिरेकगम्येति ग्रन्थव्याख्यायां समाप्तिकारणता न मङ्गलस्यान्वयगम्या न वा तस्य व्यतिरेकगम्येत्येवं विभज्य साध्यद्वयमुपस्थापितवन्तः । नन्वेवं मङ्गलं विनापि प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेरितिहेतुप्रतिपादकग्रन्थः कथं सङ्गच्छतां तेन व्यतिरेकसहचारविरहमात्रस्यैव समुपस्थापनेन प्रथमसाध्ये हेतोरप्रदर्शनादिति चेन्न । तेन ग्रन्थेन न कारणत्वप्रत्यक्षहेतोर्व्यतिरेकसहचारस्याभावः समुपस्थापितः । अपि तु व्यतिरेकसहचाराभावप्रदर्शनेन समाप्तिकारणताया विरहस्यैव तेन समुपस्थापनात् । तथाच बाधितविषयत्वस्यैव हेतुत्वात् तस्य चोभयसाध्यसाधकत्वेन सर्वसामञ्जस्यात् ।

पूर्ववर्तिग्रन्थेन मङ्गले समाप्तिकारणताया यो व्यतिरेकव्यभिचारः समुपस्थापितस्तमुद्धर्तुं चेष्टते। **न च तत्रेत्यादि**। तथाहि प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिर्मङ्गलपूर्विका समाप्तित्वाच्छिष्टानुष्ठितकर्मसमाप्तिवदित्यनुमानेन प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिस्थलेऽपि तत्पूर्वकालीनं मङ्गलं प्रमाणितं भवति। तथाच नियतव्यतिरेकसहचारसम्भवात् तत्सहकृतेन प्रत्यक्षेण मङ्गले समाप्तिकारणता अवश्यं सिध्यतीति परमतात्पर्यम्। न च यत्र यत्र समाप्तित्वं तत्र मङ्गलपूर्वकत्वकमित्येवं व्याप्तिर्न सिध्यति, व्यभिचारसंशयनिवर्तकतर्काभावेनाप्रयोजकत्वादिति वाच्यम्। समाप्तित्वं यदि मङ्गलपूर्वकत्वव्यभिचारि स्यान् मङ्गलजन्यतावच्छेदकं न स्यादिति कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्गरूपतर्कस्य सत्त्वात्। तथाच गमकत्वात् समाप्तित्वेन हेतुना प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तौ मङ्गलपूर्वकत्वस्यानुमित्यावश्यं सिद्धिः स्यादिति तात्पर्यम्। एतन्निरस्यति। **अन्योन्याश्रयादिति**। तथाच मङ्गलस्य समाप्तिकारणत्वे सिद्धे प्रदर्शितकार्यकारणभावभङ्गप्रसक्त्या समाप्तित्वस्य मङ्गलपूर्वकत्वे गमकत्वं स्यात्। अनुमानेन च प्रदर्शितेन व्यतिरेकव्यभिचारनिवृत्तौ समाप्तिकारणत्वं सिद्धं स्यादिति ज्ञप्तावन्योन्याश्रयान् न तेनानुमानेन प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तौ मङ्गलपूर्वकत्वं सिद्धं भवेदिति भावः। प्रदर्शितमङ्गलपूर्वकत्वानुमानहेतोर्व्यभिचारसंशये तन्निरासार्थं समाप्तिमङ्गलयोः कार्यकारणभावभङ्गप्रसङ्ग एवास्माकं शरणं स्यात्तदावश्यमेव पूर्वोक्तप्रणाल्या परस्पराश्रयत्वं समायाति। यदि च तत्र व्यभिचारसंशयनिवृत्त्यर्थं समाप्तित्वं यदि मङ्गलपूर्वकत्वस्य व्यभिचारि स्यात् सोपाधि स्यादित्येवं निरुपाधित्वभङ्गप्रसङ्गः शरणत्वेनाभ्युपगम्येत तदा प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिर्मङ्गलपूर्विका समाप्तित्वादित्यनुमानेन जन्मान्तरीयमङ्गलसिद्धया व्यतिरेकव्यभिचारोऽवश्यं खण्डितः स्यादिति सहचारज्ञानसहकृतचक्षुरादिना प्रत्यक्षत एव मङ्गले नत्यादौ समाप्तिकारणत्वं निश्चितं स्यादिति चेन्नेत्याह **लोकावगतकारणेनान्यथासिद्धेश्चेति**। तथाच प्रारब्धकर्मसमाप्तेर्यानि लोकप्रसिद्धानि जीवितबुद्धिप्रतिभादीनि कारणानि तेषां सर्वेषां समावेशेऽपि मङ्गलविलम्बात् समाप्तिविलम्बस्याद्याप्यदर्शनात् क्लृतकारणताकैस्तैरेव मङ्गलसमवधानस्थलेऽपि समाप्तिसम्भवात् तदतिरिक्तं मङ्गलं तत्रान्यथासिद्धमिति मङ्गले समाप्तिकारणत्वस्य विरहान्न तत्र समाप्तिकारणत्वं प्रत्यक्षेण निश्चेतुं शक्यं प्रत्यक्षे विषयविद्यमानताया अवश्यमपेक्षणीयत्वादिति परमतात्पर्यम्। प्रयोगस्तु समाप्तिकारणत्वं न मङ्गले तन्निष्ठान्यथासिद्धिनिरूपकसमाप्तिनिरूपितत्वादित्येवंप्रकारो बोध्यः।

न चापि मङ्गलं सफलमविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद्दर्शवदिति फलसिद्धौ प्रारिप्सितसमाप्तेस्तदानीमपेक्षितत्वेन नियमेनोपस्थितत्वाद् फलान्तरस्यातथाभावाद् विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पने गौरवात् परिशेषानुमानेन तत्कारणताग्रहो व्यभिचारेण कारणत्वस्याभावादुपायसहस्रेणापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् । तथापि तथाविधशिष्टाचारानुमितश्रुतिरेव मङ्गलस्याभिमतहेतुत्वे मानम् ।

मङ्गलस्य समाप्तिकारणत्वे प्रत्यक्षं निराकृत्येदानीं तत्रानुमानमाशंक्य निषेधति **नचापि मङ्गलमित्यादि** । पूर्वपक्षी मङ्गलस्य समाप्तिसाधकत्वेऽनुमानमुपस्थापयति **मङ्गलं सफलमविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद्दर्शवदितीति** । यद्यपि सफलपदं साधारणतया फलविशिष्टरूपमर्थमुपस्थापयति तथाप्यत्र पृथक्त्वेन फलत्वं तद्वैशिष्ट्यञ्च विभज्य तादृशविशिष्टार्थे न प्रयुक्तम् । कार्यमात्रस्यैव फलत्वेन पारिमाण्डिल्यादिव्यतिरिक्तानां सर्वेषामेव पदार्थानां कारणत्वस्य सर्वसम्मतत्वेन च फलवत्त्वस्य मङ्गले सिद्धत्वात् तादृशानुमाने सिद्धसाधनताप्रसक्तेः । अतो बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सति इष्टसाधनत्वमेवात्र सफलपदेन साध्यतया विवक्षितम् । मङ्गले सामान्यत इष्टसाधनत्वस्य सर्वसम्मतत्वेऽप्यनिष्टाननुबन्धित्वस्य विप्रतिपन्नतया तादृशविशिष्टसाधने सिद्धसाधनतादोषाभावात् । रहस्यकारास्तु फलत्वं तद्वत्त्वञ्चेति विभज्यैव सफलत्वं व्याचख्युः । फलत्वञ्च तन्मते स्वकर्तव्यताप्रयोजकेच्छाविषयत्वरूपमेव । अव्यवहितपूर्ववर्तित्वसम्बन्धेन तद्वत्त्वमेव तन्मते साध्यम् । एतच्च नास्मभ्यं रोचते कथितदोषात् । अत्राविगीतशिष्टाचारविषयत्वं प्रदर्शितानुमाने लिङ्गतयोपस्थापितम् । यत्र यत्राविगीतशिष्टाचारविषयत्वं तत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वमित्येवं व्याप्तिरनुमानमूलतया ग्राह्या । वेदनिषिद्धत्वमेव विगीतत्वम् । तदभाव एव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विषयत्वे विशेषणतया विवक्षितः । अस्याप्रयोगे शिष्टकृतपरदारगमने व्यभिचारः स्यात् । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वरूपविशेषणांशस्यासत्त्वेन विशिष्टसाध्याभाववति शिष्टाचारविषयत्वस्य विद्यमानत्वात् । आलोककारास्तु साध्यविशेषणतया प्रविष्टबलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य सप्रयोजनत्ववर्णनायां हेतुघटकीभूताविगीतत्वांशस्य निष्प्रयोजनत्वापत्तिमुपस्थापितवन्तः । साध्यांशे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्याप्रवेशे इष्टसाधनत्वरूपं सफलत्वमेव साध्यं स्यात् । तस्य च परदारगमनादौ सत्त्वाच्छिष्टाचारविषयत्वस्य तत्र सत्त्वेऽपि व्यभिचाराभावेनाविगीतत्वांशो हेतौ निष्प्रयोजनको भवतीति

तदंशप्रयोजनवत्त्वाय साध्ये बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं प्रविष्टमिति तेषामभिप्रायः। एतदप्यसमीचीनमेव प्रतिभाति। यतो यदि मङ्गलमिष्टसाधनं शिष्टाचारविषयत्वादित्येवं लघुभूतेनानुमानेनाभिप्रेतसिद्धिः स्यात् तदा तादृशगुरुतरानुमानस्य सर्वथैव गौरवदोषेण तत्परिहार एव समीचीनः स्यात्। न तु कस्यचिद् गौरवदोषस्य समर्थनाय अन्यदपि हेत्वाद्यंशप्रविष्टं गौरवं प्रेक्षावद्भिः समर्थनीयमिति भावः। अस्माकन्तु यदभिप्रेतं साध्यांशे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य प्रवेशे प्रयोजनं तदुक्तमधस्ताद्। हेतौ विशेषणीभूतं शिष्टत्वमभ्रान्तत्वरूपं ग्राह्यम्। अस्याप्रवेशे प्रारब्धकर्मसमाप्तिकामेन केनचित् पुरुषेणानुष्ठिते चैत्यवन्दनादौ हेतोर्व्यभिचारः स्यात्। तत्रत्यचैत्यवन्दनादौ समाप्तिरूपेष्टसाधनत्वस्य विरहाधिकरणेऽविगीताचारविषयत्वस्य शिष्टत्वांशविनिर्मुक्तहेतोः सत्त्वात्। न च वेदानिषिद्धत्वरूपाविगीतत्वस्य तादृशचैत्यवन्दनादावभावेनाविगीताचारविषयत्वरूपस्य विशिष्टस्य हेतोरसत्त्वादेव न व्यभिचार इति वाच्यम्। विधिना रागेण वाप्राप्ते चैत्यवन्दनादौ वेदनिषिद्धत्वस्य विरहात्। रागप्राप्तानां विधिप्राप्तानां वानिष्टजनकानां कर्मणामेव वैदिकनिषेधविषयत्वात्। न च न कुर्यान्निष्फलं कर्मेत्यादिस्मार्तवाक्यानुमितनिषेधश्रुत्या निषिद्धत्वात् कथं चैत्यवन्दनादावविगीतत्वमिति वाच्यम्। तादृशस्मृतेरप्रामाणिकत्वेन तया निषेधश्रुत्यनुमानासम्भवात्। इष्टसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वात् तदभावादेवाभ्रान्तानां शिष्टानां तत्राप्रवृत्तिरिति ध्येयम्। अत्राभ्रान्तत्वरूपं शिष्टत्वमिष्टसाधनत्वांशे न तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वांशेऽपि। तथा सति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वांशे भ्रान्तस्यैवपरदारगमनादौ प्रवृत्तत्वात् तत्र शिष्टाचारविषयत्वस्यैव सत्त्वेन व्यभिचाराभावात् तन्निरासार्थमविगीतपदं व्यर्थमेव स्यादिति ध्येयम्। आचारश्चात्र प्रवृत्तिरूपो ग्राह्यः। क्रियारूपत्वे तस्य सविषयत्वासम्भवेनासङ्गतिप्रसक्तेः। यदि च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वरूपसफलत्वात्मकसाध्यस्य सर्वांशेऽभ्रान्तत्वं शिष्टत्वं स्यात् तदाविगीतशिष्टाचारविषयत्वादित्यंशं विभज्य हेतुद्वयं तन्मूलकमनुमानद्वयञ्च ग्रन्थतात्पर्यविषयीभूतं स्यात्। तथा च मङ्गलं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनं शिष्टप्रवृत्तिविषयत्वादित्येकम्। अपरञ्च मङ्गलं तथाविधमविगीताचारविषयत्वाद् दर्शवदिति प्रयोगद्वयं ग्राह्यम्। बलवदनिष्टाननुबन्धित्वांशे भ्रान्तस्यैव परदारगमनादौ प्रवृत्तत्वात् तत्र तादृशशिष्टाचारविषयत्वस्यासत्त्वादेव व्यभिचाराभावः। चैत्यवन्दनादौ च समाप्तिसाधनत्वे भ्रान्तस्यैव प्रवृत्तत्वात् तत्रापि शिष्टप्रवृत्तिविषयत्वस्य हेतोर्विरहेण व्यभिचारशङ्कानिवृत्तेः। बौद्धाधिकृतचैत्य-

वन्वने पुण्योद्देश्यके वस्तुतः पुण्याजनके साध्याभावसत्त्वेऽपि तत्र शिष्टाचार-विषयत्वस्य हेतोरसत्त्वादेव न व्यभिचारः। तादृशानुष्ठानकर्तुर्बौद्धस्येष्ट-साधनत्वांशे भ्रान्तत्वेनाशिष्टत्वात्। सुखाद्युद्देश्यकचैत्यवन्दनादौ बलवदनिष्टाननु-बन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वरूपसाध्यस्य सत्त्वादेव न तदन्तर्भावेणापि व्यभिचारः शङ्कनीयः। जलताडनादेरपि कथञ्चित् सुखाद्युद्देश्यकत्वेन साध्यवत्त्वादेव तदन्तर्भावेणापि शिष्टाचारविषयत्वस्य हेतोर्न व्यभिचारः। समाप्त्युद्देश्यकं जलताडनादिकन्तु शशविषाणायमानमिति न तदादाय किञ्चिदपि विचार्यमस्ति। अविगीताचारविषयत्वादिति द्वितीयहेतावविगीतत्वं वेदानिषिद्धत्वरूपं ग्राह्यम्। एतन्मते न कुर्यान्निष्फलं कर्मेत्यादि स्मृतेः प्रामाणिकत्वाभ्युपगमेन तन्मूलकानु-मितश्रुत्या चैत्यवन्दनादेरपि समाप्त्युद्देश्यकेऽविगीताचारविषयत्वरूपहेतोरसत्त्वा-देव न व्यभिचारः। मधुविषसम्पृक्तान्नभोजनादेर्हिंसाजनकत्वेन वेद-निषिद्धत्वादेवाविगीताचारविषयत्वस्य हेतोस्तत्रासत्त्वं बोध्यम्। सुखाद्यु-द्देश्यकचैत्यवन्दनजलताडनादौ च साध्यसत्त्वादेव न तदन्तर्भावेणापि हेतोर्व्यभिचारित्वम्। अत्रालोककारास्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्व-रूपमविगीतत्वमाहुः। तन्न मनोरमम्। समाप्त्युद्देश्येनानुष्ठिते चैत्यवन्दनादौ साध्यविरहवति बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य सत्त्वेन हेतोर्व्यभिचारित्वप्रसङ्गात्। प्रकाशकारैस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वे सतीष्टसाधनत्वस्य सफलत्वपक्षे समाप्तिरूपविशेषफलसिद्धेरपि प्रथमानुमानेनैव सम्भवात् परिशेषानुमान-रूपद्वितीयानुमानस्य प्रयोजनाभावेन मूलग्रन्थासङ्गत्या तद्व्याख्यायामर्थान्तर-त्वापत्तिरुद्भाविता। तदपि न हृदयं स्पृशति। एतेन विशेषफलसिद्धिः कथं स्यात् तत्र तैरुक्तम्। तैस्तु अभीष्टफलजनकत्वरूपं सफलत्वं साध्यत्वेन व्याख्यातम्। एतेन यदि विशिष्य समाप्त्यादिरूपफलसिद्धिर्न स्यात् तदा तत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विशेषणत्वे विशिष्टफलसिद्धि-कल्पनायां तदभिप्रायस्यास्माभिर्दुर्ज्ञेयत्वात्। यत्तु मङ्गले सफलत्वमात्रस्यैवाका-ङ्क्षितत्वात् तदतिरिक्तस्य बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य साध्यांशे प्रवेशे तादृशविशिष्टसाध्यसिद्धौ विशेषणीभूतबलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यापि सिद्ध्यापार्थकत्वमिति तदप्यकिञ्चित्करम्। सफलत्वस्येव बलवदनिष्टाननु-बन्धित्वस्यापि प्रेक्षावत्प्रवृत्तावुपयोगित्वात् तस्यापि प्रेक्षावद्भिराकाङ्क्षितत्वात्। परिशेषानुमानलिङ्गप्रविष्टसमाप्तीतराफलकत्वस्य साधने बलवदनिष्टाननु-बन्धित्वस्यावश्यमुपयोगात्। अन्यथानिष्टफलकत्वसंशयेन मङ्गले तादृश-विशिष्टहेतोरसिद्ध्या परिशेषानुमानस्यैव दुःसाध्यत्वादिति ध्येयम्। रहस्य-कारास्तु अभीष्टफलजनकत्वमेव सफलत्वमाहुः। तथाच मङ्गलमभीष्टफल-

जनकमविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद् दर्शवदित्यनुमाने ग्रन्थतात्पर्यमभिहितवन्तः। अत्र मते वेदानिषिद्धत्वमेवाविगीतत्वम्। एतेन च चैत्यवन्दनजलताडनागम्यागमनादिषु व्यभिचारो निरस्तस्तेषां सर्वेषामेव वेदनिषिद्धत्वात्। न कुर्यान्निष्फलं कर्मेत्यादिस्मृतेः प्रामाणिकत्वाभ्युपगमात्। न चैवमपि सुखे व्यभिचारः। तस्येष्टत्वेनेष्टसाधनत्वाभावात्। तत्र च वेदानिषिद्धशिष्टप्रवृत्तिविषयत्वस्य हेतोः सत्त्वादिति वाच्यम्। साध्यतया प्रवृत्तिविषयत्वस्यैव हेतुत्वात्। उद्देश्यतया प्रवृत्तिविषयत्वस्य सुखे सत्त्वेऽपि प्रवृत्तिनिरूपितसाध्यत्वाख्यविषयतायास्तत्रासत्त्वात्। पश्वादिकृतचेष्टायामविगीतत्वस्य सत्त्वेन व्यभिचारवारणार्थं प्रवृत्तौ शिष्टसम्बन्धित्वं विशेषणतयावश्यकम्। शिष्टत्वञ्च वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वमेव। एवञ्च पश्वाद्यनुष्ठितवृथाकर्मणि शिष्टप्रवृत्तिविषयत्वासत्त्वाद् व्यभिचारो निरस्तः। एतदप्यसारम्। चैत्यवन्दनादीनां साक्षाद्वेदेन निषिद्धत्वाभावात्। न कुर्यान्निष्फलं कर्मेत्यादिस्मृतेरप्रामाणिकत्वाच्चेत्यलमतिविस्तरेण।

पूर्वकथितानुमानेन सामान्यतः फलवत्त्वसिद्धावपि विशेषतः फलस्याज्ञानान्न तेन मङ्गले प्रेक्षावतां प्रवृत्तिर्भवितुमर्हतीत्यतो विशेषतः समाप्तिरूपफलवत्त्वसिद्ध्यर्थं परिशेषानुमानमुपस्थापयति **प्रारिप्सितसमाप्तेस्तदानीमपेक्षितत्वेने-**त्यादिना। अत्र नापि मङ्गलं सफलमविगीतशिष्टाचारविषयत्वाद्दर्शवदिति फलसिद्धौ परिशेषानुमानेन तत्कारणताग्रह इत्येवमन्वयो बोध्यः। फलसिद्धाविति सतिसप्तम्याः प्रयोज्यत्वमर्थः। तस्य च परिशेषानुमानेऽन्वयः। तत्कारणताग्रहेति तत्पदं समाप्तिपरम्। तथाच मङ्गलं सफलमित्यनुमितिरूपा या सामान्यतः सफलत्वसिद्धिस्तत्प्रयोज्यं यत् परिशेषानुमानं तेन समाप्तिकारणताग्रह इत्यर्थो लभ्यते। मङ्गलं समाप्तिसाधनं समाप्तिभिन्नफलान्तराजनकत्वे सति फलजनकत्वादिति परिशेषानुमानस्य प्रयोगो बोध्यः। एतदनुमानात् पूर्वं यदि मङ्गले सामान्यतः फलजनकत्वं सिद्धं नाभवत् तदा प्रदर्शितलिङ्गान्तर्गतविशेष्यस्य सामान्यतः फलजनकत्वस्य पक्षेऽनिश्चयात् प्रदर्शितं विशिष्टं लिङ्गं स्वरूपासिद्धं स्यात्। अतस्तदंशसिद्धौ सफलत्वानुमानस्यापेक्षितत्वेन परिशेषानुमाने तत्प्रयोज्यत्वं सिद्धं भवति। धनविषयककामनाविशिष्टपुरुषाननुष्ठितदर्शादियागस्य धनफलकत्वाभाववत्त्वस्य सर्वसम्मतत्वेन तद्दृष्टान्ताद् यद्विषयककामनाविशिष्टपुरुषाननुष्ठितं तन्न तत्फलकमिति सामान्यतो व्याप्तेर्निश्चितत्वेन मङ्गलं न समाप्तिसाधनं समाप्तिविषयककामनाविशिष्टपुरुषाननुष्ठितत्वादिति प्रतिपक्षानुमानेन मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्त्यन्याफलकत्वे सति सफलत्वादिति समाप्तिसाधकानुमानस्य

बद्धितत्वात् कथं तेन विशेषतः फलसिद्धिः स्यादित्याकाङ्क्षायामाह **प्रारिप्सितसमाप्तेस्तदानीमपेक्षितत्वेन नियमेनोपस्थितत्वादिति** । तथाहि मङ्गलाचरणकाले समारब्धकर्मसमाप्तेरुत्कटेच्छाविषयत्वेन तत्कामनाविशिष्ट-पुरुषानुष्ठितत्वस्य मङ्गलेऽवश्यं निश्चितत्वात् प्रतिपक्षानुमानहेतोः स्वरूपासिद्धत्वेन समानबलत्वाभावान्न समाप्तिफलकत्वानुमानबाधकत्वमिति तात्पर्यार्थः । सुखकामनायाः फलकामनात्वेन साधनकामनायां प्रयोजकत्वात् समाप्तिकामनावत् सुखकामनाया अपि प्रवर्तमानपुरुषस्य सम्भवान्मङ्गलाचरणस्थले समाप्ति-कामनावत् सुखकामनाया अपि नियतोपस्थितिकत्वात् तत्फलकत्वं मङ्गले कल्पयितुं योग्यमिति इतराफलकत्वस्य हेतुविशेषणीभूतस्य मङ्गलेऽसत्त्वात् कथितं परिशेषानुमानं स्वरूपासिद्ध्या दुष्टमित्याकाङ्क्षायामाह । **फलान्तर-स्यातथाभावादित्यादि** । फलान्तरस्य ग्रामपश्वादेरित्यर्थः । अतथाभावात् कामनाविषयत्वेन नियतोपस्थितिकत्वाभावात् । तथाच तत्तत्फलकत्वाभावः सिद्ध एव मङ्गले । सुखात्मकस्वर्गस्य कामनाविषयत्वेन समाप्तिवन्नियतोप-स्थितिकत्वान्न तस्यातथाभूतत्वं कल्पयितुं योग्यमित्यत आह । **विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पने गौरवादिति** । तथाहि स्वर्गादिसुखं न मङ्गलफलं गौरवादित्यनु-मानेन तत्फलकत्वाभावसिद्धौ मङ्गलं समाप्तिफलकं तदितराफलकत्वे सति सफलत्वादिति परिशेषानुमानेन समाप्तिफलकत्वं निर्बाधं सिध्यतीति तात्पर्यम् । गौरवञ्चेत्थम् । यत्रोत्पत्तिविधौ कामना नोल्लिखिता भवति तत्र मीमांसका रात्रिसत्रन्यायेन विश्वजिन्न्यायेन वा फलं कल्पयन्ति । रात्रिसत्रस्योत्पत्तिविधौ कामनात्मकाधिकारस्यानुल्लेखेऽपि प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्तीत्यर्थ-वादवाक्ये प्रतिष्ठायाः समुल्लेखात् तत्प्राप्तप्रतिष्ठायां कामनाविषयत्वरूपं फलत्वं कल्पितम् । विश्वजिता यजेतेति विश्वजिद्यागोत्पत्तिविधौ कामना नान्तर्भूतास्ति रात्रिसत्रस्थलवदत्रार्थवादवाक्यादपि न फलस्वरूपं लब्धं भवति । सुखकामनायाः सकलसाधनकामनायां मूलत्वात्तत्रापि कामनाविषयत्वेनोपस्थिते स्वर्गे फलत्वं कल्पितं मीमांसकैः । मङ्गलाचरणस्थलं तु न रात्रिसत्रेण तुल्य-मर्थवादवाक्याभावात् । अतो विश्वजिन्न्यायेनैवात्र फलं कल्पनीयं स्यात् । तन्न्यायेन फलकल्पने विश्वजिद्यागवत् मङ्गलमपि प्रधानं कर्म भवेत् । प्रधानकर्मत्वे च मङ्गलस्य पृथगधिकारः कल्पनीया भवति । एवञ्च समारब्धकर्माधिकारो मङ्गलाधिकारश्चेत्यधिकारद्वयं स्वीकर्तव्यम् । समाप्तिफलकत्वे तु मङ्गलस्य समारब्धकर्माङ्गत्वं भवति, समारब्धकर्मजन्य-समाप्तिरूपफलजनकत्वात् । अङ्गत्वे च प्रधानकर्माधिकारेणैवाधिकार-पर्यवसानात् समाप्तिफलकत्वे द्वितीयाधिकाराकल्पनप्रयुक्तं लाघवं भवतीति गौरवात् स्वर्गफलकत्वं मङ्गले प्रत्युक्तं भवतीति मूलग्रन्थतात्पर्यम् ।

व्यभिचारेण कारणत्वस्याभावादुपायसहस्रेणापि ग्रहीतुमशक्यत्वात्। तथापि तथाविधशिष्टाचारानुमितश्रुतिरेव मङ्गलस्याभिमतहेतुत्वे मानम्।

पूर्वं यदनुमानेन मङ्गलस्य समाप्तिकारणत्वं साधितं तदयुक्तमित्याह। **व्यभिचारेणे**त्यादि। तथाहि कादम्बर्यादिनिष्ठायां नास्तिकनिर्मितग्रन्थाश्रितायां समाप्तावन्वयव्यतिरेकयोर्व्यभिचारस्य प्रत्यक्षेण ज्ञातत्वान्नानुमानादिना प्रमाणान्तरे मङ्गले समाप्तिकारणता समर्थनीया भवेद्, व्यभिचारग्रहसत्त्वे उपायसहस्रस्यापि कारणताग्राहकत्वासम्भवादिति भावः। **तथापी**त्यादि। यद्यप्यन्वयव्यतिरेकव्यभिचारग्रहणेनासामर्थ्यात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां कारणत्वं निर्णेतुमशक्यं तथापीत्यर्थः। तथाहि भगवन्निर्मितत्वेन श्रुतिप्रमाणस्य प्रमाणान्तरतोऽधिकबलवत्तया तेन मङ्गले समाप्तिकारणत्वं सिद्धं स्यादित्यभिमानः[1]। अथैतत् तदैव स्याद् यदि मङ्गलस्य समाप्तिकारणताप्रतिपादकः कश्चिदपि वेदभागः स्यात्। तन्न सम्यक्। तादृशवेदभागस्याधुनापि प्रत्यक्षेण प्राप्त्यभावादित्यत्राह। **तथाविधे**त्यादि। **तथाविधशिष्टाचारे**ति। कर्मारम्भपूर्वकालीना ये शिष्टकृता भगवन्नामकीर्तनाद्याचारास्तैरनमिता या तथाविधा मङ्गलस्य समाप्तिकारणत्वप्रतिपादिका समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्याद्याकारिका श्रुतिः सैव। **अभिमतहेतुत्वे**। इच्छाविषयीभूते मङ्गलस्य समाप्तिकारणत्वे। **मानम्**। साधकमित्यर्थः।

---

[1] यद्यपि मङ्गलस्य कर्तव्यतायां वेदबोधितत्वं साक्षान्न लभ्यते तत्कर्तव्यताबोधकवेदस्य प्रत्यक्षतोऽनुपलब्धेः। एवमप्यनुमानेन तादृशो वेदः सिध्येदेव। तथाहि मङ्गलं वेदबोधितकर्तव्यताकमलौकिकाविगीतो यः समाप्त्युद्देश्यकशिष्टाचारस्तद्विषयत्वाद् दर्शादिवत्। अस्यामनुमितौ मङ्गले समाप्तिव्यभिचारनिश्चयस्याबाधकत्वेन तादृशव्यभिचारनिश्चयसत्त्वेऽपि प्रदर्शितानुमानेन मङ्गलस्य कर्तव्यताप्रतिपादको वेदः प्रमाणितः स्यात्। अनयानुमित्या वेदत्वेन तादृशवेदस्य सिद्धावप्यानुपूर्वीविशेषस्याप्राप्तिरस्त्येव। एवञ्चाकाङ्क्षाया अज्ञातत्वेन न मङ्गलस्य कर्तव्यत्वं श्रुतिप्रतिपादितं स्यादिति चेन्न। मङ्गले समाप्तिकामनावच्छिष्टाचारविषयत्वस्य बहुधा दृष्टत्वेन पूर्वसंस्कारसमुद्बोधात् समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्यानुपूर्व्या वेदस्य मङ्गले कर्तव्यताप्रतिपादकस्यावश्यं स्मरणात्। अत्रापि स्मरणे समाप्तिव्यभिचार-

न च व्यभिचारः। निष्परिपन्थिश्रुत्या मङ्गलं समाप्तिसाधनमिति प्रमापिते तत्रापि तयैव लिङ्गेन जन्मान्तरीयतदनुमानात्।

न च व्यभिचार इत्यादि। वाच्यमिति शेषः। तथा च शिष्टाचारानुमितया समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्यादिश्रुत्या मङ्गलस्य समाप्तिकारणत्वे बोधितेऽपि प्रत्यक्षदृष्टेन प्रोक्तेन व्यभिचारेण श्रौतबोधस्य भ्रान्तत्वप्रसक्त्या न तया मङ्गलस्य समाप्तिकारणत्वं सुदृढं स्याद्, भ्रान्तत्वग्रहानास्कन्दितस्यैव निश्चयस्य वस्तुसाधकत्वादिति पूर्वपक्षाभिप्रायः। एतन्निषेधति **निष्परिपन्थिश्रुत्यादि**। अत्र शाब्दबोधौपयिकसामग्रीविघटनसमर्थं वस्त्वेव परिपन्थित्वेन ग्राह्यम्। तदसमवहितत्वमेव श्रुतेर्निष्परिपन्थित्वम्। तथाविधया श्रुत्या प्रथमतो मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वं, सति च तस्मिंस्तयैव तादृशश्रुत्यर्थानुपपत्त्या लिङ्गभूतया व्यतिरेकव्यभिचारस्थले जन्मान्तरीयं तन्मङ्गलमनुमितं[1] स्यात्। एवञ्च सति व्यभिचारनिश्चयस्याप्रामाण्यशङ्काकलङ्कितत्वेन तस्य शाब्दबोधसामग्रीविघटनासामर्थ्यात् परिपन्थिरहितया श्रुत्या मङ्गलस्य समाप्तिकारणत्वं सुदृढं स्यादित्युत्तरपक्षाभिप्रायः।

न च वेदबोधितकर्तव्यताकत्वात्मकं यत् प्रदर्शितस्यानुमानस्य साध्यं तद्वत्तया निश्चितेऽग्निहोत्रादौ यागेऽलौकिकाविगीतसमाप्त्युद्देश्यकशिष्टाचारविषयत्वरूपस्य हेतोरसत्त्वेन पक्षैकदेशीभूते व्याकरणसूत्रादिस्थलीये मङ्गलविशेषे चानुमानात् पूर्वं साध्यस्यैव वेदबोधितकर्तव्यताकत्वरूपस्यानिश्चितत्वेन

निश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वेन तस्य निष्प्रत्यूहत्वात्। प्रोक्तश्रुत्या समाप्तिकामनाया अधिकारत्वेन समर्पणादधिकारिकामनाविषयस्य च क्रियाफलत्वादर्थतो मङ्गले समाप्तिसाधनत्वमपि श्रुतिबलादेव सिध्यति। निष्प्रत्यूहया श्रुत्या प्रतिपादितस्यार्थस्य परित्यागानर्हत्वेन तदनुपपत्त्यैव प्रत्यक्षमङ्गलरहितसमाप्तिस्थले जन्मान्तरीयं तदवश्यमुररीकर्तव्यमिति व्यतिरेकव्यभिचारनिश्चयस्य सन्दिग्धप्रामाण्यकत्वेन बाधनानर्हत्वान्मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वं श्रुतिसिद्धमिति ग्रन्थकर्तुर्निगूढाभिप्रायः।

[1] नैषधादिस्थलीया समाप्तिर्मङ्गलपूर्विका समाप्तित्वाद् व्याकरणसूत्रादिस्थलीयसमाप्तिवदित्यनुमानेनैहिकमङ्गलबाधनिश्चयसहकृतेन मङ्गलत्वरूपसामान्यधर्मपुरस्कारेण मङ्गलपूर्वकत्वसिद्धौ जन्मान्तरीयमङ्गलपूर्वकत्वमेव तत्र सिद्धं स्यात्। इतरबाधादिनिश्चयस्थले सामान्यधर्मपुरस्कारेण विशेषसिद्धेर्न्यायसम्मतत्वादिति तात्पर्यम्।

दृष्टान्तासिद्ध्या सपक्षसत्त्वरूपगमकतौपयिकरूपविशेषवैधुर्येणालिङ्गत्वान्न तादृशेनानुमानेनाभिमतो वेदः प्रमापयितुं शक्य इति वाच्यम् । समाप्त्युद्देश्यकस्वस्याचारांशेऽविवक्षितत्वेनालौकिकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वमात्रस्यैव लिङ्गत्वेनोपन्यासात् । एवञ्चाग्निहोत्रयागादेरेवान्वयिदृष्टान्तत्वसम्भवात् सपक्षसत्त्वेन लिङ्गस्य गमकतौपयिकरूपवत्त्वमिति ध्येयम् ।

तच्चेदमारब्धकर्माङ्गं कर्मार्थितया शिष्टैस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वात् फलान्तराभावे सति फलवत्कर्मारिप्समानेन नियमतस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वाच्च दर्शे प्रयाजादिवत् । आचारमूलकश्रुत्यनुमानाभ्यां तदर्थितया तत्कर्तव्यत्वबोधनात् तत्फलकत्वबोधनाच्च ।

— एतावता प्रबन्धेन मङ्गलस्य समारब्धकर्मसमाप्तिफलकत्वं व्याख्यातम् । इदानीं तस्य समारब्धकर्मस्वङ्गत्वं प्रतिपादयितुमाह । **तच्चेदमित्यादि** । यद्यपि फलवत्सन्निधौ यदफलं तदङ्गमिति न्यायान्मङ्गलस्यारब्धकर्माङ्गत्वं न सिध्यति, कस्यापि फलवत्कर्मप्रकरणे तस्यासमाम्नातत्वात्, तथाप्यनुमानेन मङ्गलस्य समारब्धकर्माङ्गत्वं सिद्धं भवतीत्याह । **आरब्धकर्माङ्गमित्यादि** । **इदमिति** पक्षनिर्देशः । मङ्गलञ्च तदर्थः । **आरब्धकर्माङ्गमिति** साध्यवचनम् । **कर्मार्थितया शिष्टैस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वादिति** लिङ्गोपन्यासः । **प्रयाजादिवदि**त्युदाहरणप्रदर्शनम् । तथा च प्रोक्तेनानुमानेन मङ्गलस्य समारब्धकर्माङ्गत्वं सिध्यतीति हृदयम् । यद् यत् कस्यापि कर्मणः स्वरूपनिर्वाहं समाप्तिं वाभीप्सुभिः शिष्टैस्तत्तत्कर्मारम्भात् पूर्वं क्रियमाणं भवति तदेव तत्तत्कर्मणोऽङ्गं भवतीति[1] प्रयोजिका व्याप्तिः । दृष्टञ्चैतद् दर्शादियागस्थलीय-

---

[1] अनेन च ग्रन्थेन कर्मस्वरूपफलैतदन्यतरनिर्वाहकत्वे सति कर्मप्रागभावाधिकरणकालनिर्वाह्यत्वमेवाङ्गत्वमित्यायाति । न चैतदसमीचीनमेव प्रतिभाति । दक्षिणादानादेः फलनिर्वाहकाङ्गत्वस्य कर्मस्वरूपसमाप्त्यनन्तरक्रियमाणत्वस्य च शास्त्रसम्मतत्वात् तत्र कर्मप्रागभावाधिकरणीभूतकालनिर्वाह्यत्वाभावेन लक्षणस्याव्याप्तत्वादिति वाच्यम् । तत्र कर्मप्रागभावाधिकरणकालपदेन कर्माधिकरणीभूतकालादन्यकालत्वस्यैव लक्षणघटकतया विवक्षितत्वात् । एवञ्च नाव्याप्तेरवकाशो दक्षिणादानादेः कर्माधिकरणीभूतकालादन्यस्मिन्नेव कर्मसमाप्त्यनन्तरकाले निर्वाह्यत्वादिति ध्येयम् ।

दर्शारम्भसमये नियमेन क्रियमाणाया अप्यारम्भणीयायास्तदर्थितया-क्रियमाणत्वात् फलान्तरश्रवणाच्च प्रधानत्वमिति न तया व्यभिचारः ।

प्रयाजादौ। दर्शयागमीप्सुभिः शिष्टैस्तद्यागात् पूर्वं प्रयाजादीनामनुष्ठानं क्रियते । तच्च प्रयाजादि दर्शयागेऽङ्गं भवतीति सर्वसम्मतम् । प्रकृतस्थलेऽपि ग्रन्थं निर्मिमीप्सुभिः शिष्टैर्ग्रन्थनिर्माणरूपात् कर्मणः प्राङ् मङ्गलमनुष्ठीयते । अतस्तन्मङ्गलमप्यवश्यमेव तादृशनिर्माणात्मककर्मस्वङ्गं स्यादिति तात्पर्यार्थः ।

मङ्गलस्यारब्धग्रन्थनिर्माणरूपकर्मणोऽङ्गत्वसाधकानुमाने कर्मार्थितया शिष्टैस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वं लिङ्गतयोपन्यस्तं ग्रन्थकृता । तत्र मङ्गलात्मकपक्षे आरब्धकर्मपूर्वकालीनशिष्टपुरुषगतकृतिविषयत्वरूपस्य विशेष्यांशस्य शिष्टैस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वरूपस्य विशेष्यांशस्येति यावत् प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धत्वेऽपि कर्मजन्यफलेच्छाप्रयोज्यत्वरूपविशेषणांशस्य कर्मार्थितयेति विशेषणांशस्येति यावत् कृतौ प्रत्यक्षादिनानिश्चितत्वात् तादृशविशिष्टहेतुः पक्षेऽसिद्ध एव भवति। द्वितीयकल्पे तु तत्र तत्साधनार्थं **फलान्तराभावे सति फलवत्कर्मारिप्समानेन नियमतस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वं** लिङ्गतयोपन्यस्तं दृश्यते । तत्रापि फलान्तराभावरूपविशेषणांशस्य मङ्गले प्रत्यक्षादिनानिश्चितत्वात् तादृशविशिष्टहेतुरसिद्ध एवास्तीत्यसिद्धिद्वयं निराकर्तुमाह । **आचारमूलकश्रुत्यनुमानाभ्यामित्यादि** । तत्राचारमूलकश्रुतीत्यनेनांशेन प्रथमदोषोऽनुमानेत्यनेन च द्वितीयदोषः परिहृतो जातः। तथाच शिष्टाचारानुमितश्रुतेः प्रथमतः सामान्यतो वेदत्वेन सिद्धावपि मङ्गले समाप्तिसाधनत्वानुमानानन्तरं तस्याः समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्याकारेण पर्यवसानात् तया मङ्गले कर्मार्थित्वं कर्मजन्यसमाप्तिरूपफलविषयकेच्छाप्रयोज्यत्वात्मकं प्रमाणितं भवतीति प्रथमासिद्धेः परिहारो बोध्यः। द्वितीयस्य चानुमानाद् गौरवात्मकतर्कात् परिहारः। तथाहि मङ्गलस्य विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गफलकल्पने तद्वदेव प्रधानकर्मत्वं पर्यवसितं भवति। प्रधानकर्मत्वे चाधिकारिभेदोऽपि कल्पनीयो भवतीति गौरवप्रतिसन्धानेन मङ्गले समाप्तिभिन्नाफलकत्वरूपं तदन्यफलकत्वं सिद्धं भवतीति हृदयम्। पूर्वप्रदर्शिते आरब्धकर्माङ्गत्वसाधकहेतौ विशेषणीभूतस्य तदर्थितयेत्यंशस्य फलान्तराभावे सतीत्यंशस्य च व्यावृत्तिमाह । **दर्शारम्भसमय** इत्यादि । तथाह्यङ्गत्वसाधकप्रथमहेतौ प्रविष्टस्य तदंशस्य परिहारे शिष्टैस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वमेव लिङ्गं भवति। द्वितीयहेतौ तु फलान्तराभावे सतीत्यंशो विशेषणतया प्रविष्टोऽस्ति। तत्परित्यागे च फलवत्कर्मारिप्समानेन नियमतस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वमेव लिङ्गं स्यात्। आग्नेयाष्टकपालं चरुं निर्वपेद् दर्शपौर्णमासावारिप्समान इत्यादि-

श्रुत्या दर्शादियागपूर्वकालीनकर्तव्यत्वेनारम्भणीयाख्या काचिदिष्टिर्विहितास्ति । तस्या दर्शादियागानङ्गत्वमपि मीमांसकैरङ्गीकृतम् । एवञ्च दर्शादियागाङ्गत्वाभाववत्यां तस्यामिष्टौ दर्शात् पूर्वं शिष्टैः क्रियमाणत्वस्य सत्त्वाद्व्यभिचारो बोध्यः । द्वितीयस्यापि फलवत्कर्मारिप्समानेन नियमतस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वरूपहेतोस्तत्र सत्त्वाद्व्यभिचारः । तत्तद्विशेषणांशप्रवेशे तु प्रथमस्थले दर्शयागजन्यफलकामनाप्रयोज्यत्वविरहात् तादृशविशिष्टहेतोरपि तस्यामिष्टावसत्त्वाद् द्वितीयस्थले च दर्शादियागजन्यफलव्यतिरिक्तफलवत्त्वस्य सत्त्वात् फलान्तराभावे सति फलवत्कर्मारिप्समानेन नियमतस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वरूपस्य विशिष्टहेतोस्तत्रासत्त्वेन व्यभिचाराभावो बोध्यः । **दर्शारम्भसमय** इति । तत्पूर्वसमय इत्यर्थः । **आरम्भणीयाया** इति । तन्नामकस्य यागविशेषस्येत्यर्थः ।

ननु मङ्गलमलौकिकं लौकिके नाङ्गं भवति लोकावगतकारणत एव तदुपपत्तेः । अतएव गृहरथादौ 'आरे भग्ने इन्द्रबाहुर्बद्धव्यः', 'पायसं ब्राह्मणो भोजयितव्य' इत्यत्र तदुभयं नाङ्गं किन्तु नैमित्तिकम् । तद्वदिदमप्यारम्भसमयनिमित्तकमस्तु, विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गः फलमिति चेन्न । तस्यापूर्वरूपोपकारजनकाङ्गविषयत्वात् ।

मङ्गलस्य यद् ग्रन्थनिर्माणात्मककर्माङ्गत्वं पूर्वमुक्तं तत्र बाधकमवतारयति **ननु मङ्गलमलौकिकमित्यादि** । तक्षसूत्रेऽलौकिकं **लौकिके** नाङ्गमित्यनेन सूत्रेणालौकिकस्य लौकिकं कर्म प्रत्यङ्गत्वं निषिद्धमस्ति । मङ्गलमलौकिकमेव, शिष्टाचारानुमितया श्रुत्या कर्तव्यत्वेन बोधितत्वात् । ग्रन्थनिर्माणं पुनर्नालौकिकं श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वाभावात् । तथा च ग्रन्थनिर्माणस्य लौकिकत्वेन मङ्गलस्य च तद्विपरीतत्वेन तदङ्गत्वं न सम्भवति । तदङ्गत्वसाधकस्य मङ्गलं समारब्धग्रन्थाङ्गं तज्जन्यसमाप्तिरूपफलकामैः शिष्टैस्तत्पूर्वं क्रियमाणत्वादित्यनुमानस्य प्रोक्तसूत्रनिषिद्धत्वेन न्यायाभासत्वात् । प्रत्यक्षविरोधे शास्त्रविरोधे वा न्यायाभासत्वस्य भाष्यकृद्भिरुक्तत्वादिति पूर्वपक्षतात्पर्यम् । **अलौकिकमिति** । वेदबोधितकर्तव्यताकमित्यर्थः । **लौकिके** वेदबोधितकर्तव्यताकान्ये । मङ्गलस्यारब्धग्रन्थानङ्गत्वे ग्रन्थसमाप्तिं प्रत्यपि तस्याकारणत्वं स्यात् । एवञ्चारब्धकर्मपरिसमाप्तिः कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह । **लोकावगतेत्यादि** । तथाच बुद्धिप्रतिभासामर्थ्यजीवितादिलोकसिद्धकारणकलापादेव समारब्धग्रन्थपरिसमाप्तिसम्भवात् तदर्थं मङ्गलस्य समारब्धकर्माङ्गत्वं नापेक्षितमिति भावः । **तदुपपत्तेरिति**। ग्रन्थपरिसमाप्त्युपपत्तेरित्यर्थः । अलौकिकस्य

लौकिककर्मानङ्गत्वं द्रढयितुं तत्र वैदिकं दृष्टान्तमुपस्थापयति। अतएव गृहरथेत्यादि। तथाहि गृहनिर्माणे रथनिर्माणे वा समारब्धे यदि आरस्य भङ्गो भवेद् तदा इन्द्रबाहुबन्धनात्मकं पायसभोजनात्मकञ्च कर्म अनुष्ठेयं भवति। श्रुतिविहितत्वेनैतदुभयमेवालौकिकं, गृहनिर्माणं रथनिर्माणं वा न तथा, वेदाविहितत्वात्। गृहनिर्माणादौ न तदुभयोरङ्गत्वं स्वीकृतमपि तु आरभङ्गात्मकनिमित्तं प्राप्य विहितत्वान्नैमित्तिकमेव। तयोः फलमपि शङ्कितपापनिवृत्तिरेव। आरो लौहकीलः। इन्द्रबाहुर्लौहनिर्मितो वायसः।

नन्वेवं यदि गृहादिनिर्माणे इन्द्रबाहुबन्धनादिवन्मङ्गलमपि समारब्धग्रन्थनिर्माणकर्मण्यनङ्गं स्यात् तदा तेन सम्बन्धाभावान्मङ्गलं येन केनापि कर्त्रा यस्मिन् कस्मिन्नपि काले कर्तुं शक्यत इति चेन्नेत्याह। तद्वदिदमित्यादि। तथाहि गृहरथाद्यनङ्गमपि इन्द्रबाहुबन्धनादिकं यथारभङ्गरूपनिमित्तं प्राप्यानुष्ठेयत्वादारभङ्गानन्तरकाल एव गृहकर्त्रैव सम्पाद्यं नान्येनान्यस्मिन् वा काले, तथा ग्रन्थनिर्माणानङ्गमपि मङ्गलं तदारम्भरूपनिमित्तं प्राप्य विहितत्त्वाद् ग्रन्थनिर्माणकर्त्रैव तत्पूर्वमवश्यं कर्तव्यम्। पृथक् प्रधानकर्मत्वाच्च विश्वजिन्न्यायात् फलं स्वर्ग एव कल्पनीय इति पूर्वपक्षग्रन्थतात्पर्यम्। अत्र मीमांसासिद्धान्तमुपस्थापयति। तस्यापूर्वेत्यादि। तस्यैति। अलौकिकं लौकिके नाङ्गमिति पूर्वोक्तस्य सूत्रस्येत्यर्थः। उपकारो व्यापारः। तथाहि तक्षसूत्रेणालौकिकानां कर्मणां यल्लौकिककर्मण्यनङ्गत्वमुक्तं तन्न सार्वत्रिकमपि तु यान्यलौकिककर्माणि तान्यदृष्टद्वारा फलोपकारकाणि तादृशानामेवालौकिककर्मणां लौकिककर्मस्वनङ्गत्वभिप्रेतम्। प्रकृते तु ग्रन्थसमाप्तिरूपफलोद्देशेन श्रुतिविहितकर्तव्यताकस्यापि (अलौकिकस्य) मङ्गलाचरणस्य दृष्टो यो विघ्नध्वंसरूपो व्यापारस्तद्द्वारा ग्रन्थसमाप्तिसाधकत्वात् सूत्रबोधितनिषेधाविषयत्वेन तस्यारब्धकर्माङ्गत्वं निर्बाधमेवेति भावः।

अयन्तु प्रतिबन्धकाभावरूप उपकारः। तस्य च लोकावगतकारणसहकारितैव ; प्रतिबन्धके सति तस्मात्तदनुपपत्तेः।

प्रतिबन्धकाभावरूपस्योपकारस्य लौकिकत्वमाह। तस्य च लोकावगतेति। ग्रन्थपरिसमाप्तिनिमित्तानि यानि लोकप्रसिद्धानि बुद्धिप्रतिभाप्रभृतीनि सति प्रतिबन्धके तानि समाप्तिरूपफलवन्ति न भवन्तीत्यस्माभिर्दृश्यते। तथाच प्रतिबन्धकाभावस्य तत्सहकारिता लोकसिद्धैवास्ते। अतो मङ्गलाचरणस्थले समाप्त्यर्थं नापूर्वकल्पनाया मनागप्यवसर इति तत्त्वम्। अथालौकिकं लौकिके

नाङ्गमिति तक्षाधिकरणवाक्ये सामान्यत एवालौकिकस्य लौकिककर्मानङ्गत्व-मुक्तमिति श्रूयते। तस्य तादृशविशेष्यार्थपरत्वे किं मानमिति चेन्न। अलौकिकस्य सामान्यत एव लौकिकफलानङ्गत्वे वृष्टिकामः कारीर्या यजेतेत्यादिविध्य-प्रामाण्यापत्तेः। श्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वात् कारीरीयागस्यालौकिकत्वं स्फुट-मेव वर्तते। वृष्ट्यात्मकं तत्फलन्तु प्रत्यक्षसिद्धमेव। एवञ्च सामान्यत एवा-लौकिकस्य लौकिकानङ्गत्वे कारीर्यादेरपि वृष्टिजनकत्वस्य तत्सूत्रनिषिद्धत्वात् कारीर्यादेर्वृष्टिजनकत्वप्रतिपादिकायाः वृष्टिकामः कारीर्या यजेतेति श्रुते-र्बाधितार्थप्रतिपादकत्वेनाप्रामाण्यं स्यात्। तादृशविशेषार्थकत्वे तु प्रदर्शित-विधेर्नाप्रामाण्यापत्तिः। भौतिकोष्मादिरूपप्रतिबन्धकनिवृत्तिद्वारा कारीरी-यागस्य वृष्टिरूपफलजनकत्वादपूर्वाद्वारकत्वेनालौकिकस्यापि यागस्य फल-जनकत्वे बाधविरहेण न श्रुतेरप्रामाण्यापत्तिरिति ध्येयम्। सर्वत्रैवालौकिकस्य लौकिकफलजनकत्वे विघ्नध्वंस एव द्वारं न त्वपूर्वमिति सिद्धान्तः। विघ्नत्वञ्चा-पूर्वनिष्ठोपाधिविशेष एव।

अपूर्वन्तु न तथा। विघ्नध्वंसद्वारा चेदमङ्गं न त्विडो यजती-त्यादिविधिबोधितप्रयाजाद्यङ्गयागवददृष्टद्वारा, मङ्गलजन्यादृष्टं विनापि स्वतःसिद्धविघ्नविरहवत आरब्धनिर्वाहात्।

केचित् पुत्रेष्ट्या यजेत पुत्रकाम इत्यादिलौकिकफलजनकपुत्रेष्ट्यादियागानामपूर्वद्वारा फलजनकत्वमाहुः। तन्निषेधति। अपूर्वन्तु न तथेत्यादि। पुत्रेष्ट्यादियागजन्यमपूर्वं न पुत्रादिरूपफलजनकमपि तु विघ्नध्वंसद्वारैव। इदमिति। लौकिकफलजनकपुत्रेष्टियागादिकं कर्मेत्यर्थः। ननु मङ्गलं विघ्नविरहद्वारैव समाप्तिफलजनकं नापूर्वद्वारेत्यत्र किं मानमिति चेदाह। नेत्यादि। तथाच स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थलीयसमाप्तौ मङ्गलजन्यापूर्वस्य व्यतिरेकव्यभिचारेण तद्द्वारा समाप्तिजनकत्वाभावादिति भावः। इड इति। तन्नामका देवास्तानित्यर्थः। यजेः कर्म करणं सम्प्रदानञ्च कर्मेति न्यायादुद्देश्यत्वार्थे द्वितीयाबहुवचनान्तोऽयं प्रयोगः।

यदुक्तमधस्तात् मङ्गलं नापूर्वद्वारारब्धकर्मसमाप्तिसाधनं तद् द्रढयितुम-पूर्वस्य व्यतिरेकव्यभिचारमुपन्यस्यति। मङ्गलजन्यादृष्टं विनापीत्यादि। तथाहि नैषधचरितादौ स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले मङ्गलादर्शनात् तद्धेतुका-पूर्वस्यापि तत्रावश्यमभावः कल्पनीयः। एवमपि तत्र ग्रन्थपरिसमाप्तिर्दृश्यत इति स्फुटमेव मङ्गलस्यापूर्वद्वारारब्धकर्मपरिसमाप्तिजनकत्वपक्षे व्यतिरेक-व्यभिचारित्वमिति तात्पर्यम्।

ननु पूर्वं यथा नास्तिकाद्यारब्धकर्मसमाप्तिस्थले जन्मान्तरीयं मङ्गलं कल्पयित्वा व्यतिरेकव्यभिचारो निवारितस्तथात्रापि जन्मान्तरीयमङ्गलाधीनमपूर्वं कल्पयितव्यमिति नापूर्वद्वारा मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वपक्षे व्यतिरेकव्यभिचारकल्पनावसर इति चेन्न। तथा सत्यागामिभवीयसमाप्तिमुद्दिश्यास्मिन् जन्मन्यपि केषाञ्चिच्छिष्टानां मङ्गलाचरणप्रवृत्तिप्रसङ्गात्। एवञ्च मङ्गलजन्यापूर्वस्यारब्धकर्मसमाप्तिं प्रति द्वारत्वे तयोः स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेनारब्धकर्मसमाप्तिं प्रति मङ्गलजन्यापूर्वस्य कारणत्वमित्येवंरीत्यैव कार्यकारणभावः कल्पनीयः। तथा सति समाप्त्यवच्छेदकीभूते नैषधकारीयशरीरेऽतीतजन्मसमाचरितमङ्गलजन्यापूर्वस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेनाविद्यमानत्वाज्जन्मान्तरीयापूर्वस्वीकारेऽपि व्यभिचारस्तदवस्थ एव तिष्ठतीति न तेनापूर्वद्वारकत्वं समाप्तौ मङ्गलस्य कल्पयितुं योग्यमिति हृदयम्।

न चैवं विघ्नध्वंसद्वारापि नेदमङ्गं तत्रैव व्यभिचारादिति वाच्यम्। सति विघ्ने तद्ध्वंसद्वारा तस्याङ्गत्वात्। न चैवं प्रयाजादेरपि दुरितध्वंस एव द्वारं कल्प्यदुरितध्वंसतोऽपूर्वस्य लघुत्वात्।

इदानीं मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारारब्धकर्मसमाप्तिपक्षेऽपि व्यतिरेकव्यभिचारमाशङ्कते न चैवमित्यादि। तथाहि स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले मङ्गलं विनाप्यारब्धकर्मणां परिसमाप्तिर्भवति। तत्र मङ्गलाभावेऽपि कार्योत्पत्त्या व्यतिरेकव्यभिचारः स्फुट एवास्ति। न च तत्र जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनया न व्यभिचार इति वाच्यम्। पूर्वप्रदर्शितापूर्ववन्मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्यापि स्वोत्पत्त्यवच्छेदकीभूतशरीरावच्छेदेनैव समाप्तिकर्तृशरीरान्तर्भाविण द्वारत्वस्य कल्पनीयत्वात्। एवञ्च जन्मान्तरीयविघ्नध्वंसस्य स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन समाप्त्यवच्छेदकीभूतशरीरेऽसत्त्वेन व्यभिचारात्। अत्रोत्तरमारचयति। सति विघ्न इत्यादि। तथाच न तावत् सामान्यत आरब्धकर्मसमाप्तित्वावच्छिन्नं प्रति विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलस्य हेतुत्वमभिप्रेतम्। विघ्नविशिष्टतादृशसमाप्तिं प्रत्येव विशेषतो मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारा हेतुत्वं विवक्षितम्। विघ्नवैशिष्ट्यञ्च समाप्तौ स्वोत्तरत्वस्वावच्छेदकशरीरजन्यत्वैतदुभयसम्बन्धेन ग्राह्यम्। एवञ्च स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थलीयसमाप्तौ तद्भवीयमङ्गलजन्यविघ्नध्वंसाभावेन प्रोक्तसम्बन्धेन विघ्नवैशिष्ट्याभावात् तस्याः कार्यतावच्छेदकत्वानाक्रान्तत्वादिति ध्येयम्। कल्प्यदुरितध्वंसत इति।

प्रयाजाद्यङ्गयागस्थले तस्य दर्शादियागजन्यपरमापूर्वं प्रति विघ्नध्वंसद्वाराङ्गत्व-कल्पने परमापूर्वप्रतिबन्धकीभूतविघ्नः कल्पनीयः। अन्यथा प्रयाजादिना कस्य ध्वंसो भवेत्, प्रतियोगिविनिर्मोकेण ध्वंसासम्भवात्। कस्यचित् सलिलङ्गस्या-भावान्नानुमानतस्तत्स्थले विघ्नः प्रमाणितो भवतीति तत्कल्पनममूलकमेव स्यादिति भावः। लघुत्वादिति। तथाहि प्रयाजाद्यङ्गयागानां विघ्नध्वंसद्वारा दर्शादियागजन्यपरमापूर्वहेतुत्वे प्रतिबन्धकीभूतो विघ्नोऽवश्यं कल्पनीयः कल्प्य-विघ्नस्य च जन्यत्वेन तत्कारणीभूतं किञ्चिदपूर्वमपि यष्टरि कल्पनीयमित्य-पूर्वस्यावश्यं कल्पनीयत्वेन विघ्नध्वंसं परित्यज्यापूर्वद्वारा प्रयाजादीना-मङ्गत्वकल्पने कल्पनालाघवं परिस्फुटमस्तीति परमार्थः।

वस्तुतस्तु प्रायशो विघ्नसंशये तन्निश्चये वा नियमेन शिष्टानां मङ्गलाचरणे विघ्नाभाव एव द्वारत्वेनाभिमतः। निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया तत्करणपक्षे श्रुतित एव द्वारत्वनिर्णयः। किञ्चापूर्वे द्वारत्वे लौकिकाङ्गत्वविरोधः क्लृप्तकारणादेव तदुत्पत्ते-रिन्द्रबाहुबन्धनवत्।

विघ्नध्वंसस्य द्वारत्वपक्षे स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थलीयसमाप्तौ व्यतिरेक-व्यभिचारवारणार्थं विघ्नविशिष्टसमाप्तिं प्रति मङ्गलाचरणजन्यविघ्नध्वंसस्य द्वारत्वं विवक्षितम्। तथापूर्वस्य द्वारत्वपक्षेऽपि तादृशसमाप्तिं प्रत्येव मङ्गलजन्यापूर्वस्य द्वारत्वं कल्पनीयमिति नैतत्पक्षेऽपि व्यभिचार इति चेन्नेत्याह। **वस्तुतस्त्विति।** तथाहि विघ्नज्ञानादेव समाप्तिसन्देहेन शिष्टानां मङ्गलाचरणदर्शनात् प्रथमोपस्थितविघ्नध्वंसस्य द्वारत्वसंभवे तदर्थम-दृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति भावः। प्रयोगस्तु मङ्गलं विघ्नध्वंससाधनं विघ्नाजनकत्वे सति भ्रमाजन्यविघ्नज्ञानवत्पुरुषप्रवृत्तिविषयत्वादित्येवं बोध्यः। अनुमानादिव श्रुतेरपि समाप्तौ मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारकत्वं सिध्यतीत्याह। **निर्विघ्नं समाप्यतामित्यादि।** तथाच शिष्टाचारानुमितया विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेदित्यादिश्रुत्या समाप्तौ मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारकत्वं पर्यवस्यति। निर्विघ्नं परिसमाप्यतामित्येवं कामनया शिष्टानां मङ्गलाचरणे प्रवृत्ततया-चारानुमितश्रुतेः परिशेषतः पूर्वोक्त आकारः सिध्यतीति परमार्थः।

यदुक्तं निर्विघ्नं परिसमाप्यतामिति कामनया शिष्टानां मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिरिति तदप्रामाणिकं तादृशश्रुत्यादेरभावात्। एवञ्च सति शिष्टाचारानुमितश्रुतेर्निर्विघ्नपरिसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्याकारकत्वा-

सिद्धं।। न श्रुतितो मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारकत्वं सिध्यतीति चेदत्राह। **किञ्चापूर्वं द्वारत्व** इत्यादि। तथाहि मङ्गलस्यारब्धकर्मपरिसमाप्तौ विघ्नध्वंसाद्वारकत्वेऽपूर्वद्वारकत्वं कल्पनीयम्। एवञ्च सति ग्रन्थपरिसमाप्तिरूपलौकिककार्येऽलौकिकस्य मङ्गलजन्यापूर्वस्य जनकत्वरूपमङ्गत्वमायाति। तच्च न सम्भवति। अलौकिकं लौकिके नाङ्गमिति तक्षाधिकरणविरोधात्। तथाच तस्य किमपि लौकिकमङ्गं कल्पनीयम्। लौकिकस्थले लौकिककारणादेव कार्योत्पत्तिदर्शनादिति मङ्गलस्य विघ्नध्वंसरूपलौकिकाङ्गद्वारेणैव समाप्तिसाधनत्वमवश्यमङ्गीकर्तव्यम्। **इन्द्रबाहुबन्धनवदिति**। अलौकिकं लौकिके नाङ्गमिति नियमाद् यथालौकिकस्येन्द्रबाहुबन्धनस्य लौकिककर्माजनकत्वं तथापूर्वद्वारकत्वे मङ्गलस्याप्यलौकिकस्य ग्रन्थपरिसमाप्तिरूपलौकिककार्यं प्रत्यजनकत्वमापद्येत। अतस्तस्य विघ्नध्वंसरूपलौकिकव्यापारद्वारैव समारब्धग्रन्थपरिसमाप्तिसाधनत्वं सोपपत्तिकमिति तात्पर्यम्।

ननु विघ्नसन्देहे कथं तन्नाशार्थं प्रवृत्तिर्दुरितध्वंसार्थिप्रवृत्तौ तन्निश्चयस्य हेतुत्वात् प्रायश्चित्तवदिति चेन्न। विघ्नसंशये निश्चये वा नियमेन शिष्टानां मङ्गलाचाराद् विघ्नज्ञानं प्रवर्तकम्। तादृशाचारानुमितविधिनापि विघ्नज्ञानवानारब्धसमाप्तिकामोऽधिकारी बोध्यते। प्रायश्चित्ते तु तन्निश्चयवांस्तथैव विधिबोधनात्। अतएवाधिकारिविशेषणम्। विघ्न इति तत्सन्देहे कथं प्रवृत्तिः, वैदिकेऽधिकारनिश्चयादेव प्रवृत्तेरित्यपास्तम्।

पूर्वं यदुक्तं तेन विघ्नध्वंससमानाधिकरणसमाप्तिर्मङ्गलाचरणोद्देश्यत्वेन प्राप्यते। तत्र बाधकमवतार्य निरस्यति। **ननु विघ्नसन्देह** इत्यादि। अयमत्र बाधकावतारेऽभिप्रायः। तथाच दुरितध्वंसहेतुत्वेन शास्त्रे प्रायश्चित्तं विहितमिति सकलशिष्टप्रसिद्धम्। प्रायश्चित्तस्थले दुरितनिश्चय एव तदधिकारत्वेन शास्त्रकारैर्विघोषितः। समाप्तिस्थले च विघ्नसंशयादपि शिष्टानां मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिर्दृश्यते। एवञ्च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरधिकारांशे वैषम्यान्न विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलस्य समाप्त्यङ्गत्वं युज्यत इति पूर्वपक्षाशयः। अत्र समाधत्ते। **न विघ्नसंशय** इत्यादि। अयमत्र स्वरसः। प्रायश्चित्तस्थले विधायकश्रुतेः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तदनुसारेण दुरितनिश्चयोऽधिकारत्वेन लभ्यते। मङ्गलाचरणस्थले पुनः प्रत्यक्षश्रुतेरभावाच्छिष्टाचारानुमितश्रुति-

विधानदात्री । शिष्टानाञ्च विघ्नसंशये तन्निश्चये वोभयथैव मङ्गलाचरणे प्रवृत्ततया तल्लिङ्गकश्रुतितोऽपि संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानत्वेनैव विघ्न-ज्ञानस्य मङ्गलाचरणाधिकारिताऽवश्यं सिध्यतीति परमार्थः। **अतएवेति**। अस्येत्यपास्तमित्यग्रिमेणान्वयः। **अधिकारिविशेषणमिति**। अधिकार इति तदर्थः।

यतः प्रधानाधिकारिण एवाङ्गेऽधिकारो न स्वतन्त्रोऽङ्गत्वभङ्ग-प्रसङ्गात्। न च प्रधाने प्रारिप्सिते दुरितमधिकारिविशेषणं, विरोधात्। किन्तु समाप्तिकामना, सा च निश्चितैव।

प्रधानाधिकारिण इत्यादि। वैदिककर्मस्थले प्रधानकर्मणि यदधिकार-त्वेन वेदबोधितं स्यात् तदेवाङ्गकर्मण्यप्यधिकारः स्यात्, न तु तदतिरिक्तः कश्चिद् धर्मोऽङ्गकर्मण्यधिकारत्वेनापेक्षितो भवतीति भावः। नन्वेतेन प्रारब्धकर्ममङ्गलयोः किमायातमित्यत्राह। **न चेत्यादि**। तथाच प्रकृते च समारब्धत्वेनाभिमतं ग्रन्थनिर्माणमेव प्रधानं कर्म। तत्र न दुरितज्ञानवान् अधिकारी। अतो दुरितस्य तत्रानधिकारत्वात् तदङ्गकर्मणि मङ्गलेऽपि न दुरितं विघ्नो वाधिकारिविशेषणम्। अतो मङ्गलस्य वेदबोधित-कर्तव्यताकत्वेऽपि वैदिककर्मस्थलेऽधिकारनिश्चयस्य प्रवर्तकत्वेऽपि न विघ्न-संशयस्थले मङ्गलाचरणेऽप्रवृत्तिः प्रसज्येत। **प्रधान इति**। आरभ्य-त्वेनेप्सिते ग्रन्थनिर्माणे दुरितं विघ्नादिकम्। **अधिकारिविशेषणम्**। अधिकारः। **विरोधादिति**। विघ्नज्ञानसत्त्वे ग्रन्थनिर्माणेच्छैव न सम्भवति तादृशेच्छां प्रति विघ्नज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। यदि दुरितज्ञानं प्रस्तुतग्रन्थनिर्माणात्मक-प्रधानकर्मणि नाधिकारिविशेषणं तदा किमन्यत् तदित्याकाङ्क्षायामाह। **किन्त्वित्यादि**। सा तु समाप्तिकामना चेत्यर्थः। **निश्चितैवेति**। समुत्पन्नायां समाप्तिकामनायां तन्निश्चयस्यावश्यम्भावाद् योग्यविभुविशेषगुणानामनिश्चित-सत्तानङ्गीकारात्। एवञ्च प्रधानाधिकारस्यैवाङ्गेऽप्यधिकारत्वान् मङ्गलकर्तुः स्वीयसमाप्तिकामनाया निश्चितत्वेनाधिकारनिश्चयस्य प्रवर्तकत्वपक्षेऽपि मङ्गलात्मकाङ्गकर्मानुष्ठाने न काचिदनुपपत्तिरिति ध्येयम्।

यत्त्वन्यत्र निश्चिताधिकारकर्तृत्वेऽपि मङ्गलं सन्दिग्धाधिकार-कर्तृकमेव, विघ्नसन्देहवतां शिष्टाचारानुमितवेदेन तथैव बोधनादिति, तन्न। विघ्नवत्त्वेनाधिकाराभावात् क्वचित्तन्निश्चयेऽपि प्रवृत्तेश्च।

ये खलु मङ्गलस्य विघ्नवत्पुरुषकर्तव्यत्वमङ्गीकृत्यापि विघ्नसन्देहस्थले मङ्गलाचरणं प्रामाणिकमिति वदन्ति तन्मतमुपन्यस्य निषेधति। **यत्त्वित्यादि**। अयमाशयः पूर्वपक्षे। मङ्गलस्य कर्तव्यतायां प्रत्यक्षश्रुतिर्नास्ति। शिष्टा मङ्गलमाचरन्तीति दृष्ट्वैव मङ्गलस्य कर्तव्यताप्रतिपादिका श्रुतिरनुमीयते। शिष्टाचारश्च विघ्नसन्देहेऽपि मङ्गले दृश्यते। अतः शिष्टाचारानुसारेण बिघ्नसन्देहवत्पुरुषकर्तव्यताप्रतिपादकत्वेन श्रुतिरनुमिता स्यात्। तस्माद् विघ्नसन्देहवत्पुरुषकर्तव्यत्वस्य मङ्गले श्रौतत्वेन न स्थलान्तरीयाधिकारनिश्चयदृष्टान्तेनात्रापि मङ्गलाचरणप्रयोजकत्वेन विघ्ननिश्चयः कल्पयितुं योग्यः। **अन्यत्रेति**। प्रायश्चित्तादावित्यर्थः। **निश्चिताधिकारकर्तृकत्वेऽपीति**। अहं पापीत्याकारकपापरूपाधिकारनिश्चयवत्पुरूषाचरितत्वेऽपीत्यर्थः। सन्दिग्धाधिकारकर्तृकमेव स्वीयसन्देहविषयीभूतविघ्नात्मकाधिकारवत्पुरुषकर्तव्यताकमेव। एतन्निरस्यति। **तन्नेत्यादि**। प्रदर्शितपूर्वपक्षस्तदैव समीचीनः स्याद् यदि मङ्गलाचरणे विघ्नस्याधिकारत्वं प्रमाणितं स्यात्। तदेव तु न। मङ्गलस्य समारब्धकर्माङ्गत्वेन प्रमाणसिद्धस्य विघ्नवत्पुरु-कर्तव्यत्वे समारब्धकर्माधिकारातिरिक्ताधिकारत्वेन तदङ्गत्वहान्यापत्तेः। समारब्धकर्मणि विरोधादेव विघ्नस्य नाङ्गत्वसम्भव इत्युक्तमधस्तात्। अपि च विघ्ननिश्चयस्थलेऽपि शिष्टानां मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिदर्शनाद् विघ्नसन्देहस्य तदाचरणप्रवर्तकत्वे प्रत्यक्षविरोधापत्तेश्चेत्युत्तरपक्षाभिप्रायः।

अपि च शङ्कितानिष्टवारणार्थमपि प्रवर्तन्ते परीक्षका यथा सर्पादिदंशजन्यविषसंशये तन्नाशाय भेषजपानादौ। किञ्च फलस्य संशयेऽप्युपायत्वनिश्चयाद् यथा कृष्यादौ प्रवृत्तिस्तथा मङ्गलेऽपि। यदि च वृष्टयादौ सति कृष्यादितोऽवश्यं फलमिति तर्कात्तत्र प्रवृत्तिस्तदा सति विघ्ने मङ्गलादवश्यं फलमिति तर्कादत्रापि प्रवृत्तिः।

अनिष्टशङ्कयापि तन्निवारणार्थं प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्त इति दृष्टान्तेन विघ्नशङ्कास्थलेऽपि शिष्टानां मङ्गले प्रवृत्तिं समर्थयितुमाह। **अपि चेत्यादि**। ननु प्रतिबन्धकसंशयात् तन्निवृत्त्यर्थं प्रवर्तन्तां नाम शिष्टाः। पुनर्मङ्गलस्य प्रारब्धकर्मसमाप्तिसाधनत्वे समाप्तिसन्देहस्थले मङ्गलाचरणप्रवृत्तिर्नोपपद्यते। फलसन्देहस्य श्रौतकर्मणि प्रवृत्तौ बाधकत्वात्। दृश्यते च समाप्तिसन्देहेऽपि शिष्टानां मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिरिति न समाप्तिफलकत्वं मङ्गलाचरणस्य इत्यत आह। **किञ्चेत्यादि**। तथा च फलसन्देहो न प्रवृत्तिबाधकः। सस्योत्पत्तिसन्देहेऽपि तत्साधननिश्चयवतां कृष्यादौ प्रवृत्तिदर्शनादिति भावः।

ननु स्फ्यस्य भक्ताश्लेषनिमित्तकेज्यायामिष्टित्वेन दर्शधर्मत्वे सत्यतिदेशागतपूर्वदिनकर्तव्यदेवतावाहनस्याङ्गस्य स्फ्याश्लेषद्वार-संशयेऽननुष्ठानमुक्तं यथा कृष्णले द्वारबाधे। अतो विघ्नसंशयात् तद्ध्वंसद्वारसंशये कथं मङ्गलानुष्ठानमिति चेन्न।

एतावत्पर्यन्तं फलाधिकारादिनिश्चयस्य प्रवर्तकत्वमित्यभिमन्वानैस्तत्तत्-संशयस्थले मङ्गलेऽप्रवृत्तिराशङ्किता। इदानीं द्वारनिश्चयस्य प्रवर्तकत्वमित्येवं भ्रमेण विघ्नसंशये मङ्गलाचरणेऽप्रवृत्तिराशङ्क्यते। **ननु स्फ्यस्येत्यादि।** स्फ्य इति काष्ठविनिर्मितः खड्गाकृतिर्यज्ञीयो द्रव्यविशेषः। अनेन चरुपाकस्थले ऽन्नादिकमालोड्यते। दर्शादियागे भक्तालोडनकाले भक्तं यदि स्फ्यद्रव्ये श्लिष्टं स्यात्तदेज्यानामकः कश्चिद् यागोऽनुष्ठीयेत। इज्यायागस्य चेष्टित्वं मीमांसासम्मतम्। प्रकृतिवद् विकृतिरित्यतिदेशाच्चासति विशेष-निर्देशे प्रकृतिभूतदर्शादियागानामङ्गानि तत्रातिदिष्टानि भवन्ति। प्रकृतियागे चाङ्गत्वेन पूर्वदिने देवतावाहनं विहितम्। इज्यायामपि विकृतेष्टावतिदेशात् तदेव देवतावाहनं पूर्वदिने प्राप्तं भवति। यदि द्वारसंशयेऽप्यङ्गानां प्रवृत्तिः स्यात् तदा दर्शयागात् पूर्वदिनेऽपि स्फ्यद्रव्ये भक्ताश्लेषसन्देहसम्भवात् पूर्वदिननिमित्तकस्य देवतावाहनस्येज्यायामप्यनुष्ठानं सम्भवति। वस्तुतश्च तन्न भवति। भक्ताश्लेषरूपद्वारनिश्चयस्यैवेज्याप्रवृत्तौ हेतुत्वात् पूर्वदिने च चरुपाकाभावेन स्फ्यद्रव्ये भक्याश्लेषासम्भवाद् दर्शारम्भदिन एव चरुपाकानन्तरं तादृशाश्लेषघटनात् तदानीञ्च पूर्वदिनरूपनिमित्ताभावेनातिदिष्टमपि देवतावाहनं यथा नानुष्ठेयं भवति तथा प्रकृतस्थलेऽपि विघ्नसंशये विघ्नध्वंसद्वारस्या-वश्यं संशयात् तत्स्थले मङ्गलाचरणमप्रवर्तितमेव स्यात्। अतो विघ्न-ध्वंसस्य द्वारत्वपक्षे विघ्नसंशयाच्छिष्टानां मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिर्नोप-पद्यते। तथाहि मीमांसादर्शनस्य दशमाध्यायप्रथमपादे तृतीयसूत्रे तृतीयवर्णके उक्तंकाम्येष्टिकाण्डे—वैश्वदेवं चरुं निर्वपेद् भ्रातृव्यवान्—इत्यनया श्रुत्या भ्रातृव्यक्षयकामनया कश्चिद् वैश्वदेवनामकश्चरुद्रव्यको यागो विहित इति। तदनन्तरञ्च तं बर्हिषदं कृत्वा शम्यया स्फ्येन व्यूहेदिदमहममुञ्चामुञ्च व्यूहामि यं द्विष्यात् तं ध्यायन्नित्यनया श्रुत्या वैश्वदेवयागावशिष्टचरुद्रव्यस्य कुशेषु संस्थापितस्य ब्रह्मादीनामृत्विजां कृते स्फ्येन विभागो विहितः। यदधो विमृज्येद् यच्च स्फ्य आश्लिष्येत् तद् विष्णवे उरुविक्रमायावद्येदित्यनया च श्रुन्या चरुविभागकाले यदि तद्द्रव्यस्य कश्चिदंशो भूमौ पतेत् स्फ्येन वा सह संश्लिष्टः स्यात् तदा तत्तदंशेन

वैष्णवयागोऽपि विहितः। अनयोर्द्वयोरेव यागयोरिष्टिविकृतित्वं बोध्यं तत्प्रकरणे पठितत्वात्। द्वितीययागस्य वैश्वदेवप्राकरणिकत्वात् तदङ्गानामत्रानुषङ्गः स्यात्। विश्वान् देवान् आवह इत्यनेन मन्त्रेण वैश्वदेवयागे देवतावाहनं कर्तव्यम्। इदमावाहनन्तु सामिधेनीतः परं प्रयाजात् पूर्वं कर्तव्यम्। चरुविभागस्तु पूर्वोक्तो यागसमाप्त्यनन्तरं कर्तव्यः। तदानीं स्फ्याश्लेषे सति वैष्णवयागस्य विधानमुक्तम्। वैष्णवेऽपि यागे वैश्वदेवयागाङ्गभूतं देवतावाहनमतिदेशात् प्राप्तं भवति। आवाहनकालस्तु पूर्वोक्त एव। स च स्फ्याश्लेषात् प्रागेव सम्भवति। अत्र शास्त्रसिद्धान्तः। अतिदेशप्राप्तत्वाद् वैष्णवयागे यदि देवतावाहनं स्यात् तदा तत्कालस्य तदावाहनानुपयोगित्वेन वैश्वदेवयागीयदेवतावाहनकाल एव वैश्वदेवैः सह विष्णोरप्यावाहनं भवेत्। आवाहनकाले च चरोः स्फ्याश्लेषाभावादागामिनस्तस्य संशय एव विष्णोरावाहने प्रयोजकः स्यात्। पश्चाच्चरुविभागकाले यदि तेनाश्लेषो न स्यात् तदा वैष्णवयागस्य प्राप्तिरेव न भवेत्। आहूतस्य च विष्णोरनादरेऽनिष्टमापद्येत। अतो वैष्णवयागे देवतावाहनस्यातिदेशप्राप्तस्यापि निषेध एव मीमांसकैः सिद्धान्तितः। एवञ्च द्वारसन्देहे वैष्णवयागस्थलेऽङ्गस्य देवतावाहनस्य यथा नानुष्ठानं तथा मङ्गलस्थलेऽपि विघ्नसंशये विघ्नध्वंसरूपद्वारसंशयस्याप्यवश्यम्भावात् तस्मिन् मङ्गलाचरणेऽप्यप्रवृत्तिरेव स्यात्।

द्वारसंशयेऽङ्गस्यानुष्ठानाभावमुक्त्वा द्वाराभावनिश्चये तमाह यथा कृष्णले द्वारबाध इति। तथाह्युक्तसूत्रस्य व्याख्यायां द्वितीयवर्णके प्राजापत्यं चरुं निर्वपेच्छतकृष्णलमायुष्काम इत्यनया श्रुत्यायुष्कामस्य कृते प्रजापतिदेवतामुद्दिश्य शतेन कृष्णलैः स्वर्णमयैर्माषैश्चरुपाको विहितः। तस्यापीष्टिविकारत्वेनातिदेशप्राप्तावघातेनावश्यं सम्बन्धः स्यादिति पूर्वपक्षेऽवघातजन्यद्वारस्य वैतुष्यस्यात्रासम्भवेन द्वाराभावनिश्चयादवहननरूपाङ्गस्य कृष्णले निवृत्तिरिति सिद्धान्तितम्। अत्रेदमवधेयम्। प्रथमेन स्फ्याश्लेषसंशयजन्यदेवतावाहनबाधात्मकदृष्टान्तेन दार्ष्टान्तिके मङ्गलाचरणे विघ्नसंशयाद् बाध इवानेनाप्यवहननबाधदृष्टान्तेन तत्र बाध आपादयितुं योग्यो दार्ष्टान्तिके द्वारबाधनिश्चयस्यासम्भवात्। अपि तु द्वाराभावज्ञानत्वेनाङ्गबाधकत्वं व्यवस्थापयितुं द्वयो दृष्टान्तयोरुल्लेख इति।

नैमित्तिके हि निमित्तवानधिकारी, यथा 'भिन्ने जुहोती'त्यत्र पात्रभेदवांस्तथेहाश्लेषवानधिकारीति पूर्वदिने आश्लेषनिश्चयाभावाद् युक्तमननुष्ठानम्। अपि चेज्याकर्तव्यतानिश्चये तदङ्गानुष्ठानम्। न

चाश्लेषसंशये तन्निश्चयः पूर्वदिने। अतः प्रधानेऽधिकाराभावान्नाङ्गेऽधिकार इति नावाहनं पूर्वदिने। यदि च यदि न स्यादिति न्यायेन कुर्यात् तदानधिकृतकर्तृकत्वेन निष्फलं स्यात्। स्फ्याश्लेषे सतीज्याकर्तव्यतानिश्चयेऽपि नावाहनम्। पूर्वदिनस्याङ्गस्याभावादितीज्यायामावाहनबाध एव। मङ्गले तु विघ्नज्ञानवानधिकारीत्युक्तं तच्च संशयेऽप्यस्ति प्रधाने कर्तव्यतानिश्चयोऽस्त्येवेति द्वारसन्देहेऽपि युक्तमनुष्ठानम्। भविष्यद्विवाहादावाभ्युदयिकेऽपि

— द्वारसंशयेऽङ्गबाधोदाहरणरूपेण यत् स्फ्याश्लेषादिकमुक्तं तन्न समीचीनम्। स्फ्येन भक्ताश्लेषस्य न वैश्वदेवताके यागे द्वारत्वमपि तु निमित्तत्वमेव। निमित्तस्य च निश्चय एव नैमित्तिककर्मानुष्ठाने कारणम्। एवञ्च वैश्वदेवयागकाले चरुविभागस्यानागतत्वात् तत्प्रयोज्यः स्फ्येन चरुसंश्लेषोऽपि तत्कालेऽनागत एव। तथाच तदानीं स्फ्येन चरुसंश्लेषस्य निमित्तस्यापि निश्चयाभावान्न तज्जनितवैष्णवयागस्य प्राप्तिरस्तीति न तेन दृष्टान्तेन विघ्नसंशयप्रयोज्यविघ्नध्वंससंशये समारब्धकर्माङ्गस्य मङ्गलस्य विघ्नसंशयेऽननुष्ठानमापादयितुं शक्यमित्युत्तरग्रन्थतात्पर्यम्। **नैमित्तिके** इति] स्फ्याश्लेषनिमित्तप्रयोज्ये वैष्णवयाग इत्यर्थः। **निमित्तवानिति**। स्फ्याश्लेषरूपनिमित्तनिश्चयवानिति तदर्थः। नैमित्तिककर्मसु निमित्तनिश्चयस्याधिकारत्वे दृष्टान्तमाह। **यथा भिन्न** इत्यादि। प्रकारान्तरेण वैष्णवयागे पूर्वकालकर्तव्यदेवतावाहननिषेधं प्रतिपादयति। **अपि चेज्येत्यादि**। तथाहि वैश्वदेवयागीयदेवतावाहनसमये स्फ्येन चरुसंश्लेषस्य निश्चयासम्भवात् तदानीं वैष्णवयागात्मकप्रधानकर्मधर्मिककर्तव्यतानिश्चयस्यासम्भवान्न तदङ्गस्यातिदेशप्राप्तदेवतावाहनस्य कर्तव्यतानिश्चयो भवितुमर्हति। प्रधानकर्तव्यतानिश्चयस्याङ्गकर्तव्यतानिश्चयं प्रत्यपेक्षितत्वेन तत्काले तदभावात्। तथाच तत्र प्रधानानुष्ठानबाधेन देवतावाहनबाधवन्न मङ्गलस्य विघ्नसंशये सत्यननुष्ठानमापादयितुं योग्यम्। संशयनिश्चयसाधारणविघ्नज्ञानमात्रस्यैव मङ्गलाचरणकर्तव्यतानिश्चये हेतुत्वात् तदानीं सत्यपि विघ्नसंशये मङ्गलमनुष्ठेयमेवेति तात्पर्यम्। **इज्येति**। प्रदर्शितवैष्णवयाग इति तदर्थः। **पूर्वदिन** इति। वैश्वदेवयागीयदेवतावाहनकाल इत्यर्थः।

तज्ज्ञानवानधिकारी तथैवाचारात् ।

नन्वङ्गानां प्रधानविधिविधेयत्वम् । न च ग्रन्थादिसमाप्तौ प्रधानविधिरस्ति । न च तत्कर्तव्यताबोधकस्य लौकिकप्रमाणस्य शास्त्रमेकदेशो युज्यते तस्य तन्निरपेक्षत्वादिति चेन्न । अपूर्वजनकाङ्गानां तथात्वात् । आचारानुमितश्रुत्या प्रधानविधिं विनापि तदङ्गत्वविधानाच्च ।

यदुक्तं नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवानेवाधिकारीति तद् दृष्टान्तप्रदर्शनेन पूर्वपक्षयित्वा निरस्यति । **भविष्यद्विवाहादावित्यादि ।** विवाहात् पूर्वमाभ्युदयिकश्राद्धं क्रियत इति प्रसिद्धमेवं त्रैवर्णिकेषु । तच्च विवाहनिमित्तकमेव । आभ्युदयिकं खल्वधिकारिपुरुषेण विवाहात् पूर्वं कर्तव्यम् । तत्काले चानिर्वर्तितत्वाद् विवाहस्य तत्सन्देहवतैवाभ्युदयिकमनुष्ठीयते । तथाच कथमिदं वक्तुं शक्यते नैमित्तिके कर्मणि सर्वत्र निमित्तनिश्चय एवाधिकार इति पूर्वपक्षाभिप्रायः । अत्र समाधत्ते । **तज्ज्ञानवानधिकारीत्यादि ।** आचारस्यापि धर्मे प्रमाणत्वात् तदनुसारेण तत्र निमित्तनिश्चयस्य परिहारेण तज्जानमात्रमेवाधिकारत्वेन कल्प्यते । विशेषस्थलं परित्यज्यैव नियमस्य शास्त्रसम्मतत्वात् । एवञ्च विवाहात् पूर्वमपि भविष्यद्विवाहस्य सन्देहात्मकज्ञानादेवाधिकारिपुरुषैर्विवाहात् पूर्वमाभ्युदयिकश्राद्धमनुष्ठातव्यमित्युत्तरपक्षाभिप्रायः । अत्रेदमवधेयम् । अयं तावद्ग्रन्थः केवलं पूर्वोक्तस्य नैमित्तिके निमित्तनिश्चयवदनुष्ठेयत्वस्य प्रसङ्गेनैव सङ्गमनीयो न पृथक् समारब्धकर्मणः पूर्वमनुष्ठीयमानस्य मङ्गलस्य प्रसङ्गेन ।

मङ्गलस्य समारब्धकर्माङ्गत्वं यत् प्रागुक्तं तत्र पूर्वपक्षमारचयति । **नन्वङ्गानामित्यादि ।** तथाच निश्चिततया वैदिकेष्वङ्गेष्ववहननादिषु प्रधानकर्मप्रतिपादकविधिसाकाङ्क्षैर्विधिभिर्विहितत्वं दृश्यते । तेन च यत्र यत्र वैदिकाङ्गत्वं तत्र प्रधानविधिसापेक्षविधिकत्वमित्येवं नियमस्य सिद्धौ प्रधानविधिसाकाङ्क्षविधिकत्वे वैदिकाङ्गत्वव्यापकत्वं सिद्धं भवति । एवञ्च सति व्यापकस्य प्रधानविधिसाकाङ्क्षविधिकत्वस्य विरहान्मङ्गलस्य वैदिकाङ्गत्वं निषिद्धं भवति । ग्रन्थविनिर्माणस्य रागतः परिप्राप्तत्वात् प्रयोजनविरहेण विधिकल्पनाया असम्भवात् । एवञ्च ग्रन्थनिर्माणात्मकप्रधाने विध्यभावान् मङ्गले प्रधानविधिसाकाङ्क्षविधिबोधितत्वाभावो निश्चितमेवास्ति । शिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकत्वेन मङ्गलस्य यद्वैदिकाङ्गत्वं मीमांसकैर-

भिप्रेतं तदुक्तमधस्तादिति पूर्वपक्षतात्पर्यम् । **प्रधानविधिविधेयत्व-मिति ।** प्रधानविधिसाकाङ्क्षविधिबोधितकर्तव्यताकत्वमिति तदर्थः । यदुक्तं प्रधानकर्मकर्तव्यताबोधकविधिसाकाङ्क्षविधिकत्वं वैदिकाङ्गत्वव्यापक-मिति तत्र प्रथमविधिपदं न मुख्यमपि तु प्रधानकर्तव्यताबोधकप्रमाण-मात्रपरम् । प्रकृते च ग्रन्थनिर्माणस्थले मुख्यविधेरसत्त्वेऽपि तत्कर्तव्यताबोधकं लौकिकमनुमानादि प्रमाणमस्त्येव । तत्साकाङ्क्षेण समाप्तिकामो मङ्गल-माचरेदित्यादिविधिना मङ्गलस्य कर्तव्यत्वमपि प्रतिपादितमस्ति । तथाच वैदिकाङ्गत्वव्यापकं यत् प्रधानकर्तव्यताप्रतिपादकप्रमाणसाकाङ्क्षविधिकत्वं तदभावस्य मङ्गलेऽसत्त्वान्न तत्र वैदिकाङ्गत्वबाधः प्रमाणपदवीमधिरोहतीति पूर्वपक्षे सिद्धान्तमाह । **न च तदित्यादि ।** तथाहि यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्त-दैव युक्तं स्याद् यदि मङ्गलकर्तव्यताबोधकं समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति श्रुत्यात्मकं प्रमाणं सहकारि स्यात् । तदेव तु नोपपद्यते । लौकिकप्रमाणस्य शास्त्रनैरपेक्ष्येणैव स्वार्थप्रतिपादकत्वात् । प्रकृते च श्रुतिसाहाय्यमन्तरेणैवा-नुमानादिना रागप्राप्तग्रन्थनिर्माणे प्रमातृकर्तव्यत्वस्य सिद्धत्वात् । न तेन प्रमाणेन सह मङ्गलकर्तव्यताप्रतिपादकश्रौतविधेः साकाङ्क्षत्वं सम्भवति । अपि च यद्याकाङ्क्षाभिप्रायरूपा स्यात्तदापि नानुमानेन श्रुतेः साकाङ्क्षत्वं सम्भवति लौकिकविषयेऽनुमानस्य निरपेक्षत्वात् । यद्यानुपूर्वीरूपा तदापि सानुपपन्नैव । अनुमानस्य शब्दानात्मकत्वेन तत्रानुपूर्व्याः प्रश्न एव नोदेतीत्युत्तरपक्षतात्पर्यम् ।

अत्र समाधानमाह । **नापूर्वेत्यादि ।** तथाहि यदुक्तं वैदिकाङ्गत्वं प्रधानविधिसापेक्षविधिकत्वव्याप्यं तन्न । अपूर्वजनकाङ्गत्वस्यैव तद्व्याप्यत्वात् । तथाच सामान्यतो वैदिकाङ्गत्वं प्रति प्रधानविधिसाकाङ्क्षविधिकत्वस्याव्यापक-त्वेन तदभावेऽपि मङ्गले वैदिकाङ्गत्वसत्त्वे बाधाभावः । मङ्गले शिष्टाचारानुमित-श्रुतित एव समारब्धकर्मजन्यसमाप्तिसाधनत्वरूपस्य प्रारब्धकर्मात्मकप्रधान-कर्माङ्गत्वस्य सिद्धत्वात् तत्र प्रधानविधिसापेक्षविधिकत्वस्याभावेन सामान्यतो वैदिकाङ्गत्वे प्रधानविधिसापेक्षविधिकत्वस्य व्यभिचारो बोध्यः ।

अपूर्वजनकाङ्गानामिति । अपूर्वद्वारकवैदिकाङ्गानामित्यर्थः । **तथात्वादिति ।** प्रधानविधिसापेक्षविधिकत्वनियमादित्यर्थः । **प्रधानविधिं विनापीति ।** प्रारब्धकर्म-विधिं विनापीति तदर्थः । **तदङ्गत्वविधानादिति ।** शिष्टाचारानुमितश्रुत्या मङ्गलस्य प्रारब्धकर्मजन्यसमाप्तिजनकत्वप्रकारेण प्रतिपादनादिति भावार्थः । एवञ्च प्रारब्धकर्मविधिसापेक्षविधिकत्वाभाववति मङ्गले वैदिकाङ्गत्वसत्त्वाद् वैदिकाङ्गत्वे प्रधानविधिसापेक्षविधिकत्वस्य व्यभिचारः स्फुट एवेति बोध्यम् ।

अपि च प्रधानकर्तव्यताबोधकबोध्यकर्तव्यताकत्वं प्रयोजकम् । तच्चेहाप्यस्ति प्रतिबन्धकाभावस्य सकलकार्यहेतुत्वेन लौकिकप्रमाणस्यापि तत्सापेक्षत्वात् ।

यदुक्तं वैदिकाङ्गत्वं प्रति प्रधानविधिसापेक्षविधिकत्वं व्यापकमिति तत्रोभयोर्विधिपदयोः परिहारेण प्रधानकर्तव्यताबोधकसापेक्षबोध्यकर्तव्यताकत्वस्य लघुतरस्य वैदिकाङ्गत्वव्यापकत्वं प्रतिपादयन् मङ्गलस्य समारब्धकर्माङ्गत्वं समर्थयितुमाह। **अपि चेत्यादि** । ग्रन्थात्मकप्रधानकर्मणि विधेरसत्त्वेऽपि तत्कर्तव्यताप्रतिपादकमनुमानाद्यात्मकं प्रमाणं समस्ति । मङ्गलकर्तव्यताप्रतिपादिका शिष्टाचारानुमितश्रुतिस्तु अधस्तादुक्तैव। तथा च मङ्गलात्मकवैदिकाङ्गे ग्रन्थनिर्माणात्मकप्रधानकर्मकर्तव्यताबोधकानुमानादिप्रमाणसापेक्षश्रुतिरूपप्रमाणबोध्यकर्तव्यताकत्वस्य सत्त्वात् तस्य वैदिकाङ्गत्वव्यापकत्वं बोध्यम् । न च मङ्गलकर्तव्यताबोधकश्रुतेर्न प्रधानकर्तव्यताबोधकलौकिकप्रमाणसापेक्षत्वं तादृशप्रमाणं विनापि श्रुतेः स्वार्थबोधने निर्बाधत्वादिति वाच्यम्। तदुत्थाप्याशङ्कानिर्वर्तकत्वेन श्रुतेरपि तत्सापेक्षत्वात् । तथाहि लौकिकप्रमाणेन ग्रन्थनिर्माणे कर्तव्यत्वस्य बोधितत्वेऽपि सति प्रतिबन्धके कथं समाप्तिः स्यादित्येवमाशङ्कया विघ्ननिवृत्त्यर्थं मङ्गलकर्तव्यताप्रतिपादकश्रुत्या मङ्गलानुष्ठानेन श्रुतेर्लौकिकप्रमाणसापेक्षत्वं बोध्यम् । **प्रधानकर्तव्यताबोध्यकर्तव्यताकत्वमिति** । प्रधानकर्तव्यताबोधकसापेक्षप्रमाणबोध्यकर्तव्यताकत्वमिति तदर्थः। **लौकिकप्रमाणस्यापि तत्सापेक्षत्वादिति** । प्रधानकर्तव्यताबोधकलौकिकप्रमाणस्य मङ्गलकर्तव्यताबोधकश्रुतिनिवर्तनीयाकाङ्क्षोत्थापकत्वादिति भावार्थः । वस्तुतस्तु प्रधानकर्तव्येत्यादिपूर्वमूलानुसारेण सकलकार्यहेतुत्वेनालौकिकप्रमाणस्यापि तत्सापेक्षत्वादित्येवं मूलपाठ एव समीचीनः प्रतिभाति ।

ननु यागादिवत् प्रधानदेशकालान्वयस्तदङ्गे मङ्गले स्यादिति चेन्न। असाधारणेऽपूर्वजनके चाङ्गे तदन्वयात् । अतएव बद्धशिखत्वादौ न प्रधानदेशकालान्वयः । न च दुरिताभावे स्वतःसिद्धे साङ्गमङ्गलानुष्ठानं निष्फलमिति तद्वेदाप्रामाण्यम् ।

मङ्गलस्य समारब्धकर्माङ्गत्वे प्रधानीभूतसमारब्धकर्मणां यो देशो यश्च कालस्तद्देशकालावच्छेदेन विघ्नध्वंसजनकत्वमापादयन्नाह। **ननु यागादिवदित्यादि** । तथाहि दर्शादियागस्थले एतद्दृश्यते यत् प्रधानीभूतस्य दर्शादियागस्य यो

देशो यश्च कालस्तत्तदवच्छेदेनैव प्रयाजाद्यङ्गानां प्रधानजन्यपरमापूर्वजनकाङ्गापूर्वजनकत्वमिति तेन बैदिकाङ्गत्वं प्रति प्रधानकर्मोपयोगिदेशकालावच्छेदेनाङ्गापूर्वजनकत्वस्य व्यापकत्वं लभ्यते। एवञ्च व्याप्यस्य वैदिकाङ्गत्वस्य मङ्गले सत्वात् तत्रापि समारब्धकर्मात्मिकप्रधानकर्मदेशकालावच्छेदेन फलजनकत्वमवश्यमेव स्यादिति पूर्वपक्षाशयः। **प्रधानदेशकालान्वय** इति। प्रधानकर्मोपयोगिदेशकालसहकारेण फलजनकत्वमित्यर्थः। अत्र समाधानमाह। **न असाधारणेत्यादि**। तथाहि यत्र यत्र वैदिकाङ्गत्वं तत्र प्रधानकर्मोपयोगिदेशकालावच्छेदेन फलजनकत्वमिति नियमो न सम्भवति, कृष्यादिकर्माङ्गभूतकारीरीप्रभृतियागे व्यभिचारित्वात्। कृष्यादिकर्मोपयोगिनो देशात् कालाद्वा भिन्नेऽपि देशे काले वानुष्ठितस्य कारीरीप्रभतियागस्य कृष्यादिप्रतिबन्धकीभूतपार्थिवक्षोभनिवृत्तिद्वारा तज्जनकत्वस्य तत्र स्वीकृतत्वात्। तथाच तत्र तादृशफलजनकत्वाभाववति यागे वैदिकाङ्गत्वस्य सत्त्वेन व्यभिचारः स्फुट एव। अतोऽसाधारणत्वे सत्यपूर्वजनकत्वे सति वैदिकाङ्गत्वे एव तत्तद्देशकालावच्छेदेन फलजनकत्वस्य व्याप्तिः स्वीकर्तव्या। एवाञ्चापूर्वजनकाङ्गत्वस्य मङ्गलेऽसत्त्वान्न तत्र प्रारब्धकर्मात्मकप्रधानकर्मोपयोगिदेशकालावच्छेदेन विघ्नध्वंसरूपफलजनकत्वमापादयितुं शक्यम्। हेतौ विशेषणविधयासाधारणत्वस्याप्रवेशेऽपूर्वजनकवैदिकाङ्गत्वमेव व्याप्यत्वेनाभिमतं भवति। तच्चासम्भवि। प्रधानदेशकालावच्छेदेन स्वफलाजनके शिखाबन्धनादावपूर्वजनकवैदिककर्माङ्गत्वस्य सत्त्वेन व्यभिचारः स्यात्। असाधारणत्वप्रवेशे च स निरस्तो भवति, सकलकर्मसाधारणाङ्गभूतस्य शिखाबन्धनस्यासाधारणाङ्गत्वासत्त्वादिति तात्पर्यम्। शिखाबन्धनादौ प्रधानकर्माङ्गीभूतदेशकालयोरनन्वयमाह। **अत एवेत्यादि**। असाधारण इति। वामागमविहिताङ्गभिन्ने एकाधिककर्मानुपयोगिनीत्यर्थः।

मङ्गलस्य विघ्नध्वंसद्वारा प्रारब्धकर्मसमाप्तिजनकत्वे मङ्गलविशेषस्य वैफल्यं कथयंस्तत्कर्तव्यताप्रतिपादकश्रुतेरप्रामाण्यमाशङ्कते। **न च दुरिताभाव** इत्यादि। तथाहि यत्र प्रधानकर्मानुष्ठानस्थले स्वसामग्र्यभावात् कर्तरि विघ्नो नोत्पन्नस्तत्र सम्यगाचरितमङ्गलस्य विघ्नध्वंसात्मकफलानुपधायकत्वेन विघ्नध्वंसद्वारा प्रारब्धकर्मसमाप्तिसाधनत्वप्रतिपादकवेदस्याप्रामाण्यमेव स्यात्। विघ्नध्वंसं प्रति प्रतियोगिविधया विघ्नस्यापि कारणत्वात् तदत्यन्ताभावस्थले मङ्गलस्य विघ्नध्वंसोपधायकत्वं कथमपि न सम्भवति। तत्कर्तव्यताबोधकवेदेन च विघ्नध्वंसजनकत्वेन मङ्गलस्य कर्तव्यताबोधनात् तादृशफलासम्भवेन तद्वेदस्याप्रामाण्यमवश्यमेव स्यादिति पूर्वपक्षतात्पर्यम्। **दुरिताभावे विघ्ना-**

भावे, **स्वतःसिद्धे** स्वसामग्र्यभावप्रयोज्ये। कार्याभावं प्रति सामग्र्यभावस्य प्रयोजकत्वं प्रसिद्धमेव। तथा च विघ्नसामग्र्यभावलिङ्गेन विघ्नाभावस्यानुमानमत्र विवक्षितं बोध्यमं यथाश्रुतस्यासङ्गतत्वात्। नव्यनैयायिकनये कस्यापि वस्तुनः स्वतःसिद्धत्वानुपगमात्। **निष्फलमिति**। अव्यवहितपूर्ववृत्तित्वसम्बन्धेन फलविशिष्टं यत् तदन्यदिति तदर्थः।

लोकावगतकारणे हि दुरिते सति वेदेन तस्य तद्ध्वंसजनकत्वं बोध्यते न तु तदुल्लङ्घ्य। अत एव तत्त्वज्ञानवतो भोगार्थं निषिद्धानुष्ठानं दोषाभावान्नाधर्मजनकमिति न तद्वेदाप्रामाण्यम्।

अत्र समाधानमाह। **लोकावगतकारणे हि** इत्यादि। तथाच विघ्नध्वंसस्य कार्यमात्रं प्रति यज्जनकत्वं तल्लौकिकप्रमाणसिद्धमेव। प्रकृतेऽपि विघ्नध्वंसस्य प्रारब्धकर्मसमाप्त्यात्मककार्यं प्रति कारणत्वं लोकावगतमेव। लौकिकं प्रमाणञ्च सति विघ्ने तन्नाशस्यैव कार्यसाधनत्वं स्थापयति, न पुनरसत्यपि विघ्ने तन्नाशस्य। एवञ्च शिष्टाचारानुमितश्रुतेरपि तदनुसारेणैव सति विघ्ने तन्नाशद्वारा मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वबोधकत्वान्न स्वतःसिद्धविघ्नविरहमङ्गलमवलम्ब्य निर्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति श्रुतेरप्रामाण्यमापादयितुं योग्यमिति तात्पर्यार्थः। **लोकावगतकारण** इति। लोकावगतं कारणं यत्र तस्मिन् स्थल इत्यर्थः। **हि** निश्चितम्। **तस्य** मङ्गलादेः। **तद्ध्वंसजनकत्वं** विघ्नाद्यात्मकदुरितध्वंसजनकत्वं वेदेन बोध्यत इत्यन्वयः। **न तु तदुल्लङ्घ्य**। न लोकावगतकारणस्थलं परिहाय मङ्गलस्य दुरितध्वंसजनकत्वं वेदेन बोध्यत इति भावः। अथवा लोकावगतकारणं यद् विघ्नध्वंसरूपं तत्प्रतियोगिनि। दुरिते सति इत्यन्वयः। न तु तदुल्लङ्घ्य लोकावगतकारणप्रतियोगिनं विघ्नं विनेत्यर्थः। दृष्टान्तप्रदर्शनेनैतत् समर्थयितुमाह। **अत** एवेत्यादि। तथाहि निषिद्धानुष्ठानस्याधर्मजनकत्वं वेदप्रमाणसिद्धम्, न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिश्रुत्या निषिद्धस्य कलञ्जभक्षणादेरधर्मजनकत्वस्य प्रतिपादितत्वात्। तत्त्वज्ञानवता पुरुषेण यथाप्रारब्धं कृतेऽपि कलञ्जभक्षणे न तेन तस्य प्रत्यवायो भवति रागादिदोषाभावादिति प्रसिद्धमेव। एवमपि यथा कलञ्जभक्षणादेरधर्मजनकत्वप्रतिपादकश्रुतेरप्रामाण्यं नायाति सति रागादिदोषे निषिद्धकर्मणामधर्मजनकत्वस्यैव न कलञ्जं भक्षयेदित्यादिश्रुत्या बोधनात् तथा मङ्गलादेः सत्येव विघ्ने तद्ध्वंसजनकत्वस्य निर्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्यादिश्रुत्या प्रतिपादनान्न तच्छ्रुतेर-

प्रामाण्यमिति दृष्टान्तग्रन्थतात्पर्यम् । **दोषाभावादिति**। रागद्वेषमोहा दोषास्तेषामभावादित्यर्थः।

प्रमाणान्तरात् स्वतःसिद्धदुरिताभावावगतौ मङ्गलाकरणे नित्यवदनुष्ठानं शिष्टानां भज्येतेति चेन्न । विघ्नज्ञानवतो नित्यवदनुष्ठानादिति सम्प्रदायः ।

कर्मसमारम्भस्थलानां सर्वत्र तत्पूर्वं मङ्गलमनुष्ठेयमिति भ्रमेण पूर्वपक्षमुपस्थापयति । **प्रमाणान्तरादिति** । पूर्वोक्तव्याख्यानुसारेणैतल्लभ्यते यद् विघ्नात्यन्ताभावस्थले कर्मसमारम्भात् पूर्वं मङ्गलं कर्तव्यतया न श्रुतिबोधितं तादृशस्थले विघ्नध्वंसात्मकफलस्यासम्भवेन मङ्गलस्य निष्प्रयोजनत्वात् । एवञ्च सति विघ्नात्यन्ताभावस्थले निष्प्रयोजनतयाकर्तव्यत्वेन समारब्धकर्मस्थले मङ्गलस्य नित्यवदनुष्ठानं व्याहतं स्यादिति पूर्वपक्षाशयः। अत्र समाधानमाह । नेत्यादि । तथाहि समारब्धकर्मस्थले मङ्गलं नित्यवदनुष्ठेयमिति यत् पूर्वपक्षिणो मतं तद्भ्रान्तम् । विघ्नज्ञानवता पुरुषेणैव मङ्गलस्य कर्तव्यतया श्रुतिबोधितत्वान्न कर्मारम्भस्थले नित्यकर्मणामनुष्ठानवन्मङ्गलस्यापि सर्वत्र कर्तव्यत्वमिति सिद्धान्तग्रन्थतात्पर्यम् ।

मैवम् । मङ्गलं विनापि प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेः । न च तेन विनापि सिध्यतस्तदङ्गम् । न च जन्मान्तरीयं तत्, जन्मान्तरीयग्रन्थादिकमुद्दिश्य शिष्टैस्तदकरणात् ।

विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलं समाप्तिजनकमिति मतं दूषयति। **मैवं मङ्गलमित्यादि**। तथाहि मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य द्विधा समाप्तिकारणत्वं भवितुमर्हति। प्रथमं तावदवच्छेदकतासम्बन्धेन समाप्तिं प्रति स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसः कारणमिति। द्वितीयं तु आत्मगतप्रत्यासत्त्याश्रयतासम्बन्धेन समाप्तिं प्रति तेनैव सम्बन्धेन मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसः कारणमिति । व्यभिचारमाशङ्क्य प्रथमं निषेधति । **मङ्गलं विनापीत्यादि** । भ्रान्तनास्तिकादिकृतग्रन्थानामैहिकमङ्गलं विनापि समाप्तिर्भवतीति प्रसिद्धमेवास्ति । तत्रावच्छेदकतासम्बन्धेन समाप्त्याश्रये नास्तिकादिशरीरे स्वोत्पत्त्यवच्छेदकत्वसम्बन्धेन मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसो नास्तीति व्यतिरेकव्यभिचारान्मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य समारब्धकर्मपरिसमाप्तिकारणत्वं न सम्भवतीति भावः। तत्र जन्मान्तरीयं मङ्गलं स्वीकृत्य समाप्तिकर्तृशरीरे विघ्नध्वंसः कल्पनीयः। तथाच ग्रन्थनिर्माणात्मकसमारब्धकर्मसमाप्त्यवच्छेदकीभूते नास्तिकादीनां वर्तमानशरीरे स्वोत्पत्त्यवच्छेद-

कत्वसम्बन्धेन मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत्राह। **न च तेन विनापीत्यादि।** तथाहि यदुक्तं जन्मान्तरीयशरीरावच्छेदेनानुष्ठितान्मङ्गलाद् वर्तमानशरीरे विघ्नध्वंसोत्पत्तिस्तन्न सम्भवति। विघ्नध्वंसात्मककार्याधिकरणे नास्तिकादीनां वर्तमानशरीरेऽव्यवहितपूर्वक्षणावच्छेदेन मङ्गलस्यासत्त्वाद् व्यभिचारेण विघ्नध्वंसमङ्गलयोस्तादृशकार्यकारणभावकल्पनाया एवान्याय्यत्वात्। मङ्गलानुष्ठानं खलु क्रियात्मकं तच्चावश्यमेव पञ्चमक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगि स्यात्। तथाच चिरपूर्ववर्तिपूर्वजन्मशरीरावच्छेदेन कृतस्य मङ्गलस्य तच्छरीरे एव विनाशावश्यम्भावाज्जन्मान्तरीयशरीरे तस्यानुवृत्त्यसम्भवादिति तात्पर्यम्। तेन **विनापीति।** मङ्गलेन विनापि इत्यर्थः। **सिध्यत इति।** वर्तमानशरीरावच्छेदेनोत्पद्यमानतयाभिमतस्य विघ्नध्वंसस्येत्यर्थः। तत् मङ्गलम्। अङ्गम् हेतुः। द्वितीये न व्यभिचार इत्याशङ्कते। **न च जन्मान्तरीयमित्यादि।** तथाहि द्वितीयकल्पे आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव विघ्नध्वंसमङ्गलयोः कार्यकारणभावः कल्पितोऽस्ति। एवञ्च जन्मभेदेऽप्यात्मन एकत्वान्नास्तिकादिकृतग्रन्थपरिसमाप्तिस्थले समाप्त्यधिकरणीभूतनास्तिकात्मनि जन्मान्तरसमनुष्ठितमङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य विद्यमानत्वाज्जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पने विघ्नध्वंसस्य प्रारब्धकर्मसमाप्तिं प्रति न व्यभिचार इति पूर्वपक्षाशयः। एतन्निरस्यति। **जन्मान्तरीयेत्यादि।** तथाहि यद्येकशरीरे समाचरितमङ्गलाच्छरीरान्तरे फलोत्पादः स्वीकरणीयः स्यात्तदा शिष्टैरप्यागामिविघ्नध्वंसार्थं वर्तमानशरीरे मङ्गलमनुष्ठेयं स्यात्। तत्तु न दृश्यते। शिष्टैः वर्तमानशरीरावच्छेदेन फलोत्पत्त्यर्थमेव सर्वदा तदाचरणात्। असति प्रतिबन्धके वैदिककर्मणामविलम्बेन फलोत्पादस्यैव शिष्टैरङ्गीकारादिति निरसितुरभिप्रायः।

ननु यथा पुत्रेष्टौ कर्मसाद्गुण्ये ऐहिकफलाभावे आमुष्मिकं फलं तथा साङ्गेऽपि मङ्गले यत्र न फलं तत्रामुष्मिकफलमिति चेन्न। तत्र पुत्रमात्रस्य कामनाश्रवणात्। इह तु प्रारिप्सितसमाप्तिकामनया मङ्गलाचार इति तथैव वेदानुमानात् कारीरीवदासन्नसमयारब्धसमाप्तिः फलम्।

पूर्वजन्मकृतमङ्गलस्य समारब्धकर्मसमाप्तिसाधनत्वं प्रतिपादयितुं दृष्टान्तप्रदर्शनेन पूर्वपक्षमुपस्थापयति। **ननु यथेत्यादि।** तथाहि कदाचित् सकलेनाङ्गेन सह समनुष्ठितायामपि पुत्रेष्टौ यागकर्तुस्तज्जन्मनि पुत्ररूपफलस्यान-

वाप्तिर्दृश्यते। तत्र तदिष्टेरागामिजन्मसम्बन्धिपुत्रफलेन सफलत्वं मीमांसकैः स्वीकृतम्। तथा नास्तिकादिसमारब्धकर्मसमाप्तिस्थलेऽपि पूर्वजन्मानुष्ठितमङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या समारब्धकर्मसमाप्तिसाधकत्वं स्यादिति पूर्वपक्षाशयः। दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यप्रदर्शनेनैतन्निरस्यति। न तत्रेत्यादि। अयमभिप्रायः। पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेतेति न श्रुतिवाक्यमेव पुत्रात्मकफलवत्तया तदिष्टेः पुत्रार्थिकर्तव्यतां प्रमाणयति। तत्र खलु कालविशेषाविशेषितस्यैव सामान्यतः पुत्रस्य फलत्वेन कीर्तनमस्ति। आगामिभवीयपुत्रेऽपि पुत्रत्वसत्त्वादैहिकपुत्राभावे सति तादृशपुत्रात्मकफलेन जन्मान्तरानुष्ठिततदिष्टेः सफलत्वसम्भवात्तत्र तादृशफलकल्पनं युक्तमेव। वैदिककाम्यकर्मणां सम्भवति सफलत्वे निष्फलत्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात्। मङ्गलाचरणस्थले तु समारब्धकर्मसम्बन्धेनैव शिष्टानां मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिर्दृश्यते। तादृशशिष्टाचारानुमितश्रुतेरपि समारब्धकर्मसमाप्तिसाधकत्वेनैव मङ्गलकर्तव्यताप्रतिपादकत्वस्य कल्पनायोग्यत्वान्न तत्र अनारब्धस्याग्रिमभवीयकर्मणः समाप्तिसाधकत्वं तादृशश्रुतेः क्षोदक्षममिति। कारीरीयागस्थले यथासन्नसमयसम्बन्धिवृष्टिः फलं तथात्रापि समारब्धकर्मसमाप्तिः फलमेव कल्पनार्हम्। न तदतिक्रमेणागामिभवीयकर्मसमाप्तिसाधकत्वमपि शक्यकल्पनमिति ध्येयम्।

नन्वासन्नसमयस्तत्सम्बन्धो वा न मङ्गलजन्य इति समाप्तिमात्रं जन्यं, तच्चैहिकामुष्मिकसाधारणमिति चेन्न। आसन्नसमयस्य स्ववृत्तिसमाप्त्युपलक्षकत्वात्। अन्यथा कारीर्यपि नासन्नसमयफला स्यात्। तस्माद् व्यभिचारान्न तदङ्गमिति।

यदुक्तं मङ्गलस्य स्वसन्निहितसमयवृत्तित्वेन कर्मसमाप्तिरूपफलजनकत्वं तत्र समाप्तिविशेषणीभूतो यः सन्निहितसमयः स न मङ्गलजन्यः सूर्यपरिस्पन्दनात्मकस्य समयस्य मङ्गलजन्यत्वे प्रमाणाभावात्। एवञ्च विशेष्यीभूता या समाप्तिः सैव मङ्गलजन्यत्वेन कल्पनीया। अत आमुष्मिकसमाप्तावपि जन्यतावच्छेदकीभूतसमाप्तित्वसत्त्वात् तादृशफलमुद्दिश्यापि मङ्गलमाचरणीयमित्याह। नन्वासन्नसमय इत्यादिना। अत्रोत्तरमाह नेत्यादि। तथाह्याधेयत्वसम्बन्धेन मङ्गलसन्निहितसमयस्य समाप्तावपुलक्षणत्वम्। तत्रोपलक्षणीभूतसमये मङ्गलजन्यत्वस्यान्वयाभावेऽपि तादृशोपलक्षणस्यामुष्मिकसमाप्तावसत्त्वान्न तन्मङ्गलस्य फलम्। उपलक्षणेन सन्निहितसमयेनामुष्मिकसमाप्तेरनुपलक्षितत्वात्। उपलक्षणस्य पदान्तरार्थान्वयित्वे व्यावर्तकत्वस्य

सर्ववादिसम्मतत्वात् । एवञ्च समाप्तित्वसत्त्वेऽप्युपलक्षणासम्बन्धित्वान्नामुष्मिकसमाप्तेर्मङ्गलफलत्वमिति हृदयम् । एतदुपसंहरति । **तस्मादिति** । तथाच प्रमत्तनास्तिकाद्यनुष्ठितकर्मसमाप्तिस्थले मङ्गलजन्यविघ्नध्वंसस्य व्यतिरेकव्यभिचारित्वान्न मङ्गलं स्वजन्यविघ्नध्वंसद्वारा समारब्धकर्मसमाप्तिजनकत्वेन तदङ्गमिति तात्पर्यार्थः ।

अन्ये तु मङ्गलं प्रधानमदृष्टद्वारारब्धकर्मसमाप्तिः फलम् । तत्कामोऽधिकारी । क्वचित्तु फलाभावः कर्मादिवैकल्यात् कारीरीवत् ।

इतः पूर्ववर्तिभिर्ग्रन्थैर्मङ्गलमारब्धकर्मस्वङ्गमिति मतमुपन्यस्य तन्निराकृतमिदानीं मङ्गलं प्रधानमेव कर्मेति मतमुपन्यस्यति **अन्ये तु मङ्गलमित्यादि** । अङ्गत्ववादिनां मते तु समारब्धकर्मजन्या या समाप्तिः सैव विघ्नध्वंसद्वारा मङ्गलस्य फलत्वेनाभिप्रेतासीत् । एतन्मते तु मङ्गलस्य प्रधानकर्मत्वेन तस्यारब्धकर्मजन्यसमाप्तिजनकत्वं न सम्भवति । तादृशसमाप्तिजनकत्वे मङ्गलस्यारब्धकर्माङ्गत्वमपरिहार्यं स्यात् । कर्मान्तरजन्यफलनिर्वाहकत्वस्य कर्मान्तराङ्गत्वं प्रति नियतत्वात् । अपि तु समारब्धकर्मोत्पत्तिरेव फलम् । तदपि मङ्गलजन्यापूर्वद्वारा बोध्यम् । **समाप्तिपदमुत्पादपरमिति** बोध्यम् । नन्वेवं यदि स्वजन्यादृष्टद्वारा समारब्धकर्मोत्पत्तिरेव मङ्गलस्य फलं स्यात्तदा विघ्ननिवृत्त्यर्थं शिष्टानां मङ्गलाचरणे प्रवृत्तिर्न स्यात् तस्य मङ्गलाजन्यत्वादिति चेदत्राह **तत्कामोऽधिकारीति**। तथा च समारब्धकर्मोत्पादकामनाया एवाधिकारत्वेन तादृशापत्तेरेतन्मते इष्टत्वादिति भावः । **क्वचित्तु फलाभाव इत्यादि**। ननु मङ्गलस्य यत् समारब्धकर्मोत्पत्तिफलकत्वमुक्तं तन्न सम्भवति स्थलविशेषे कृतेऽपि मङ्गले समारब्धकर्मण उत्पत्तेरदर्शनाद् वैदिककर्मणां फलावश्यम्भावनियमादिति चेन्न । तत्रत्यमङ्गलाचरणस्यावश्यं विकलत्वात् । स्थलविशेषे कारीर्यादियागे कृतेऽपि वृष्टयात्मकफलादर्शने वैकल्यकल्पनायाः सर्ववादिसम्मतत्वादिति भावार्थः । **प्रधानमिति** । अङ्गभिन्नमित्यर्थः। **आरब्धकर्मसमाप्तिरित्यत्र** समाप्तिपदमुत्पत्तिपरं बोध्यम् । यथाश्रुतार्थकत्वेऽङ्गत्वनिषेधव्याहतेः । मङ्गलस्यारब्धकर्मजन्या या समाप्तिस्तज्जनकत्वे आरब्धकर्माङ्गत्वस्यावश्यम्भावात् ।

न चान्यदापि करणम् । नियतकालीनतादृशाचारेण फलवत्-कर्मारिप्समानस्तत्समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति श्रुत्यारम्भसमय-कर्तव्यताबोधनात् । यथा अग्नावैष्णवमेकादशकपालं चरुं निर्वपेद्दर्शपौर्णमासावारिप्समान इति श्रुत्यारम्भणीयेष्टेः प्रधानाया दर्शारम्भसमयकर्तव्यत्वं कामनोपाधिकार्यत्वेऽप्यारम्भसमये नियतमनुष्ठान-मारब्धकर्मसमाप्त्यर्थिनोपायत्वेनावश्यं तदनुष्ठानात् । न च काम्यत्वे परिसमाप्तिकामनां विना फलवत्कर्मारम्भेऽपि तदनुष्ठानं न स्यादिति वाच्यम् । समाप्तं कर्म फलायालमिति फलार्थिनः समाप्तौ कामनावश्यम्भावादिति ।

न चैवं मङ्गलं यदि समारब्धकर्मणोऽनङ्गं स्यात्तदा तेन सह सम्बन्धाभावात् कर्मान्तरमिव मङ्गलमपि समारब्धकर्मणः पूर्वं पश्चाद्वा करणीयं स्यादिति पूर्वपक्षयति **न चान्यदापि करणमिति**। एतन्निषेधति न चेति। एतच्च करणमित्यन्वयि। तथा च पूर्वोक्तापत्तिर्न युक्तेति भावार्थः। तादृशापत्तेरयुक्तत्वे हेतुमाह **नियतकालीनेत्यादि**। तथाहि न ह्यारब्धकर्मणा मङ्गलस्य सर्वथासम्बन्धत्वमारब्धकर्मजन्यसमाप्तिं प्रति तस्याहेतुत्वेऽप्यारब्धकर्मणः समुत्पत्तौ हेतुत्वस्याङ्गीकारात्। अनन्यथासिद्धत्वविशिष्टनियतपूर्ववर्तित्वस्य हेतुतारूपत्वेन समारब्धकर्मणामुत्पत्तेः पूर्वं मङ्गलस्यावश्यं करणीयत्वात्। ननु मङ्गलस्य समारब्धकर्मोत्पत्तिहेतुत्वं कथं निर्णीतं स्यादित्यत्राह **नियतकालीनतादृशेत्यादि**। तथाच कर्मारम्भपूर्वकाले नियतरूपेण शिष्टानां मङ्गलाचरणदर्शनात्तेन फलवत्कर्मारिप्समानस्तादृशकर्मोत्पत्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति श्रुतिरनुमिता भवति। तस्याञ्च श्रुतौ कर्मोत्पत्तिकामनाया अधिकारत्वेनोल्लेखात् कामनाविषयस्यैव सर्वत्र श्रौतकर्मणः फलत्वात् तया श्रुत्या मङ्गलस्यार्थतो कर्मोत्पत्तिहेतुत्वमपि प्रमाणितं भवतीति भावार्थः। न केवलं कर्मोत्पत्तिहेतुत्वप्रतिपादनद्वारैव मङ्गलस्य समारब्धकर्मपूर्वकालीनत्वं प्रमाणितमपि तु कालविशेषोल्लेखादपि। तथाहि श्रुत्यन्तर्गतेनारिप्समानपदेन कर्मारम्भेच्छासमानकालीनत्वस्य मङ्गलाचरणे कथनादारम्भेच्छायाश्चारम्भपूर्ववर्तित्वात् तत्समानकालीनत्वे मङ्गलस्यापि कर्मारम्भसमयपूर्ववर्तित्वं फलतः कथितमेव स्यादिति भावार्थः। प्रोक्तं मतं समर्थयितुं दृष्टान्तमपस्थापयति **यथा**

अग्नाविष्णवमेकादशकपालमित्यादि । कथितश्रुत्या कश्चिदारम्भणीयेष्टिनामकः प्रधानीभूतो यागो विहितः। तत्र च दर्शपौर्णमासावारिप्समान इत्यनेन पदेन दर्शपौर्णमासारम्भच्छासमानकालीनत्वमारम्भणीययागे विहितम्। दर्श-पौर्णमासारम्भेच्छायाश्च दर्शपौर्णमासयागपूर्वकालीनत्वेन तादृशेच्छासमकालीना-रम्भणीययागस्यापि प्रधानस्य यथा दर्शपौणमासपूर्वकालकर्तव्यत्वमेवं प्रधान-स्यापि मङ्गलस्य कर्मारम्भेच्छासमानकालीनत्वेन कर्मारम्भपूर्वकालकर्तव्यत्व-मवश्यं स्वीकार्यमिति तात्पर्यम्।. अथ कामनाविशिष्टपुरुषकर्तव्यत्वेन विहितानां कर्मणां यदा कामना तदा कर्तव्यत्वमिति नियमान्मङ्गलस्यापि सकाम-पुरुषकर्तव्यत्वेन श्रुतिविहितस्य कर्मारम्भपूर्वकालादन्यस्मिन्नपि काले करणं स्यादिति चेन्नेत्याह **कामनोपाधीत्यादि ।** तथाहि मङ्गलस्य प्रधान-कर्मत्वेन कामनावत्पुरुषकर्तव्यत्वेऽपि समारब्धकर्मोत्पत्तेरेव काम्यतया तस्याश्चोत्पत्तेः कामनाविषयत्वेन मङ्गलफलत्वात् समारब्धकर्मोत्पत्ति-कारणीभूतं मङ्गलं कर्मारम्भात् प्रागेव कर्तव्यं कार्याव्यवहितपूर्ववर्तिन एव कारणत्वादिति तात्पर्यार्थः। कामनोपाधीति। कामना उपाधिर्विशषणं यस्य तादृश इति व्युत्पत्त्या कामनावानिति तदर्थः। यद्वा, कामनोपाधि कामनासापेक्षं यत् कार्यत्वं तद्वत्त्वेऽपि मङ्गलस्येत्यर्थः। श्रौतकार्यत्वं खलु द्विधा भवति सापेक्षं निरपेक्षञ्च। नित्यानां कर्मणां यत् कार्यत्वं तन्निरुपाधि तत्र कार्यत्वप्रयोजकस्य कस्याप्यनुल्लेखात्। काम्यानां नैमित्तिकानाञ्च कर्मणां यत् कार्यत्वं तत् सोपाधि। कामनाया निमित्तविशेषस्य च तत्र तत्रोपाधेरुल्लेखात्। मङ्गलस्य कार्यत्वं प्रत्युपाधिभूतायाः समारब्ध-कर्मोत्पत्तिकामनायाः समुल्लेखात् तस्य कार्यत्वं सोपाधीति बोध्यम्। काम्यानां कर्मणां कामनां विनाननुष्ठानमिति प्रसिद्धमेवास्ते। एवञ्च सति मङ्गल-स्यापि काम्यत्वे कर्मोत्पत्तिकामनाविरहदशायां समारब्धेऽपि फलवत्कर्मणि तत्पूर्वं शिष्टैर्मङ्गलं नानुष्ठीयेत अधिकारभूतायाः कर्मोत्पत्तिकामनाया विरहादित्यत्राह **समाप्तं कर्मेत्यादि ।** समुत्पन्नमेव कर्म फलाय समर्थं भवतीति शास्त्रसिद्धान्तात् कर्मोत्पत्तिकामनां विना पुरुषस्य सकलकर्मारम्भा-सम्भवात् तादृशं स्थलमेव नास्ति यत्र कर्मोत्पत्तिकामनामुल्लङ्घ्य पुरुषैः फलवत्कर्म समारब्धमिति तात्पर्यार्थः।

तन्न। कारीरीजन्यातिशयवद्विहितप्रधानजन्यातिशयत्वान्मङ्गल-जन्यापूर्वस्यापि फलसम्पादकाशेषकारणसम्पादकतयारब्धकर्मसमाप्त्य-

वश्यम्भावापत्तेः फलावश्यम्भावनिश्चयं विना वैदिककर्माननुष्ठानात् ।

पूर्वोक्तं मङ्गलस्य प्रधानकर्मत्वपक्षं निरसितुमाह तन्न कारीरीजन्यातिशयवद्विहितेत्यादि । मङ्गलस्य प्रधानकर्मत्वे तस्य स्वसाध्यापूर्वद्वारा समारब्धकर्मोत्पत्तिजनकत्वमवश्यं स्वीकार्यम् । तत्तद्वैदिकप्रधानकर्मोपादानकप्रवृत्तिं प्रति तत्तत्कर्मणि तत्तत्फलव्याप्यत्वनिश्चयस्य जनकत्वेन तत्तद्वैदिकप्रधानकर्मणां तत्तत्फलव्याप्यत्वमवश्यं स्वीकार्यम् । अन्यथा प्रवर्तकनिश्चयस्य क्वचिद्भ्रान्तत्वमापद्येत । तत्तद्वैदिकप्रधानकर्मणां यत् तत्तत्फलव्याप्यत्वरूपः फलावश्यम्भावस्तत्र दृष्टान्तमुपस्थापयति कारीरीजन्येत्यादि । वृष्टिविरहस्थले स्वजन्यातिशयवत्त्वसम्बन्धेन वर्तमानत्वात् कारीरीयागस्य स्वजन्यवृष्टयात्मकफलव्याप्यत्वं बोध्यम् । कारीरीवन्मङ्गलस्यापि प्रारब्धकर्मोत्पत्तिरूपफलं प्रति प्रधानकर्मत्वे वृष्टौ कारीरीवत् तस्यापि प्रारब्धकर्मोत्पत्तौ स्वजन्यादृष्टद्वारा व्याप्यत्वं स्यादिति भावार्थः । ननु करणव्यापारभिन्नानां सर्वेषामेव कारणानां सहकारिसापेक्षत्वेन तदसमवधानदशायां फलासम्बन्धस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वात् करणव्यापारातिरिक्तस्य प्रधानकर्मणोऽपि मङ्गलस्य सहकार्यसमवहितस्यारब्धकर्मोत्पत्तिरूपफलासम्बद्धस्य कथं तादृशफलव्याप्यत्वमारोपयितुं योग्यमिति चेदत्राह फलसम्पादकाशेषकारणसम्पादकतयेति । तथाहि कारीर्यादिवैदिकप्रधानकर्मदृष्टान्तेन यदा यदा वैदिकप्रधानकर्मवत्त्वं तदा स्वेतरसकलकारणसमवधानमिति नियमस्य प्रामाणिकत्वेन मङ्गलात्मके प्रधानवैदिककर्मणि स्वेतरसकलसहकारिसमवधानस्य कालिकव्याप्यत्वं सिद्धं भवति । तथा च मङ्गलस्य वैदिकप्रधानकर्मत्वपक्षे तत्र समारब्धकर्मोत्पत्तिरूपफलावश्यम्भावः समारोपयितुं योग्य इति भावः । आपत्तिप्रयोगस्तु मङ्गलं यदि वेदविहितत्वे सति प्रधानं स्यात् तदा सर्वदा फलसम्पादकयावत्सहकारिभिः समवहितं स्यादित्याकारको बोध्यः । ननु दृष्टान्त एव फलावश्यम्भावोऽसिद्ध इति कथं तेन दृष्टान्तेन प्रधानकर्मत्वरूपापादकेन मङ्गले समारब्धकर्मोत्पत्तिरूपफलस्यावश्यम्भाव आपादयितुं शक्य इत्यत्राह फलावश्यम्भावनिश्चयं विनेत्यादि । तथाहि कारीर्यादावपि वृष्टिरूपफलस्यावश्यम्भावो नूनं स्वीकार्यः । अन्यथा तदुपादानकप्रवृत्तिहेतो वृंष्टयवश्यम्भावनिश्चयस्य भ्रान्तत्वं स्यात् । वैदिकप्रवृत्तौ प्रवर्तकज्ञानस्य वेदमूलकत्वेन सिद्धान्तिभिरभ्रान्तत्वाङ्गीकारादित्यर्थः ।

न चैवं भूयसि साङ्गेऽपि मङ्गले क्वचिदारब्धसमाप्त्यभावात् । न च तत्रामुष्मिकं फलमैहिकमात्रफलत्वात् । वैदिककर्मणः फलावश्यम्भावेनागन्तुकदुरितेनाप्यप्रतिबन्धात् ।

ननु मङ्गलस्य प्रधानकर्मत्वविपक्षे पूर्वं मङ्गलं यदि वेदविहितत्वे सति प्रधानं स्यात् स्वेतरसकलसहकारिभिः समवहितं स्यादित्याकारकस्तर्कः समुपस्थापितस्तत्रापाद्यमिष्टमेवेति चेत्तत्राह न चैवमित्यादि । तथाहि मङ्गलत्वावच्छेदेन स्वेतरसकलसहकारिकारणानां समवधानं भवतीति यदुक्तं तन्न सत्यमित्यर्थः । कथमिति चेदत्राह भूयसि साङ्गेऽपीत्यादि । तथाहि सर्वत्रैव मङ्गले सकलसहकारिकारणसमवधानस्वीकारपक्षे मङ्गलाचरणस्थले सर्वत्रैव समारब्धकर्मोत्पादकसामग्री स्वीकार्या स्यात् । सत्याञ्च सामग्र्यां फलमवश्यमेव स्यात्, सामग्री कार्यं नार्जयेदित्यस्यानङ्गीकारात् । मङ्गलविशेषे च समारब्धकर्मानुत्पत्तेः सर्ववादिसम्मतत्वात् । तथाच सकलमेव मङ्गलं स्वेतरसकलसहकारिभिः समवहितं भवतीति न वक्तुं योग्यमिति भावार्थः । अथ यत्र मङ्गलाचरणस्थले ऐहिकं प्रारब्धग्रन्थोत्पत्तिरूपं फलं न दृश्यते जन्मान्तरीणतादृशफलकल्पनया तन्मङ्गलव्यक्तेरपि फलवत्त्वं कल्पनीयमित्येवंरीत्या मङ्गले फलावश्यम्भावनियमः सिध्येदिति चेदत्राह न च तत्रामुष्मिकमित्यादि । तथाहि शिष्टाचारानुमितायाः अप्रत्यक्षश्रुतेरेव मङ्गलविधानप्रतिपादकत्वेन शिष्टैश्च जन्मान्तरीयकर्मोत्पत्त्युद्देशेन कुत्रापि कदापि मङ्गलानाचरणान्मङ्गले आमुष्मिकफलकल्पनाया अनवकाशादिति भावार्थः । अथैतन्मते मङ्गलस्य समारब्धकर्मोत्पत्तिमात्रं प्रत्येव हेतुत्वेन प्रतिबन्धकीभूतदुरितनाशं प्रत्यहेतुत्वात् स्थलविशेषे सत्यपि मङ्गले यत् समारब्धकर्मानुत्पत्तिर्दृश्यते सा कालान्तरीणदुरितादेव भवतीति चेदत्राह वैदिककर्मणः फलेत्यादि । तथाहि मङ्गलस्य प्रधानकर्मत्वपक्षे वैदिकप्रधानकर्मणाञ्च फलावश्यम्भावनियमे केनापि प्रतिबन्धकेनारब्धकर्मोत्पत्तिप्रतिरोधकल्पनाया असम्भवादिति भावः ।

किञ्च यथा कारीर्यादिकमग्रिमपुरुषव्यापारं विनैव फलहेतुस्तथा मङ्गलमपि तेन विनैव हेतुः स्यात् । न चैवम् । लोकावगतकारणत्वात्तदपेक्षेति चेत्, तर्हि स एव हेतुरस्तु, किमनेन ?

पूर्वं यदुक्तं प्रधानकर्मोपादानकप्रवृत्तिं प्रति फलावश्यम्भावनिश्चयः कारणं प्रधानकर्मणाञ्च स्वजन्यादृष्टविशेषद्वारा स्वेतरसकलसहकारिकारणसमवधानं प्रति हेतुत्वमिति द्वयमयुक्तमतः प्रकारान्तरेण मङ्गलस्य प्रधानकर्मत्वमधिक्षेप्नुमाह किञ्चेत्यादि। प्रधानकर्मणां फलावश्यम्भावनियमो न सम्भवति। सिद्धान्ते वहूनां वैदिककर्मणां सहकारिसमवधानवैधुर्येण स्वजन्यफलासम्बन्धस्य स्वीकृतत्वात्। प्रधानकर्मणां स्वजन्यादृष्टविशेषद्वारा स्वेतरसकलसहकारिकारणसमवधानप्रयोजकत्वमपि नैव स्वीकर्तुं योग्यम्। तथा सति कस्यापि वैदिककर्मण आमुष्मिकफलजनकत्वं न स्यात्। तेन तेन कर्मणा तत्तददृष्टविशेषस्य समुत्पादेन सकलसहकारिकारणसमवधानेन सद्यःफलजनकत्वस्य कथमपि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादिति भावः। लोकस्तु वैदिककर्मणि श्रद्धातिशय्यात् फलावश्यम्भावनियमं कल्पयित्वैव स्थलविशेषे प्रवर्तत इत्येव तत्त्वम्। कारीर्यादौ प्रधानकर्मणि तु तत्सम्पत्त्यनन्तरं कर्तृपुरुषीयव्यापारान्तरनैरपेक्ष्येणैव वृष्टिरूपफलसम्बन्धो दृश्यते। तेन च दृष्टान्तेन प्रधानकर्मत्वे पुरुषव्यापारान्तरनिरपेक्षताया नियमः सिध्यति। एवञ्च सति मङ्गलं यदि वेदविहितत्वे सति प्रधानं स्यात्तदोच्चारणाद्यात्मकपौरुषेयव्यापारं विनैव समारब्धकर्मणामुत्पादकः स्यादित्येवमनिष्टापत्तिर्भवेदिति निरसितुरभिप्रायः। आपत्तिरिष्टैवेति चेन्नेत्याह। न चैवमिति। मङ्गलमनन्तरकालीनपुरुषव्यापारनैरपेक्ष्येणैव समारब्धकर्माणि सम्पादयतीति न वस्तुस्थितिरिति तदर्थः। यत्र यत्र वैदिकप्रधानकर्मत्वं तत्र पुरुषव्यापारान्तरनैरपेक्ष्येण फलसम्बन्धित्वमिति न नियमः। परं तत्र लोकावगतकारणभिन्नाग्रिमपुरुषव्यापारादिनैरपेक्ष्येण फलसम्बन्ध इत्येव नियमः। न च नियमशरीरे तादृशसङ्कोच अनतिप्रयोजक इति वाच्यं पुत्रेष्ट्यादौ व्यभिचारात्। तथाहि पुत्रेष्टिस्थले न तस्य सर्वथाग्रिमपुरुषव्यापारनैरपेक्ष्येण फलसम्बन्धः। तथा सति गर्भपोषकभोजनादीनां प्रसवादीनाञ्च फलोत्पत्तावनपेक्षा स्यात्। तत्र च भोजनप्रसवादीनां पुत्रोत्पत्तौ लौकिककारणत्वाद् यथा तत्सापेक्षत्वं पुत्रेष्टेस्तथा मङ्गलाचरणस्थलेऽप्युच्चारणाद्यात्मकपुरुषव्यापाराणां समारब्धग्रन्थाद्यात्मकफलोत्पत्तावन्वयव्यतिरेकसिद्धकारणताकत्वेन लौकिकत्वात् तत्सापेक्ष्येणैव फलोत्पादकत्वे क्षतिविरहादिति पूर्वपक्षाशयः। एतन्निरस्यति। स एवेत्यादि। तथाच मङ्गलाचरणस्यापि वैदिककारणस्य समारब्धकर्मोत्पत्तावुच्चारणादिलौकिककारणसापेक्षत्वे तस्यैव लौकिककारणत्वं समारब्धकर्मोत्पत्तिसम्पादकत्वे मङ्गलस्य तत्सम्पादकत्वकल्पनं निष्प्रयोजनमिति भावार्थः।

आरब्धकर्मजनकादृष्टकारणसम्पत्तौ पुत्रेष्टिवत् तत्समाप्ति-साधनत्वं श्रुत्या बोध्यत इति चेन्न । तत्र दृष्टकारणसम्पत्तौ पुत्रानुत्पादाददृष्टद्वारा पुत्रेष्टेस्तज्जनकत्वमस्तु । न च कर्मनिर्वाहे दृष्ट-सकलहेतुसम्पत्तौ विलम्बो येन मङ्गलजन्यादृष्टापेक्षा स्यात् । अपि च मङ्गलं विनापि प्रमत्तनास्तिकानुष्ठितसमाप्तेर्न तत्तत्र कारणम् । जन्मान्तरीयपुण्यसम्मत्तिस्तत्र हेतुरिति चेन्न । तथापि व्यभिचारात् ।

मङ्गलस्य समारब्धकर्मोत्पत्तिं प्रति लौकिककारणेन यदन्यथासिद्धत्वमुक्तं तद्दूषयति । **आरब्धकर्मजनके**त्यादि । युक्तितोऽधिकबलवता वेदेन समारब्ध-कर्मोत्पत्तौ मङ्गलस्य कारणत्वकथनात्तस्य सहस्रेणापि प्रमाणान्तरेण निरसना-सम्भवादिति तात्पर्यम् । एतदप्ययुक्तमित्याह । **न तत्र दृष्टकारणसम्पत्तावि**-त्यादि । तथाहि मङ्गलस्य समारब्धकर्मोत्पत्तिसाधकत्वप्रतिपादकप्रत्यक्ष-श्रुत्यभावेन शिष्टाचारानुमितश्रुतेर्विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेदित्येवमाकार-स्यापि सम्भवेन तया श्रुत्या कर्मोत्पत्तिसाधकत्वमेव मङ्गलस्य कथितमिति निश्चेतुमशक्यम् । अपि च पुत्रेष्टयादिस्थले लौकिककारणानां तावतां समावेशेऽपि कदाचित् पुत्रानुत्पत्तिर्दृश्यते । पुत्रेष्टिसमवधाने च पुत्रोत्पत्ति-र्भवति । एवञ्च सति पुत्रविशेषे तद्यागजन्यादृष्टस्यापि कारणत्वमवश्य-मायाति । मङ्गलस्थले च ग्रन्थोत्पत्तिनिर्वाहकतावल्लौकिककारणसमावेशेऽपि स्थलविशेषे समारब्धकर्मोत्पत्तिर्न भवतीति न दृश्यते । तथाच वैषम्यात् पुत्रेष्टिवन्मङ्गलस्याप्यदृष्टद्वारा समारब्धकर्मोत्पत्तौ कारणत्वकल्पनं न सम्भवतीति भावार्थः । मङ्गलस्य समारब्धकर्मोत्पत्त्यसाधनत्वं द्रढयितुमाह । **अपि च मङ्गलं विनापी**त्यादि । तथाहि समाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदित्येव-माकारस्य शिष्टाचारानुमितश्रुतेरभ्युपगमेऽपि न तया मङ्गलस्य समारब्ध-कर्मोत्पत्तिसाधकत्वं प्रमाणितं भवति । प्रात्यक्षिकव्यतिरेकव्यभिचारेण बाधितत्वाच्छ्रुतिकथितस्यापि तादृशकारणत्वस्य बुद्ध्यनारोहात् । नास्तिकादि-ग्रन्थे मङ्गलासत्त्वेऽपि ग्रन्थोत्पत्तिसद्भावाद्व्यतिरेकव्यभिचारो बोध्यः । प्रदर्शित-व्यतिरेकव्यभिचारं निरसितु चेष्टते । **जन्मान्तरीये**त्यादि । एतन्निरस्यति । **न तथापी**त्यादि । तथापि नास्तिकादिनिर्मितग्रन्थस्थले मङ्गलाभावेन समारब्ध-कर्मोत्पत्तित्वावच्छिन्नं प्रति मङ्गलस्य कारणत्वं न सम्भवतीति भावार्थः ।

क्वचित् पुण्यसम्पत्तिः क्वचिन्मङ्गलं हेतुरिति व्रीहियववद्विकल्प एवेति चेत्। तर्हि तत्सम्भावनया नियतं मङ्गलानुष्ठानं न स्याद् यवप्रयोगे व्रीहेरिव। विकल्पे चोभयस्याशास्त्रार्थत्वात्।

मङ्गलस्य कर्मोत्पत्तिसामान्यं प्रति कारणत्वपक्षे प्रदर्शितस्य व्यतिरेकव्यभिचारस्य निरासाय शङ्कते। क्वचित् पुण्यसम्पत्तिरित्यादि। तथाहि स्वतःसिद्धविघ्नविरहविशिष्टप्रारब्धकर्मोत्पत्तिं प्रति शिवपूजनादिरूपकर्मान्तरजन्यपुण्यविशेषः कारणं विघ्नविशिष्टप्रारब्धकर्मोत्पत्तिं प्रति मङ्गलं कारणमिति कार्यकारणभावद्वयं कल्पनीयं, न तु प्रारब्धकर्मोत्पत्तिसामान्यं प्रति मङ्गलं कारणमिति सामान्यतः कार्यकारणभावोऽस्तीत्यभिप्रायः। एवञ्च स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थलीयप्रारब्धकर्मोत्पत्तेर्मङ्गलाजन्यत्वान्मङ्गलासत्त्वे तादृशकर्मोत्पत्तिस्वीकारेऽपि न मङ्गलस्य व्यतिरेकव्यभिचारित्वमापादयितुं योग्यम्। अथैवमपि यत्र पुण्यजनकशिवपूजनादिकं मङ्गलञ्चेत्युभयं केनचिदनुष्ठितं तत्रोभयविधप्रारब्धकर्मोत्पत्तिकारणसत्त्वात् परस्परविरुद्धफलद्वयमुत्पद्यताम्। अन्यस्य स्वतःसिद्धविघ्नविरहविशिष्टत्वादन्यस्य च विघ्नविशिष्टत्वात् प्रारब्धकर्मोत्पत्तिरूपफलयोः परस्परविरुद्धत्वं बोध्यमित्यत आह व्रीहियववद्विकल्प एवेतीति। तथाहि व्रीहियवविकल्पस्थले यथा व्रीहिकरणकयागजन्यापूर्वस्य यवकरणकयागजन्यापूर्वाद्विलक्षणत्वमेवं यवकरणकयागजन्यापूर्वस्य व्रीहिकरणकयागजन्यापूर्वाद्वैषम्यमेवं प्रकृतेऽपि मङ्गलजन्यापूर्वस्य पुण्यजन्यापूर्वादेवं पुण्यजन्यापूर्वस्य मङ्गलजन्यापूर्वाद्वैषम्यं बोध्यम्। व्रीहियवस्थले यथा तत्तदपूर्वं प्रति प्रत्येकं यवव्रीहिजन्ययागयोः पृथक्कारणताद्वयमेवं प्रकृतेऽपि पुण्यमङ्गलयोस्तत्तदपूर्वं प्रति पृथगेव कारणत्वम्। अपि च यवव्रीहिस्थले उभयजन्यद्विविधपुरोडाशकरणकयागादपूर्वोत्पत्तिनिवृत्त्यर्थं व्रीहिकरणकयागाभावविशिष्टयवकरणकयागत्वेन एवं यवकरणकयागाभावविशिष्टव्रीहिकरणकयागत्वेन तत्तद्विलक्षणापूर्वद्वयं प्रति कारणत्वं स्वीकृतम्। तथा प्रकृतेऽपि कर्मान्तरजन्यपुण्यविशेषाभावविशिष्टमङ्गलस्य एवं मङ्गलजन्यपुण्यविशेषाभावविशिष्टकर्मान्तरस्य तत्तद्विलक्षणकर्मोत्पत्तिं प्रति कारणत्वं कल्पनीयमिति न परस्परजन्यकर्मोत्पत्तौ परस्परस्य व्यतिरेकव्यभिचार इत्यभिप्रायः। एतन्निषधति तर्हि तत्सम्भावनयेत्यादि। विकल्पस्थले यथा यवव्रीह्योरुभयोः सर्वत्र दर्शादियागे प्रयोगो न भवति शास्त्रेणोभयजन्यापूर्वस्यानभिहितत्वात् तथा प्रकृतेऽपि

कदाचित् पुण्यसम्भावनया मङ्गलाचरणं विनैव शिष्टाः कर्मणि प्रवर्त्तेयुः। तथाच कर्मारम्भपूर्वसमये शिष्टानां मङ्गलाचरणमनियतं स्यादिति तात्पर्यम्। वस्तुतस्तु दर्शादियागे व्रीहियवयोरुभयोर्वेदविहितत्वात्तत्र विकल्पकल्पनासम्भवेऽपि प्रकृतस्थले मङ्गलकर्मान्तरयोर्विधानासत्त्वाद्विकल्पस्य प्रसङ्गोऽपि नोदेति।

ननु विधिवाक्यं न फलनियतपूर्वसत्त्वं बोधयति किन्तु मङ्गलात् फलावश्यम्भावमिति चेन्न। इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वात्। अथान्वयव्यतिरेकाभ्यां तद्ग्रहे व्यभिचारो दोषाय, न त्वागमेन तद्ग्रहे। तदुक्तम्—आगममूलत्वाच्चास्यार्थस्य व्यभिचारो न दोषायेति। अतएव यागादेः स्वर्गसाधनतेति चेन्न। नियतपूर्वसत्त्वस्य ग्राह्यस्याभावादागमेनापि बोधयितुमशक्यत्वात्। यागजनितस्वर्गे कारीरीजनितवृष्टौ च जातिविशेष एवास्ति।

पुनरपि मङ्गलस्य प्रधानकर्मतावादी स्वपक्षं समर्थयते। **ननु विधिवाक्यमित्यादि।** तथाहि शिष्टाचारानुमितमङ्गलकर्तव्यताबोधकविधिवाक्येन यदि मङ्गलस्य समारब्धकर्मोत्पत्तिरूपफलं प्रति नियतपूर्ववर्तित्वमभिहितं भवति तदैव नास्तिकादिस्थलीयकर्मोत्पत्त्यन्तर्भावेण व्यतिरेकव्यभिचारो दोषाय भवति। तदेव तु न। किन्तु विधिना मङ्गलाचरणस्थले प्रारब्धकर्मोत्पत्तिरूपं फलमवश्यं भवतीत्येतावन्मात्रमेवाभिहितमस्ति। अतो व्यतिरेकव्यभिचारो न मङ्गलस्य प्रधानकर्मत्वं विहन्तुं योग्य इति समर्थनग्रन्थाभिप्रायः। तथाहि मङ्गलकर्तव्यताबोधकश्रुत्या प्रारब्धकर्मोत्पत्तौ मङ्गलसत्तावश्यम्भावित्वप्रतिपादने तस्यां मङ्गलव्यापकत्वमायाति धूमसत्तावश्यम्भाविनि वह्नौ धूमव्यापकत्वस्यैव स्वीकाराद् व्याप्यासत्त्वेऽपि व्यापकसत्त्वस्याविरुद्धत्वान्मङ्गलस्य व्यतिरेकव्यभिचारित्वेऽपि प्रारब्धकर्मोत्पत्तौ मङ्गलसत्तावश्यम्भावित्वे बाधकाभाव इति तात्पर्यम्। एतन्निरस्यति। **न, इष्टसाधनत्वस्येत्यादि।** तथाहि विधिवाक्यस्य कर्मोत्पत्त्यवश्यम्भावित्वबोधकत्वपक्षे व्यतिरेकव्यभिचारो न दोषायेति यदुक्तं तत् सत्यमेव परं तदेव न। विधिश्रवणाल्लोको विहितार्थे कीर्तितफलसाधनत्वमेव बुध्यते। एवञ्च मङ्गलविधायकश्रुत्या मङ्गले कर्मोत्पत्तिसाधनत्वस्यैव प्रतिपादनाद् व्यतिरेकव्यभिचारस्य च साधनत्वव्याघातकत्वान्न तस्य प्रारब्धकर्मोत्पत्तिफलकप्रधानकर्मत्ववादो

युक्तिं सहत इति निरसितुरभिप्रायः। पुनरपि प्रधानकर्मतापक्षं समर्थयते। अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यादि। तथाहि प्रत्यक्षादिना यत्र कार्यकारणभावो गृहीतो भवति तत्रैव व्यतिरेकादिव्यभिचारो दोषाय न तु शब्दात् तद्ग्रह इत्यभिप्रायः। अत्र पूर्वसूरीणां सम्मतिं दर्शयति। तदुक्तमित्यादि। द्रव्यकिरणावल्यामाचार्यचरणैरिति बोध्यम्। अतएव यागादेरित्यादि। तथाहि व्यतिरेकव्यभिचारादेर्वैदिककारणत्वविघातकत्वेऽश्वमेधयागादीनामपि स्वर्गादि-साधनत्वं विहतं स्यात्, सामान्यतः स्वर्गं प्रति तेषां व्यतिरेकव्यभिचारित्वात्। अग्निहोत्रादिस्थलीयस्वर्गे स्वजन्यादृष्टद्वाराश्वमेधस्य तत्र विरहात्। वाजपेयादिस्थलेऽप्येतत् स्वयमूह्यम्। अतः श्रुत्यर्थानुपपत्त्या व्यभिचारस्य श्रौतकारणत्वाविघटकत्वमवश्यमङ्गीकार्यम्। एवञ्च व्यतिरेकव्यभिचार-सत्त्वेऽपि मङ्गलस्य प्रारब्धकर्मोत्पत्तिफलकप्रधानकर्मतापक्षो युक्त एवेति स्थापनापक्षाभिप्रायः। एतन्निषेधति। नेत्यादि। तथाहि विधिवाक्येन मङ्गले प्रारब्धकर्मोत्पत्तिरूपफलसाधनत्वस्य प्रतिपादने तस्य तादृशफलनियत-पूर्ववर्तित्वमपि तेनैव प्रतिपादितं भवति। एवञ्च विधिवाक्यग्राह्यस्य पूर्व-वर्तित्वनियमस्य व्यतिरेकव्यभिचाररूपो योऽभावस्तन्निश्चयस्य नियतपूर्ववर्तित्वं प्रति बाधनिश्चयत्वेन बाधनिश्चयस्य च शाब्दज्ञानप्रतिबन्धकत्वेन न व्यतिरेक-व्यभिचारसत्त्वे श्रुत्या मङ्गलस्य समारब्धकर्मोत्पत्तिरूपफलसाधनत्वप्रति-पादनं कथमपि सम्भवतीति निरासाभिप्रायः। नन्वेवं यदि व्यतिरेक-व्यभिचारस्य वैदिककारणत्वेऽपि विघटकत्वं स्यात् तदाग्निष्टोमजन्य-स्वर्गेऽश्वमेधयागस्येवाश्वमेधजन्यस्वर्गेऽग्निष्टोमादेरव्यवहितपूर्वमसत्त्वात्तेषां स्वर्गं प्रति व्यतिरेकव्यभिचारित्वेनाश्वमेधादीनामपि श्रुतिबोधितं स्वर्गसाधनत्वं बाधितं स्यादेवं कारीरीविरहेऽपि वृष्टिदर्शनाद्वृष्टौ च तस्या व्यतिरेक-व्यभिचारित्वेन श्रुत्या बोधितं कारीर्या वृष्टिसाधनत्वं तथैव व्याहतं स्यादित्यत्राह यागजनितस्वर्ग इत्यादि। तथा च न सामान्यतः स्वर्गत्वावच्छिन्नं वृष्टित्वावच्छिन्नं प्रति वाश्वमेधादेः कारीर्या वा साधनत्वं स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादिश्रुत्या प्रतिपाद्यते। अपि तु स्वर्गगतं वृष्ट्यादिगतञ्च वैजात्य-विशेषावच्छिन्नं प्रत्येव साधनत्वमभिधीयते। एवञ्च तत्तद्विजातीयस्वर्गे-ऽश्वमेधादीनां तत्तद्विजातीयवृष्टौ च कारीर्यादेर्व्यतितेकव्यभिचाराभावान्न श्रुतिबोधितं तत्तत्साधनत्वं व्याहतं भवतीति भावार्थः।

अपरे तु मङ्गलस्यारब्धनिर्वाहकत्वं विघ्नसंसर्गाभावद्वारा तथैव प्रतिबन्धकाभावस्य हेतुत्वात्। स चाभावः सतो विघ्नस्य ध्वंसो-

नागतस्यानुत्पादश्च कर्मनिर्वाहसमयस्थायी। विघ्नकारणविनाश-द्वारा प्रागभावस्य साध्यत्वं, यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्यतिरेके चासत्त्वं तदेव तस्य तज्जन्यत्वं न त्वसतः सत्त्वं गौरवात्। अस्ति च विघ्नकारणनाशे सति विघ्नप्रागभावस्य तथात्वम्। तावति समये दुरितानुत्पादश्च न साक्षान्मङ्गलजन्य इत्यदृष्टद्वारा तथा।

स्वाधीनादृष्टाधीनो यो विघ्नसंसर्गाभावस्तं द्वारीकृत्य मङ्गलं समारब्धकर्मसमाप्तिं जनयतीतिवादिनां केषाञ्चिन्मतमुत्थापयति अपरे तु मङ्गलस्यारब्धनिर्वाहकत्वमित्यादि। तथाहि स्वं मङ्गलं तदधीनं तत्साध्यं यददृष्टं तदधीनस्तत्प्रयोज्यो यो विघ्नसंसर्गाभावस्तद्द्वारा मङ्गलं समारब्धकर्मसमाप्तिमुत्पत्तिं वा प्रति कारणमिति तेषामभिप्रायः। पूर्वस्मिन् मते तु मङ्गलजन्यमदृष्टमेव फलीभूतायां समारब्धकर्मोत्पत्तौ मङ्गलस्य द्वारत्वेन स्वीकृतमासीदत्र तु तादृशादृष्टाधीनो विघ्नसंसर्गाभाव इति मतयोर्विशेषः। ननु विघ्नानां दुरितादीनां कर्मसमाप्तौ प्रतिबन्धकत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य चात्यन्ताभावत्वेनैव फलसाधनत्वात् कथमत्र संसर्गाभावत्वेन ध्वंस-प्रागभावात्यन्ताभावसाधारणेन विघ्नाभावानां समारब्धकर्मसमाप्तिरूपफले मङ्गलस्य द्वारत्वोक्तिः संगच्छतामिति चेदत्राह तथैवेत्यादि। त्रिविधाभाव-साधारणेन संसर्गाभावत्वेनैवेत्यर्थः। अन्यथावग्रहादिस्थलीयवृष्ट्यादौ फले प्रतिबन्धकीभूतावग्रहादेरत्यन्ताभावस्यासत्त्वेन सम्यगनुष्ठितादपि कारीर्यादि-र्वृष्टिर्न स्यात्। संसर्गाभावत्वेन प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वे तु तत्रत्य-कारीर्यादेरपि सफलत्वमव्याहतं भवति। कारीरीसाध्यस्यावग्रहध्वंसरूप-प्रतिबन्धकसंसर्गाभावस्य तत्र सत्त्वादिति तात्पर्यम्। अथैवमपि विघ्नप्राग-भावस्थलीयं साङ्गमपि मङ्गलं निर्व्यापारं स्यात्। तत्र विघ्नस्याविद्यमानत्वेन तद्ध्वंसकल्पनाया अनवकाशात् सतोऽपि विघ्नप्रागभावस्यानादित्वेन मङ्गला-जन्यत्वादिति चेदत्राह विघ्नकारणेत्यादि। तथा ह्यनादेः प्रागभावस्याजन्य-त्वेऽपि विघ्नकारणीभूतो यो मङ्गलप्रागभावः सम्यगनुष्ठितेन मङ्गलेन तस्य विनाशो भवति। एवञ्च मङ्गलदशायां विघ्नप्रागभावस्य तेन प्रतिपालनात् तस्य मङ्गलसाध्यत्वं बोध्यम्। अत्र विघ्नकारणपदं मङ्गलप्रागभावरूपार्थं प्रयुक्तम्। एतदेव विशदयति। यस्मिन् सतीत्यादि। तथाहि मङ्गलसत्त्वे

विघ्नानामनुत्पत्त्या तत्प्रागभावस्तिष्ठति मङ्गलासत्त्वे चोत्पन्नेन विघ्नेन तत्प्रागभावस्य विनाशात् प्रागभावो न तिष्ठतीत्यतो विघ्नप्रागभावस्य मङ्गलप्रयोज्यत्वरूपजन्यत्वं यदुक्तं तत् समीचीनमेवेति बोध्यम्। न त्वसतः सत्त्वमित्ति। असत इति प्रागभावस्येत्यर्थः। सत्त्वमिति। उत्पत्तिरित्यर्थः। यद्यपि साधारणतो जन्यत्वपदादुत्पत्तिरूपोऽर्थ एव लोकैः प्रतीयते प्रकृते तु न तादृशार्थघटितद्वारत्वार्थे द्वारपदं प्रयुक्तमपि तु कथितार्थे एवेति हृदयम्। एतन्मते मङ्गलस्य स्वजन्यादृष्टेन प्रतिबन्धकसंसर्गाभावरूपद्वारनिर्वाहकत्वमुक्तम्। अतो मङ्गलेन साक्षादेव तादृशद्वारनिर्वाहसम्भवेऽलमदृष्टेनेति चेदत्राह। तावति समय इत्यादि। तथाहि क्रियारूपत्वेन मङ्गलस्यात्यल्पकालस्थायित्वात् समारब्धकर्मसमाप्तिपर्यन्तमविद्यमानत्वेन मध्ये विघ्नोत्पत्तिसम्भवेन तावत्-कालपर्यन्तं विघ्न प्रागभावपरिपालनार्थं मङ्गलजन्यमदृष्टमवश्यं विवक्षणीयमिति भावार्थः।

एवं निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया तदाचारोऽपि सङ्गच्छते। अतएव यत्र विघ्नाभावः स्वतःसिद्धस्तत्र मङ्गलस्याकिञ्चित्करत्वेन वेदाप्रामाण्यमिति निरस्तमनागत-विघ्नाभावस्य तत्रापि साध्यत्वात्। सर्वे विघ्नाः शमं यान्तीति यत्र विनायकस्तवपाठादौ श्रुतमस्ति तत्र तत एव प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तेरनादौ संसारेऽवश्यं तदाचारात्। तथा च तेन समं मङ्गलस्य विकल्प एव। यत्र च साङ्गे मङ्गले सत्यपि न फलं तत्र विघ्नभूयस्त्वादिति।

पूर्वं तावन्मङ्गलाचरणस्य क्रियारूपत्वादत्यल्पस्थायित्वेन समाप्तिकाल-पर्यन्तमविद्यमानत्वात् तावत्पर्यन्तं विघ्नप्रागभावप्रतिपालनार्थमवश्यं मङ्गल-जन्यमपूर्वं कल्पनीयमित्युक्तम्। अथैवं मङ्गलाददृष्टकल्पने तदेव परिसमाप्ति-साधनं स्यादलं मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वकल्पनयेति पूर्वपक्षे उत्तरमाह। एवं निर्विघ्नमित्यादि। तथाहि मङ्गलस्य समारब्धकर्मसमाप्तिजनकादृष्टजनकत्वं तद्द्वारासमाप्तिजनकत्वं वा न लोकतः सिद्धमपि तु शिष्टाचारानुमितश्रुतेः। एवञ्च श्रुत्यनुसारेणैव मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वमस्ति न वेति विचार्यम्। निर्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति मङ्गलविधायकश्रुत्या विघ्नविरहविशिष्ट-

समाप्तिकामनाधिकारत्वेन प्रतिपादिता। कामनाविषयस्यैव विहितक्रियायां फलत्वान्मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वं श्रुतित एव प्राप्तं भवति। फलीभूतसमाप्तौ विघ्नविरहस्य विशेषणत्वाद् विशेषणीभूतविघ्नाभावस्यापि द्वारत्वेन मङ्गलजन्यत्वं तत एवायाति। विशिष्टस्य फलत्वे विशेषणस्य तत्त्वं सिद्धान्तसम्मतम्। तथा च श्रुत्यनुसारेणैव निर्विघ्नपरिसमाप्तेर्मङ्गलफलत्वकल्पनादेतन्मते श्रुत्यर्थोऽपि साधु सङ्गच्छत इत्यभिप्रायः। अनागतेत्यादि। तथाहि यदि विघ्नध्वंस एव केवलं मङ्गलस्य समाप्तिफलकत्वे द्वारं स्वीकृतं स्यात् तदैव स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थलीयमङ्गलस्य द्वारवैधुर्येण निष्फलत्वमापद्येत। एतन्मते तु विघ्नसंसर्गाभावस्य द्वारत्वात् तत्र च विघ्नप्रागभावस्यापि प्रविष्टत्वात् स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थलेऽनागतविघ्नप्रागभावप्रतिपालनद्वारा मङ्गलस्य न निष्फलत्वशङ्कावकाशोऽस्तीति भावः।

ननु प्रमत्तादिपुरुषकर्तृकप्रारब्धकर्मसमाप्तौ मङ्गलाभावाद् व्यतिरेकव्यभिचारित्वेन मङ्गलस्य विघ्नसंसर्गाभावद्वारापि न समाप्तिकारणत्वं सम्भवति। न च तत्रापि जन्मान्तरीयं मङ्गलं कल्पनीयमिति वाच्यम्। जन्मान्तरीयसमाप्त्युद्देश्येन शिष्टैर्मङ्गलानाचरणादिति चेदत्राह। सर्वे विघ्नाः शममित्यादि। तथाहि प्रदर्शितस्मृत्यादिवाक्येन मङ्गलानात्मकस्य विनायकस्तवपाठादेरपि विघ्ननाशकत्वप्रतिपादनात् प्रमत्तानुष्ठितकर्मसमाप्तिस्थलेऽपि विघ्नसंसर्गाभावस्य द्वारत्वसम्भवेन व्यतिरेकव्यभिचाराभावात्। तत्रेह जन्मनि विनायकस्तवपाठाभावेऽपि पूर्वपूर्वशरीरावच्छेदेन तत्कल्पने बाधकाभावादिति। नन्वेवमपि प्रमत्तानुष्ठितसमाप्तिस्थले मङ्गलस्य व्यतिरेकव्यभिचारित्वेन कथमपि तस्य समाप्तिफलकत्वं न सम्भवतीति चेन्न। अव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन स्वविशिष्टसमाप्तिं प्रत्येव मङ्गलस्य कारणत्वकल्पनान्मङ्गलस्य समाप्तिं प्रति व्यतिरेकव्यभिचारित्वं निरस्य पुनरन्वयव्यभिचारमाशङ्क्य तन्निरस्यति। यत्र च साङ्ग इत्यादि। तथाहि कादम्बर्यादौ सम्यगनुष्ठितेऽपि मङ्गले समाप्त्यभावादन्वयव्यभिचारो बोध्यः। मङ्गलस्य स्वजन्यादृष्टद्वारा विघ्नसंसर्गाभावं प्रति प्रयोजकत्वेऽपि न तस्य सर्वप्रकारविघ्नसंसर्गाभावं प्रति तथात्वम्। कादम्बर्यादिस्थले च स्वनाशयोग्यविघ्नानां मङ्गलेन नाशेऽपि तदप्रतिबध्यानां बहुविघ्नानां विद्यमानत्वात् तैः प्रतिरोधात् समाप्त्यभावेऽपि नान्वयव्यभिचार इति तात्पर्यम्।

तन्न विघ्नानुत्पादस्य व्यापारत्वे मानाभावात्। संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वात् तथैव व्यापारत्वम्। तच्च प्रागभावेऽप्यस्तीति चेन्न।

अत्यन्ताभावस्यापि व्यापारत्वापत्तेः। स्वतःसिद्धस्य न हेतुत्वं यदि तदा प्रागभावेऽपि तुल्यम्।

एतन्मतं निरस्यति तन्नेत्यादि। तथा ह्यतन्मते विघ्नप्रागभावस्यापि स्वजन्यसमाप्तिं प्रति मङ्गलस्य द्वारत्वमङ्गीकृतम्। निर्विघ्नसमाप्तिकामो मङ्गलमाचरेदिति श्रुत्या विघ्नध्वंसस्यैव द्वारत्वमुक्तं न तु प्रागभावस्यापीति प्रमाणाभावात्तस्य व्यापारत्वं न सम्भवति। तथा च स्वतःसिद्धविघ्नविरह-स्थलीयसमाप्तौ स्वजन्यव्यापाराभावेन समाप्तिं प्रति मङ्गलस्य कारणत्वं न कल्पयितुं योग्यमिति निरासाभिप्रायः। तत्रापि मङ्गलस्य सव्यापारत्वं समर्थयितुं पुनरुद्युङ्क्ते। संसर्गाभावत्वेन हेतुत्वादित्यादि। तथाहि प्रतिबन्धकध्वंसात्यन्ताभावयोः कारणत्वस्य सर्वसम्मतत्वादुभयसंग्रहार्थं तयोः संसर्गाभावत्वेनैव कारणत्वं वाच्यम्। प्रतिबन्धकध्वंसाभावस्य मङ्गलव्यापार-त्वमपि सिद्धमेवास्ते। येन रूपेण हेतुत्वं तेनैव रूपेण व्यापारत्वमिति-नियमाद्धेतुतावच्छेदकीभूतसंसर्गाभावत्वेनैव प्रतिबन्धकध्वंसाभावस्य मङ्गल-व्यापारत्वे सिद्धे तदवच्छेदकीभूतसंसर्गाभावत्वस्य प्रतिबन्धकप्रागभावेऽपि सत्त्वा-त्तस्यापि मङ्गलव्यापारत्वं प्रमाणितं भवतीति शङ्काभिप्रायः। एतन्निरस्यति। अत्यन्ताभावस्यापीत्यादि। तथाहि विघ्नाभावानां संसर्गाभावत्वेन मङ्गल-व्यापारत्वे तद्वतोऽत्यन्ताभावस्यापि मङ्गलव्यापारत्वं प्रसज्यत इति भावार्थः। यदि चात्यन्ताभावस्य स्वत एव सिद्धस्य न व्यापारत्वं सम्भवतीत्युच्येत तदानादित्वेन स्वत एव सिद्धस्य प्रागभावस्यापि व्यापारत्वं नाङ्गीकार्यमिति भावार्थः। अत्यन्ताभावस्य नित्यत्वेन व्यापारत्वाभावेऽपि प्रागभावस्य विनाशि-त्वेन तत् सम्भवत्येव।

किञ्च यत्र मङ्गलं न तत्र नियमेन विघ्नकारणमस्ति, येन तन्नाशद्वारा प्रागभावस्य साध्यत्वम्। एवमपि यत्र विघ्नानुत्-पादोऽपि स्वतःसिद्धस्तत्र मङ्गलमकिञ्चित्करमेव। विघ्नध्वंसानुत्-पादयोरारब्धनिर्वाहकालावस्थायिनोर्मङ्गलादेवोत्पत्तेर्न तदर्थमदृष्ट-द्वारता। मङ्गलस्य विकल्पेनान्वये शिष्टैर्नियमतो मङ्गलानुष्ठानं न स्यादित्युक्तम्।

यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वमिति पूर्वग्रन्थप्रतिपादितस्य व्यापारत्व-घटकजन्यत्वस्य तत्र सत्त्वादिति चेत्तदापि मङ्गलस्य समाप्तिकारणत्वे दोषमाह। **किञ्च यत्र मङ्गलमित्यादि**। तथाहि यत्र यत्र विघ्नप्रागभावात् प्रारब्धकर्मसमाप्तिस्तेषां सर्वत्र यदि विघ्नप्रागभावनाशकं किञ्चित् प्रामाणिकं स्यात्तदेव मङ्गलस्य विघ्नप्रागभावनाशकारणविनाशद्वारा विघ्नप्रागभावप्रतिपालकत्वं सम्भवेत्। किन्तु सर्वत्र विघ्नप्रागभावनाश-कारणानां सत्त्वे प्रमाणाभावाद् यत्र विघ्नप्रागभावनाशकारणं नास्ति तत्रत्य-प्रागभावस्य मङ्गलप्रतिपाल्यत्वाभावेन तस्य द्वारत्वासम्भवान्न विघ्नसंसर्गाभाव-द्वारापि मङ्गलस्य समाप्तिसाधकत्वं कल्पयितुं योग्यमिति भावार्थः। विघ्नप्रागभावजन्यसमाप्तिस्थलेषु सर्वत्रैव मङ्गलानुष्ठानात् पूर्वं मङ्गल-प्रागभावरूपं विघ्नकारणमस्ति। तथा च समनुष्ठितमङ्गलस्य प्रोक्तविघ्न-कारणनाशद्वारा विघ्नप्रागभावप्रतिपालकत्वसम्भवाद्दोषान्तरमाह **विघ्नध्वंसा-नुत्पादयो**रित्यादि। तथाहि पूर्वं तावन्मङ्गलस्य स्वजन्यादृष्टजन्यविघ्नसंसर्गा-भावद्वारा समारब्धकर्मसमाप्तिं प्रति प्रधानकर्मत्वमुक्तम्। तत्र संसर्गाभावत्वेन विघ्नध्वंसः प्रागभावश्च गृहीतः। विघ्नध्वंसपक्षे तु द्विधा तत्कल्पनं सम्भवति। अन्यस्तावन्मङ्गलसमानकालीनविघ्नानां ध्वंसेन तद्द्वारा मङ्गलस्य समाप्तिसाधनत्वमन्यश्च मङ्गलासमानकालीनानामपि मङ्गलसमाप्तावन्त-र्वर्तिनां विघ्नानां ध्वंसेन तद्द्वारा तस्य तत्साधनत्वमिति। प्रथमपक्षे मङ्गलजन्यादृष्टकल्पना निरर्थिका भवति। मङ्गलसमानकालीनानां विघ्नानाम-दृष्टनिरपेक्षात् केवलादेव मङ्गलान्नाशसम्भवात् तादृशनाशानाञ्चानन्तत्वेन प्रारब्धकर्मसमाप्तिपर्यन्तमवश्यमवस्थानाद्विनैवापूर्वं मङ्गलेन समाप्तिसम्भवा-दिति भावः। द्वितीये तु मङ्गलाचरणस्थलेषु सर्वत्र समारब्धकर्मणां समाप्तिः प्रसज्यते। मध्ये उत्पद्यमानानामपि विघ्नानां मङ्गलजन्यादृष्टेनावश्यं नाश-सम्भवात्। एवं मङ्गलस्य विघ्नप्रागभावप्रतिपालकत्वपक्षेऽपि तज्जन्यादृष्ट-कल्पना न सङ्गच्छते। मङ्गलसमानकालीनानां केषाञ्चित् प्रागभावानां विनैवादृष्टं मङ्गलेन प्रतिपालनसम्भवात्। तादृशानां सकलानां विघ्नप्राग-भावानां प्रतिपालनार्थमदृष्टकल्पने तु मध्यवर्तिकालेष्वपि प्रागभावानामदृष्टेन प्रतिपालनान्मङ्गलाचरणस्थलेषु सर्वत्र समारब्धकर्मणां समाप्तिः प्रसज्यत इति मङ्गलजन्यादृष्टकल्पनं व्यर्थमेवेति तात्पर्यम्। विनायकस्तवपाठादीनां मङ्गलस्य यद् विघ्नसंसर्गाभावं प्रति वैकल्पिकहेतुत्वमुक्तं तन्निरस्यति। **मङ्गलस्येति**।

किञ्च प्रधानत्वे 'साङ्गमङ्गलमात्रं न समाप्तिहेतुस्तस्मिन्

सत्यपि तदभावात्। प्रचितं तथेति चेन्न। अप्रचितादपि सत्त्वात्। नोभयमननुगमात्। गुर्वारम्भे प्रचितमल्पकर्मारम्भेऽल्पमिति चेन्न। क्वचित्तादृशादपि फलासत्त्वाद् वैपरीत्यैऽपि फलसत्त्वाच्च। एतेन बहुविघ्नशङ्कया बहुतरमल्पविघ्नशङ्कयाल्पतरञ्च हेतुस्तादृशाचारेण तादृशश्रुत्युन्नयनादिति निरस्तम्। तादृशादपि प्रारिप्सितासमाप्ते-र्वैपरीत्येऽपि बहुत्वस्य त्रिचतुरादिभावेनाल्पत्वस्य चैकद्व्यादिरूप-तयाननुगमेन तादृशशिष्टाचारेण तादृशश्रुत्या बोधयितुमशक्य-त्वाच्च। तस्मान्मङ्गलं नाङ्गं न वा प्रधानमिति पूर्वपक्षसंक्षेपः।

प्रधानत्व इति। अपूर्वद्वारा समाप्तिरूपप्रधानफलजनकत्व इत्यर्थः। तस्मिन् सत्यपीति। एकमङ्गले कृतेऽपि। तदभावात् समाप्त्यभावात्। पूर्वपक्ष-मुपसंहरति तस्मान्मङ्गलमित्यादि। सर्वथामङ्गलमप्रामाणिकमेवेत्यर्थः।

सिद्धान्तस्तु आरब्धकर्मसमाप्तौ मङ्गलं नाङ्गं न वा प्रधानमहेतु-त्वात्; किन्तु प्रायश्चित्तवत् प्रधानं विघ्नध्वंसः फलम्। आरब्ध-कर्मनिर्वाहे विघ्नो मा भूदिति कामनया तदनुष्ठानात्। विघ्नस्य संशये निश्चये वा शिष्टानां तदाचरणाद्विघ्नाभावस्याकाङ्क्षित-त्वाच्च। यदि च निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया तदाचरणं तदापि नागृहीतविशेषणन्यायेनाहं स्वर्गी स्यामित्यत्र स्वर्ग इव विघ्नाभाव एव फलं न समाप्तिरुभयतो व्यभिचारात्। समाप्तिस्तु विघ्नरूपप्रतिबन्धकाभावे सति लोकावगतकारणादेव।

मङ्गलस्य फलविषयेऽङ्गप्रधानविषये च पर्ववादिनां मतानि निरस्येदानीं तत्र स्वमतमाह सिद्धान्तस्त्वित्यादिना। आरब्धकर्मसमाप्ताविति। तादृश-कर्महेतुकसमाप्तेरित्यर्थः, षष्ठ्यर्थे सप्तमीप्रयोगात्। चरमवर्णध्वंसरूप-समाप्तिं प्रति प्रतियोगिविधया ग्रन्थात्मकसमारब्धकर्मणो हेतुत्वं बोध्यम्। नाङ्गमिति। न समारब्धकर्मजन्यसमाप्तिविशिष्टमिति तदर्थः। वैशिष्ट्यञ्च स्वनिरूपकान्यथासिद्धिशून्यत्वस्वाव्यवहितपूर्ववर्तित्वैतदुभयसम्बन्धेन। न वा

प्रधानमिति। न चारब्धकर्मविशिष्टमिति तदर्थः। अत्र वेति चार्थे। अत्रापि वैशिष्ठ्यं पूर्वोक्तोभयसम्बन्धेन। नन्वारब्धकर्मप्रतिबन्धकीभूतानां दुरितानां विनाशकत्वे तादृशविनाशद्वारा समाप्तिं प्रत्यपि मङ्गलस्य कारणत्वं स्यादेव। द्वारजनकस्यावश्यं कार्यजनकत्वादिति चेदत्राह। अहेतुत्वादिति। तथाहि स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले विघ्नध्वंसासत्त्वेऽपि समाप्तिसत्त्वेन तादृशध्वंससत्त्वेऽपि कादम्बर्यादौ समाप्त्यभावेनोभयतो व्यभिचारित्वाद् दुरितध्वंसस्य समाप्तिं प्रति द्वारत्वाभावात्। न चाहेतुत्वे दुरितस्य समाप्तिं प्रति प्रतिबन्धकत्वमपि न स्यात् कारणीभूताभावप्रतियोगित्वस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्मकत्वादिति वाच्यम्। समाप्तिकारणीभूतस्यात्यन्ताभावस्य प्रतियोगित्वेनैव दुरितस्य समाप्तिप्रतिबन्धकत्वादिति ध्येयम्। किन्त्विति। अपि त्वित्यर्थः। प्रायश्चित्तवदिति। तथाहि प्रायश्चित्तं यथा दुरितध्वंसं प्रति प्रधानं मङ्गलमपि तथा समारब्धकर्मसमाप्तिप्रतिबन्धकीभूतानां दुरितानां ध्वंसं प्रति प्रधानमेव, न तु समाप्तिरूपफलं प्रतीति भावार्थः। मङ्गलस्य विघ्नध्वंसरूपफले प्रधानकर्मत्वपक्षे प्रमाणमाह। आरब्धकर्मनिर्वाह इत्यादि। अत्र निर्वाहपदं समाप्त्यर्थे बोध्यं तदुत्तरविहितसप्तम्या प्रतिबन्धकत्वरूपोऽर्थः समुपस्थाप्यते, अन्वयश्चास्य विघ्ने। तथाचारब्धकर्मसमाप्तिप्रतिबन्धकीभूतो यो विघ्नः स मा भूदित्येवं कामनैव मङ्गलानुष्ठाने प्रवर्तिका। उद्देश्यतया कामनाविषयस्यैव फलत्वाद्विघ्नध्वंस एव प्रदर्शितकामनानुसारेण फलं भवेत्। यद्यपि मा भूदित्यनेन यथाश्रुत्यनुत्पत्तिरेव समुपस्थापिता भवति तथापि प्रकृते मा भूदित्यस्य न तिष्ठत्वित्यर्थो ग्राह्यो ऽन्यथा पूर्वकीर्तितेन ध्वंसफलेनैतद्विरुध्येत। तथाच मङ्गलं विघ्नविनाशकं विघ्नोद्देश्येन शिष्टैस्तत्र प्रवृत्तत्वादित्यनुमानेन मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वं सिध्यतीति ग्रन्थकृदभिप्रायः।

यदुक्तमुद्देश्यतया कामनाविषयत्वस्य फलत्वज्ञापकत्वेन तद्वत्त्वाद्विघ्नध्वंसो मङ्गलफलमिति तन्न सम्भवति मङ्गलाचरणप्रयोजककामनाया निर्विघ्नं समाप्यतामित्याकारकत्वस्यापि सम्भवात्। एवञ्च सत्युद्देश्यतया कामनाविषयत्वस्य हेतोर्विघ्नध्वंसविशिष्टसमाप्तिगतत्वेन विघ्नध्वंसोद्देश्यकशिष्टप्रवृत्तिविषयत्वस्य मङ्गलविरहादिति चेदत्राह यदि चेत्यादि। तथाहि यथा विशेषणस्याग्रहणे ज्ञानं विशिष्टं न गृह्णाति तथा विशेषणस्य विघ्नध्वंसस्याफलत्वे तद्विशिष्टसमाप्तेरपि मङ्गलफलत्वं न सम्भवति। तथाचोद्देश्यतया कामनाविषयत्वस्यैव तदवच्छेदकतया कामनाविषयत्वस्यापि फलत्वज्ञापकत्वात्। कामनायाः प्रदर्शिताकारत्वपक्षे विघ्नध्वंसो मङ्गलजन्यो मङ्गलाचरणप्रयोजककामनाया उद्देश्यतावच्छेदकत्वेन विषयत्वात्। उद्देश्यतावच्छेदकतया कामना-

विषयत्वस्य फलत्वज्ञापकत्वे दृष्टान्तमाह स्वर्गी स्यामित्यत्र स्वर्ग इवेति। त हि प्रोक्तस्थले स्वर्गविशिष्टस्यात्मनो नित्यत्वेन फलत्वासम्भवात् कामनोद्देश्यतावच्छेदकस्वर्गस्य फलत्वं सर्वसम्मतमिति तद्दृष्टान्तेन कामनोद्देश्यतावच्छेदकत्वस्य फलत्वज्ञापकत्वं सिद्धमिति भावः। अथ स्वर्गो मे भवत्वित्याकारककामनास्थले स्वर्गस्य फलत्वं सर्वसम्मतमिति तद्दृष्टान्तेनोद्देश्यतया कामनाविषयत्वस्यापि फलत्वव्याप्यत्वात् प्रोक्तकामनास्थले चोद्देश्यतया कामनाविषयत्वस्य समाप्तावपि सत्त्वात्तस्या अपि मङ्गलफलत्वं स्यादित्यत्राह **न समाप्तिरुभयतो व्यभिचारादिति।** पूर्वंव्याख्यातमेतत्। प्रारब्धकर्मसमाप्तिर्मङ्गलजन्या मङ्गलाचरणप्रयोजककामनायामुद्देश्यतया विषयत्वादित्यनुमानस्य बाधितविषयत्वान्नानेन समाप्तेर्मङ्गलफलत्वं प्रमाणितं भवतीति तात्पर्यम्। ननु प्रारब्धकर्मसमाप्तेः कारणं किमित्याशङ्कायामुत्तरमाह **समाप्तिस्त्वित्यादि। लोकावगतकारणादेवेति।** प्रतिभाजीवितादेरित्यर्थः।

प्रचिताप्रचितदेवतास्तुत्यादिसाधारणमङ्गलात् प्रत्येकं विघ्नध्वंसो भवत्येव। अतो वैदिके फलनिश्चयान्मङ्गले प्रवृत्तिः। न च वेदाप्रामाण्यम्। समाप्त्यभावश्च क्वचित् प्राचीनविघ्नभूयस्त्वात् क्वचिन्मङ्गलानन्तरोत्पन्नविघ्नात् क्वचिल्लोकावगतकारणाभावात्। प्रारिप्सितविघ्नध्वंसश्च न मङ्गलं विना। न च प्रायश्चित्तेन शङ्कितविघ्नविनाशो विघ्नसंशये तदनुपदेशात्। न च कामनोपाधिकर्तव्यत्वे नियतमनुष्ठानं न स्यादिति वाच्यम्। आरब्धकर्मकारणप्रतिबन्धकाभावोपायत्वेनावश्यं तदनुष्ठानात्। तेन विना प्रतिबन्धकाभावाभावात् कर्मानुत्पत्तेः।

ननु यत्र कृतेऽपि प्रचुरमङ्गले कादम्बर्यादौ समाप्तिर्न जाता तत्रावश्यं समाप्तिप्रतिबन्धकीभूतो विघ्नः स्वीकार्यः। तथाच विघ्नध्वंसं प्रत्यन्वयव्यभिचारात् कथं मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकत्वं सम्भवतीति चेदत्राह **प्रचिताप्रचितदेवतास्तुत्यादीत्यादि।** प्रत्येकमिति। विनायकस्तवादिरूपमङ्गलनाश्यतावच्छेदकीभूतवैजात्यविशिष्टानां दुरितानां तादृशस्तवाद्यात्मकमङ्गलान्नाशस्तथा नमस्काराद्यात्मकमङ्गलनाश्यतावच्छेदकीभूतवैजात्याक्रान्तानां दुरितानां तादृशनमस्काराद्यात्मकमङ्गलाद् विनाशोऽस्त्येवेति नान्वयव्यभिचार

इति भावः। **अत** इत्यादि। तथाहि समाप्तिफलकत्ववादे **फलसंशयादपि** मङ्गलविषयकप्रवृत्तिस्वीकारेण यथा वेदविहितकर्मणि फलनिश्चयात् प्रवृत्तिरिति नियमस्य बाधो भवति विघ्ननाशफलकत्वे न तन्नियमस्य तथा बाधो भवेत्। सर्वत्रैव मङ्गले विघ्नविनाशात्मकफलकत्वविनिर्णयसम्भवादिति भावार्थः। **न च वेदाप्रामाण्यमिति।** तथाहि स्वतःसिद्धविघ्नात्यन्ताभावस्थलीयमङ्गलस्य विघ्नध्वंसात्मकफलवत्त्वाभावेन विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेदिति श्रुतेरप्रामाण्यमपि नाशङ्कनीयं तत्र मङ्गलस्य साङ्गत्वाभावात् साङ्गस्यैव मङ्गलस्य श्रुत्या विघ्नध्वंसहेतुत्वप्रतिपादनात्। मङ्गलेन विघ्नध्वंसजनने विघ्नस्यापि तदङ्गत्वादिति भावार्थः। ननु मङ्गलं यदि बिघ्नध्वंसफलकं तदा कादम्बर्यादावसमाप्तिः कथमिति चेत्तत्राह **समाप्त्यभावश्च क्वचिदित्यादि।** नन्वेवमपि प्रायश्चित्तादिजन्यदुरितध्वंसस्थले मङ्गलाभावाद् व्यतिरेकव्यभिचारित्वेन कथं मङ्गलस्य दुरितध्वंसहेतुत्वं स्यादित्याशङ्कायामाह **प्रारिप्सितेत्यादि।** तथाच मङ्गलनाश्यतावच्छेदकीभूतवैजात्याक्रान्तदुरितविशेषाणां विनाशं प्रत्येव मङ्गलस्य हेतुत्वात्। तादृशविजातीयदुरितानां नाशस्थले च सर्वत्रैव मङ्गलसत्त्वान्न व्यतिरेकव्यभिचार इति भावार्थः। **कामनोपाधिकर्तव्यत्व** इति। मङ्गलस्य विघ्नध्वंसकामनाधीनप्रवृत्तिविषयत्व इत्यर्थः। **नियतमनुष्ठानं न स्यादितीति।** यत्र विघ्नज्ञानं नास्ति तत्र कर्मारम्भात् पूर्वं शिष्टैरपि मङ्गलं नानुष्ठीयेतेत्यर्थः। विघ्नज्ञानाभावे विघ्नध्वंसकामनाया असम्भवात्। अत्रेष्टापत्तिमाह **आरब्धकर्मकारणेत्यादि।** **आरब्धकर्मकारणेति।** आरब्धकर्मसमाप्तिकारणेति तदर्थः। **प्रतिबन्धकाभावोपायत्वेनेति।** प्रतिबन्धकध्वंसजनकत्वप्रकारकज्ञानेनेत्यर्थः। **अवश्यं तदनुष्ठानादिति।** नियतं मङ्गलस्याचरणादित्यर्थः। तथाच प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धकानि यानि दुरितानि तेषां ये विनाशास्तज्जनकत्वप्रकारकमङ्गलविशेष्यकज्ञानस्यैव मङ्गलाचरणप्रवृत्तौ प्रयोजकत्वाद् यत्र विघ्नस्यैवाज्ञानं तत्र कारणाभावेन कर्मारम्भात् पूर्वं मङ्गलानाचरणमिष्टमेवेति भावार्थः। ननु मङ्गलस्य दुरितध्वंसमात्रजनकत्वे यत्र मङ्गलं नानुष्ठितं तत्र विघ्नध्वंसाभावेऽपि प्रारब्धकर्मणः समाप्तिः स्यादित्यत्राह **तेन विनेत्यादि।** तथाहि तत्र मङ्गलानुष्ठानाभावेन समाप्तिकारणस्य प्रतिबन्धकीभूतदुरितध्वंसस्यासत्त्वेन सामग्र्यभावान्न समाप्तिर्भवितुमर्हतीति भावार्थः।

न च प्रधानत्वे नान्यदापि तत् करणं नियतसमयशिष्टाचारानु-

मितश्रुत्या कर्मारम्भसमये 'तत्कर्तव्यत्वबोधनाद् दर्शारम्भसमये आरम्भणीयावत् । विघ्नसंसर्गाभावश्च समाप्तिहेतुः । स च क्वचित् स्वतःसिद्धः क्वचिन्मङ्गलसाध्यः । अत एव मङ्गलं विनापि जन्मान्तरानुवर्तमानविघ्नात्यन्ताभावात् प्रमत्तनास्तिकानुष्ठित-समाप्तिः । न चानध्यवसायः । शङ्कितविघ्नवारणार्थं प्रवृत्तिरतो यावद्विघ्नशङ्कं तदाचरणात् । अतएव तच्छङ्कया मध्येऽपि तदाचरन्ति । गुर्वारम्भेऽपि बहुविघ्नशङ्कया बहुमङ्गला-चरणम् । यथा च विघ्नसंशयेऽपि प्रवृत्तिस्तथोक्तमेव ।

न च प्रधानत्वे नान्यदापीत्यादि प्रमत्तनास्तिकानुष्ठितसमाप्तिरित्यन्त-ग्रन्थो व्याख्यातपूर्वः । न चानध्यवसाय इति । अननुगतांना मङ्गलानां स्तुतिनत्यादिभेदेन नानाविधत्वात् प्रचुराप्रचुराभ्यामप्यनियतत्वा-द्विघ्नानामपि वैजात्यभेदेन भिन्नत्वात् कुत्र कीदृशं कियद्वा मङ्गलमाचरणीय-मित्याशङ्कया मङ्गलमनाचरणीयमिति न । सन्देहविषयीभूतविघ्ननाशार्थमेव मङ्गलस्य विहितत्वादित्यर्थः । यावद्विघ्नशङ्कं तदाचरणादिति । तथाहि स्तुतिनाश्यतावच्छेदकवैजात्यापन्नविघ्नानां शङ्कायां स्तुत्यात्मकं मङ्गलं नतिना-श्यतावच्छेदकवैजात्यविशिष्टविघ्नानामाशङ्काविषयत्वे तन्नाशार्थं नमस्कारात्मकं मङ्गलं प्रचुरविघ्नाशङ्कायां प्रचुरं मङ्गलमप्रचुरविघ्नाशङ्कायामप्रचुरं मङ्गल-माचरणीयमिति न तादृशशङ्कायां मङ्गलस्यानाचरणीयत्वं प्रसज्यत इति तात्-पर्यम् । अन्यत् सुगमम् ।

स्यादेतन्मङ्गलमाचरेदिति विधौ किं मङ्गलत्वम् ? न ताव-द्देवतास्तुत्यादित्वमननुगमात् । नापि प्रारिप्सितप्रतिबन्धकविघ्नो-पशमहेतुक्रियात्वं विघ्नोत्सारणासाधारणकारणत्वं वा, क्रिया-विशेषस्य तदसाधारणकारणस्य वा स्तुत्यादेर्वेदाद्विशिष्यापरिचये प्रवृत्तिविषयालाभात् । नापि निर्विघ्नं समाप्यतामिति कामनया शिष्टाचारविषयत्वं वेदस्याचारानुपजीवकत्वाद्वेदाद्याचारानुप-पत्तेश्चान्योन्याश्रयात् । नापि तत्कामनया वेदविहितत्वं प्रारिप्सित-कर्मनिर्वाहकत्वे सति कर्मारम्भकाले विहितवैदिककर्मत्वं वा,

तादृशवेदान्तराभावात् । नापि स्मृत्यादौ मङ्गलत्वेनोत्कीर्तितत्वम् । वेदस्य स्मृत्यनुपजीवकत्वात् स्मृतिकर्तुरेव वेदादाद्याचारानुपपत्तेश्च ।

स्वमतेन मङ्गलस्य विघ्नध्वंसफलकप्रधानकर्मत्वं सिद्धान्ततया व्यवस्थाप्येदानीं मङ्गलत्वस्य स्वरूपं प्रतिपादयितुमाह । **स्यादेतदित्यादि । विधाविति ।** अत्र प्रतिपाद्यत्वं सप्तम्यर्थः । अन्वयश्चास्य मङ्गलत्वे बोध्यः । तथा च मङ्गलमाचरेदित्याकारको यो विधिस्तत्प्रतिपाद्यं मङ्गलत्वं किंस्वरूपमिति वाक्यार्थः । **न तावद्देवतास्तुत्यादित्वमिति ।** तावदिति वाक्यालङ्कारे । तथा च देवतास्तुत्यादित्वं न मङ्गलत्वमननुगमादिति हेतोः । आदित्वस्यानुगतस्य निर्वचनासम्भवादादित्वघटितं मङ्गलत्वं न सर्वमङ्गलसाधारणो धर्मो भवितुमर्हतीति भावार्थः । **नापीत्यादि ।** प्रारिप्सितप्रतिबन्धकविघ्नोपशमहेतुक्रियात्वमपि न मङ्गलत्वस्य स्वरूपमित्यर्थः । **प्रारिप्सितप्रतिबन्धकेति ।** प्रारिप्सितसमाप्तिप्रतिबन्धकेत्यर्थः । **विघ्न इति ।** अत्र विघ्नपदं दुरितार्थे बोध्यं, न तु विघ्नत्वमपि प्रविष्टं, तस्य प्रवेशे प्रतिबन्धकान्तमव्यावर्तकं स्याद् । विघ्नत्वस्य प्रारिप्सितसमाप्तिप्रतिबन्धकत्वात्मकत्वात् । दुरितत्वस्यापूर्वत्वव्याप्यवैजात्यरूपत्वेन प्रतिबन्धकत्वाघटितत्वात्तत्र प्रारिप्सितसमाप्तिप्रतिबन्धकत्वरूपविशेषणस्य व्यावृत्तिसम्भवात् । अत्र दुरिते प्रतिबन्धकत्वस्य विशेषणतया अप्रवेशे दुरितोपशमहेतुक्रियात्वमेव मङ्गलत्वं स्यात् । एतत्त न सम्भवति । वैधगङ्गास्नानप्रायश्चित्तादावतिव्याप्तेः । तत्तत्क्रियाया अप्यगम्यागमनब्रह्महत्यादिजन्यदुरितनाशकत्वस्य सत्त्वात् । प्रतिबन्धकनिरूपकतया प्रारिप्सितकर्मसमाप्तेरप्रवेशे कारीर्यादौ मङ्गलत्वस्यातिव्याप्तिः स्यात् । तस्या अपि यागात्मकक्रियाया वृष्टिप्रतिबन्धकदुरितनाशहेतुत्वस्य सत्त्वात् । प्रारिप्सितकर्मसमाप्तिप्रतिबन्धकत्वस्य दुरिते विशेषणत्वेन प्रवेशे तु न तत्र तत्रातिव्याप्तिः सम्भवति । कथितदुरितेषु प्रारिप्सितकर्मसमाप्तिप्रतिबन्धकत्वस्यासत्त्वात् । अत्र क्रियात्वस्य विशेष्यतया अप्रवेशे प्रारिप्सितप्रतिबन्धकदुरितोपशमहेतुत्वमेव मङ्गलत्वं भवति । तच्चायुक्तम् । समाप्तिप्रतिबन्धकदुरिते तस्यातिव्याप्तेः । दुरितनाशं प्रति प्रतियोगितया दुरितस्यापि हेतुत्वात् । क्रियात्वस्य प्रवेशे तु नातिव्याप्तिः । तस्य गुणत्वेन क्रियात्वाभावात् । नतिस्तुत्यादिमङ्गले पुनरेतल्लक्षणं सङ्गच्छते । तत्र प्रारिप्सितकर्मसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितानां नाशहेतुत्वस्य च क्रियात्वस्य च सत्त्वात् ।

एतल्लक्षणस्य मङ्गलानात्मके विनायकस्तुत्यादिपाठेऽतिव्याप्तेर्लक्षणान्तरमाह। **विघ्नोत्सारणेत्यादि**। विनायकस्तुतेर्मङ्गलत्वेऽपि न कण्ठताल्वाद्यभिघातात्मक-तत्पाठस्य तथात्वम्। सर्वे विघ्ना शमं यान्तीत्यादिस्मृत्या पाठस्यापि विघ्नोपशमहेतुत्वकीर्तनात्तत्र प्रारिप्सितकर्मसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितोपशमहेतु-क्रियात्वस्य सत्त्वादतिव्याप्तिर्बोध्या। द्वितीये तु विघ्नध्वंसासाधारण-कारणत्वस्य मङ्गलत्वमुक्तम्। अत्र मङ्गलनाश्यतावच्छेदकवैजात्यवत्त्वेन दुरितानां प्रवेशो बोध्यस्तादृशविजातीयदुरितानां कारीरीप्रायश्चित्तादिभिर-नाशान्न तेषु लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः। विनायकस्तवपाठादेर्दुरित-नाशकत्वेऽपि न तादृशं दुरितं मङ्गलनाश्यतावच्छेदकीभूतवैजात्यवद्भवति, स्तवस्य मङ्गलत्वेऽपि तत्पाठस्य मङ्गलानात्मकत्वात्। असाधारणत्वस्या-प्रवेशे तादृशदुरिते मङ्गलत्वस्यातिव्याप्तिर्भवति। तद्दुरितस्यापि स्वनाशं प्रति प्रतियोगिविधया हेतुत्वात्। असाधारणत्वस्य प्रवेशे पुनः सा न स्यात् प्रतियोगितासम्बन्धेन नाशं प्रति तादात्म्येन जन्यभावानां सामान्यतो यत् कारणत्वमस्ति तेनैव निर्वाहे नाशं प्रति प्रतियोगिनोऽसाधारणकारणत्वाभावात्। इदानीं मङ्गलस्य प्रदर्शितलक्षणद्वयं निरस्यति। **क्रियाविशेषस्येत्यादि**। तथाहि प्रथमलक्षणे क्रियाविशेषस्य मङ्गलत्वमुक्तम्। तदयुक्तम्। अन्योन्या-श्रयत्वदोषात्। नमस्कारादिरूपक्रियायां प्रारिप्सितकर्मसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरित-नाशहेतुत्वं वेदैकगम्यं प्रमाणान्तरेण तज्ज्ञानासम्भवात्। तादृशक्रिया-विषयकप्रवृत्तिं प्रत्यपि विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेदित्यादिवैदिकवाक्यमेव प्रमाणम्। तथा चोक्तविधिवाक्यद्वारा नमस्कारादिक्रियाविशेषस्य मङ्गलत्व-ज्ञानं तज्ज्ञानानन्तरं च विधिवाक्यान्मङ्गले लोकः प्रवर्तेत। तथा च मङ्गलत्वज्ञानात् प्रवृत्तिविषयलाभः प्रवृत्तिविषयलाभाच्च मङ्गलत्व-ज्ञानमिति परस्पराश्रयत्वम्। द्वितीयलक्षणेऽपि देवतास्तुत्यादेर्विधिवाक्यादेव विघ्नोत्सारणासाधारणकारणत्वज्ञानं, तादृशकारणत्वज्ञानाच्च प्रवृत्तिविषयत्व-लाभ इत्यन्योन्याश्रयत्वं बोध्यम्। **विशिष्यापरिचय** इति। प्रारि-प्सितकर्मसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितनाशहेतुत्वविघ्नोत्सारणासाधारणकारणत्वाभ्यां विशेषणाभ्यां मङ्गलस्य ज्ञानाभाव इति तदर्थः। **नापि निर्विघ्नमित्यादि**। तथा च दुरितध्वंसविशिष्टसमाप्त्युपादानककामनाप्रयोज्यशिष्टाचारविषयत्वं मङ्गलत्वमिति फलितम्। तादृशशिष्टाचारविषयत्वस्य स्तुतिनमस्कारादौ सत्त्वा-ल्लक्षणसमन्वयो बोध्यः। अत्रापि दोषमाह। **वेदस्याचारानुपजीवकत्वादिति**। शिष्टाचारानधीनत्वादित्यर्थः। तथा ह्युक्तलक्षणानुसारेण मङ्गलपदार्थज्ञाने शिष्टाचारज्ञानमपेक्षितमस्ति। एवञ्च विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेदिति

वेदवाक्यजन्यशाब्दबोधे शिष्टाचारस्य प्रयोजकत्वेन विघ्नस्यापि तद्द्वारा शिष्टाचारसापेक्षत्वमायाति। एतदयुक्तं सिद्धान्तविरोधात्। दोषान्तरमाह। **वेदादाद्याचारानुपपत्तेश्चेति।** तथाहि पुरुषविशेषस्य वेदाधीनमङ्गलानुष्ठाने पुरुषान्तरीयं तदनुष्ठानज्ञानं स्वीयस्य वा कालान्तरीणमङ्गलानुष्ठानज्ञानं मङ्गलविधायकवेदाधीनशाब्दबोधे मङ्गलपदशक्तिग्रहद्वारापेक्षितमस्ति। एतच्च न सम्भवति अन्योन्याश्रयात्। वेदार्थज्ञानजन्यं मङ्गलस्य शिष्टैरनुष्ठानं तदनुष्ठानज्ञानसापेक्षञ्च वेदार्थज्ञानमित्यन्योन्याश्रयो बोध्यः। **नापि तत्कामनया वेदविहितत्वमिति।** तत्कामनयेति। विघ्नध्वंसकामनयेत्यर्थः। तृतीया प्रकारकत्वार्थे न जन्यत्वार्थे, वेदवाक्यजन्यशाब्दबोधे कामनाया जनकत्वाभावात्। तथा च विघ्नध्वंसकामनावत्पुरुषकर्तव्यत्वप्रकारेण वेदविहितत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः। **वेदविहितत्वमिति।** विधायकश्रुतिप्रयोज्यशाब्दबोधविषयत्वमिति तदर्थः। एवञ्च तत्कामनया वेदविहितत्वमिति ग्रन्थेन विघ्नध्वंसकामिकर्तव्यत्वप्रकारको यो विधायकश्रुतिजन्यः शाब्दबोधस्तद्विषयत्वस्य मङ्गलत्वात्मकत्वं प्रतिपादितमिति भावार्थः। अत्र विघ्नपदस्य समारब्धकर्मप्रतिबन्धकीभूतदुरितार्थकत्वान्नैतल्लक्षणस्य प्रायश्चित्तादावतिव्याप्तिः शङ्कनीया। **प्रारिप्सितेत्यादि।** प्रारिप्सितकर्मसमाप्तिनिर्वाहकत्वे सति कर्मारम्भकाले विहितवैदिककर्मत्वं मङ्गलत्वमिति भावः। विहितवैदिककर्मत्वस्य यागादावपि सत्त्वात् सत्यन्तम्। एवञ्च यागादौ नातिव्याप्तिस्तस्य प्रारिप्सितकर्मसमाप्तिं प्रति निर्वाहकत्वाभावात्। यागस्वरूपनिर्वाहकाङ्गेऽतिव्याप्तिवारणाय कर्मारम्भकालीनत्वं विहितवैदिककर्मत्वे विशेषणम्। कर्मारम्भपूर्वकालीनत्वमिति तदर्थः। कर्मारम्भादनन्तरमपि तादृशाङ्गानामनुष्ठेयत्वेन कर्मारम्भपूर्वकालीनत्वाभावान्न तेष्वतिव्याप्तिरिति ध्येयम्। आरम्भणीययागादेः कर्मारम्भपूर्वकालीनत्वेऽपि कर्मनिर्वाहकत्वाभावान्न तत्रातिव्याप्तिर्भवेत्। नतिस्तुत्यादीनाञ्च कर्मारम्भपूर्वकालीनत्वादारब्धकर्मनिर्वाहकत्वात् कर्तव्यत्वेन वेदबोधितत्वाच्च तत्र तत्र लक्षणसङ्गतिर्बोध्या। एतदपि लक्षणद्वयं दूषयति। **तादृशवेदान्तराभावादिति।** तथा च मङ्गलविधायकश्रुत्यर्थज्ञाने मङ्गलत्वज्ञानं मङ्गलत्वज्ञाने च तादृशश्रुत्यर्थज्ञानमिति ज्ञप्तावन्योन्याश्रयान्नैतादृशं मङ्गलत्वं निर्वक्तुमलमिति भावः। **नापीत्यादि।** एवञ्च न अन्योन्याश्रयः। स्मृतिवाक्यतो मङ्गलत्वज्ञानं तदनन्तरञ्च विघ्नध्वंसकामो मङ्गलमाचरेदिति विध्यर्थज्ञाने स्वस्य स्वापेक्षितत्वाभावात्। एतदपि दूषयति। वेदस्य **स्मृत्यनुपजीवकत्वादिति।** दोषान्तरमाह। **स्मृतिकर्तुरेवेत्यादि।** तथाहि स्मृत्या मङ्गलत्वज्ञाने स्मृतिकर्तुर्मङ्गलाचरणं नोप-

पद्यते। तदानीमपि स्मृत्यभावेन मङ्गलत्वस्याज्ञानात्। तदज्ञाने च तद्घटित-वेदार्थोऽपि न स्मृतिकर्त्रा ज्ञातुं शक्य इति विध्यर्थाज्ञाने विधेयानुष्ठानाभावा-दिति तात्पर्यम्।

अत्रोच्यते। मङ्गलमाचरेदिति न विधिः किन्तु निर्विघ्न-समाप्तिकामो देवतास्तुतिमाचरेदित्यादि प्रत्येकमेव विधिस्तथैव शिष्टाचारात्। तदुपजीव्य निर्विघ्नमारब्धं परिसमाप्यतामिति कामनया तद्विघ्नोपशमहेतुत्वेन वा वेदविहितत्वं मङ्गलत्वमित्यधिगम्य देवतास्तुतिनमस्कारादिषु मङ्गलव्यवहारः शिष्टानामिति। अतएव दुरितनाशकमपि गङ्गास्नानादि न मङ्गलं तथाऽविधानात्। "मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यञ्च प्रयतात्मनाम्। जपतां जुह्वताञ्चैव विनिपातो न विद्यते॥" इत्यनेन बोधितदर्पणदर्शनादेः पृथगेव मङ्गलत्वं, न तु विघ्ननिवर्तकतया तत्र नानार्थतैव। अन्यथा ग्रन्थारम्भे नमस्कारतुल्यतया तत्करणप्रसङ्गः।

इदानीं मङ्गलत्वस्वरूपे स्वसिद्धान्तमाह। **अत्रोच्यत** इत्यादि। समाधानं कथ्यत इत्यर्थः। **न विधिरिति**। स्तुतिनत्यादिसाधारणमङ्गलत्वस्य निर्वचनान-र्हत्वान्मङ्गलमाचरेदेवं सामान्यविधिर्न सम्भवतीति तात्पर्यम्। **किन्त्विति** अपीत्यर्थः। **निर्विघ्नसमाप्तिकामो देवतास्तुतिमाचरेदित्यादीति**। प्रदर्शित-श्रुत्या विधेः समाप्तिकामनाप्रयोज्यत्वकथनं साम्प्रदायिकमतानुसारेण, स्वमते समाप्तेर्मङ्गलाजन्यत्वात्। स्वमते तु विघ्ननाशकामो देवतास्तुतिमाचरेदित्येव विधेराकारः स्यात्। **प्रत्येकमेव विधिरिति**। विघ्ननाशकामः स्तुतिं कुर्या-न्नमस्कारमाचरेद्, भगवन्नामकीर्तनं कुर्यादित्येवं स्तुत्यादिफलव्यक्तिभेदेन भिन्नभिन्न एव विधिः कल्पनीय इति मणिकाराभिप्रायः। एवञ्च विधिशरीरे मङ्गलत्वस्याप्रवेशान्न तदननुगमनिबन्धनो दोषः। अथ मङ्गलमाचरेदित्या-कारको न विधिरपि तु देवतास्तुत्यादिकमाचरेदित्याकारक एव विधिरित्यत्र किं नियामकमिति चेदत्राह। **तथैव शिष्टाचारादिति**। तथा हि मङ्गलविधायक-श्रुतिर्न प्रत्यक्षलब्धा, अपि त्वनुमानादेव कल्पनीया। लिङ्गञ्च शिष्टाचारः। शिष्टाः खलु प्रारब्धकर्मारम्भे नतिस्तुत्यादिकमाचरन्तीति दृष्ट्वैव तेषामाचारेण

विधायकश्रुतिः कल्प्यते। शिष्टानामाचारश्च भिन्नभिन्न एव। क्वचित् ते स्तुतिमाचरन्ति क्वचिद्वा नतिमनुतिष्ठन्ति क्वचिद्वोभयम्। एतेऽपि कायिक-वाचिकमानसिकभेदात् पुनर्भिन्नभिन्ना एव। तथाच विभिन्नविषयका-चरणात्तेन लिङ्गेन स्तुतीत्यादिविभिन्नधर्मैर्विधायकश्रुतिरवश्यं कल्पनीयेति तात्पर्यम्। **तदुपजीव्येत्यादि**। तत्तद्विध्यर्थज्ञानं सहकारीकृत्येत्यर्थः। एवञ्च निर्विघ्नमारब्धं परिसमाप्यतामिति कामनाप्रकारकविधिवाक्यजन्य-शाब्दबोधविषयत्वं मङ्गलत्वमित्येवं निश्चित्य लोकानां स्तुतिनत्यादिषु मङ्गल-पदव्यवहारो भवतीति परमार्थः। समाप्तिप्रवेशः सम्प्रदायानुरोधात्। स्वमते तु समारब्धकर्मप्रतिबन्धकदुरितोपशमहेतुत्वेन वेदविहितत्वमेव मङ्गलत्वमिति बोध्यम्। अतएव मतभेदेन लक्षणद्वयमुपस्थापितं ग्रन्थकृता। पूर्वपूर्वलक्षणे-ष्विवानयोर्लक्षणयोर्नान्योन्याश्रयत्वादिदोषः। तथाहि मङ्गलविधायकश्रुते-र्देवतास्तुतिमाचरेन् नतिं कुर्यादित्येवमाकारत्वे श्रुत्यर्थबोधे श्रुतिघटकस्तुत्यादि-पदानामर्थज्ञानमपेक्षितं न तु मङ्गलपदस्य। प्रदर्शितलक्षणज्ञाने च मङ्गल-पदस्यार्थज्ञानमावश्यकं न स्तुत्यादिपदानामर्थज्ञानम्। तथा च मङ्गलपदार्थज्ञाने मङ्गलज्ञानस्यानावश्यकत्वेन नान्योन्याश्रयो बोध्यः। **अतएव दुरितनाशकमपी-त्यादि**। **तथाऽविधानादिति**। तथाहि पापध्वंसकामो गङ्गायां स्नायादित्याद्या-कारकगङ्गास्नानविधौ सामान्यतो दुरितनाशकामनाधिकारत्वेनोपदिष्टा, मङ्गल-विधायकश्रुतौ च प्रारब्धकर्मसमाप्तिप्रतिबन्धकदुरितध्वंसकामो देवतास्तुतिमा-चरेदित्याद्याकारिकायां तादृशविशेषदुरितानां विनाशकामनाधिकारत्वेनाधिकृता। अतो विघ्नविशेषोपशमहेतुत्वस्य गङ्गास्नानादावभावान्न तत्र मङ्गललक्षण-स्यातिव्याप्तिरिति भावार्थः। **मङ्गलाचारयुक्तानामित्यादि**। तत्र मङ्गलाचार-पदेन दर्पणदर्शनादेरभिधानं बोध्यम्। **विनिपात** इति दुरितमिति तदर्थः। **न विद्यत** इति। न भवतीत्यर्थः। तथाच मङ्गलाचारयुक्तानां जनानां दुरितं नोत्पद्यत इति ग्रन्थोद्धृतस्मृतिवाक्यस्यार्थः। पूर्वन्तु प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धक-दुरितनाशकत्वेन वेदविहितत्वस्य स्तुतिनत्यादिसाधारणं मङ्गलत्वमुक्तम्। प्रदर्शितस्मृतिवाक्यान्तर्गतमङ्गलपदार्थे दर्पणदर्शनादौ तन्न सङ्गच्छते। तस्य तादृशदुरितनाशकत्वेन विहितत्वाभावात्। दुरितमात्रप्रागभावप्रतिपालकत्वेनैव मङ्गलाचारादेः स्मृत्याभिधानात्। एवञ्च स्मृत्युक्तमङ्गलपदार्थे तादृश-मङ्गलत्वस्यासत्त्वात् कथं ग्रन्थकृदुक्तं मङ्गलत्वमनुगतं भवितुमर्हतीत्यापत्तौ समाधानमाह। **पृथगेव मङ्गलत्वमिति**। तथा च मङ्गलपदस्य नानार्थतया तद्विघ्नोपशमहेतुत्वेन वेदविहितत्वरूपमङ्गलत्वस्यादर्शदर्शनादावसत्त्वेऽपि न दोष इति तात्पर्यम्।

अथशब्दो विघ्ननिवर्तकत्वान्मङ्गलमेव । "ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा तु निर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ ॥" इति स्मृतेः । न च शुभसूचकत्वमेव तस्य शास्त्रारम्भे महर्षिणा तदनुपादानप्रसङ्गात् । गुणवत्तया ज्ञापनं स्तुतिः । यमुद्दिश्य यस्य स्वापकर्षबोधनानुकूलो व्यापारविशेषः स तस्य नमस्कारः । व्यापारे च कायिकवाचिकमानसिकरूपे विशेषो जातिविशेष एवानुभवसाक्षिकः करशिरःसंयोगमात्रे तदव्यवहाराद् भवतोऽहमपकृष्ट इत्यादिवचने तदव्यवहाराच्च । यद्वा कायिकादौ प्रत्येकमेव विधिकल्पनम् । अतो नानार्थतैव । यत्तु बुद्धिविशेषपूर्वकत्वज्ञानं विना कायिकादौ न तद्व्यवहार इति स एव वाच्योऽन्यत्र लक्षणेति तन्न । कायिकादिव्यापारविशेषमनवगम्य बुद्धिविशेषपूर्वकत्वाज्ञानात् ।

अथशब्दस्य निरुक्तमङ्गलत्वं प्रतिपादयति । **अथशब्द** इत्यादि । तत्र प्रमाणमाह । **ओङ्कारश्चाथशब्दश्चे**त्यादि । **पुरे**ति । सृष्टेरारम्भे । अनुगतं स्तुतिपदार्थमाह । **गुणवत्तया ज्ञापनं स्तुतिरि**ति । **गुणवत्तये**ति । उत्कर्षवत्त्वेनेत्यर्थः । **ज्ञापन**मिति । ज्ञानानुकूलशब्दात्मको व्यापार इत्यर्थः । तेन शब्दानात्मकतादृशव्यापारे नातिव्याप्तिः । तथाचोत्कर्षवत्त्वप्रकारकज्ञानजनकशब्दः स्तुतिरिति पर्यवसितोऽर्थः । इदानीं नमस्कारपदार्थमाह । **यमुद्दिश्य यस्ये**त्यादि । स्वापकर्षबोधजनकतावच्छेदकवैजात्यवत्त्वमेव कायिकादिसाधारणं नमस्कारत्वं बोध्यम् । तादृशजातेः प्रत्यक्षसिद्धत्वमाह । **अनुभवसाक्षिक** इति । कायिकादिसाधारणवैजात्यस्यास्वीकारपक्षे नमस्कारपदस्य नानार्थतामाह । **यद्वे**त्यादि । तथा चैतन्मते नमस्कारपदं नानार्थकमिति बोध्यम् । मतान्तरमाह । **यत्त्वि**ति । तथाहि करकपालसंयोगादिरूपव्यापारे तदैव कायिकनमस्कारत्वरूपवैजात्यं स्याद् यदि तत्र स्वीयापकर्षबोधपूर्वकत्वं गृहीतं स्यात् । विना स्वापकर्षबोधं तादृशव्यापारस्य नमस्कारत्वास्वीकारात् । तथाच तादृशव्यापारोपधायकमानसबोधविशेष एव नमस्कारपदस्य मुख्योऽर्थः । तत्सापेक्षकरकपालसंयोगादौ तु नमस्कारपदं भाक्तमेव । एवञ्च मानसबोधविशेषस्यैव नमस्कारत्वान्न नानार्थतेत्यभिमानः ।

स्वीकृतवेदप्रमाणभावः शिष्टः। आचारे च वेदानिषिद्धत्वमविगीतत्वं विशेषणं देयम्। यद्वा, अलौकिकविषयशिष्टाचारत्वमेव हेतुः। शिष्टाचारत्वञ्च भ्रमाजन्याचारत्वम्। आस्तिकनास्तिकयोरगम्यागमनचैत्यवन्दनादावाचारजनकज्ञानस्य भ्रमत्वाद् बलवदनिष्टानुबन्धित्वादिष्टसाधनत्वाच्च। लोके च पाषण्डव्यावृत्तशिष्टव्यवहारो वेदप्रामाण्याभ्युपगमनिबन्धनः। तैर्थिकत्वेऽपि शिष्टाशिष्टव्यवहारो वेदनिषिद्धाकर्तृत्वतत्कर्तृत्वनिबन्धनः। यद्वा, वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वे सति यो यदा वेदनिषिद्धाकर्ता स तदा शिष्टस्तत्कर्तृत्वशिष्टः। अतएव वेदनिषिद्धाकर्तृत्वेऽपि बौद्धो न शिष्टः। पापजनकत्वज्ञानं विना वेदनिषिद्धकर्तृत्वं यस्य नास्ति स शिष्ट इति तु न तैर्थिकस्यापि कस्यचित् पापजनकत्वज्ञानं विना वेदनिषिद्धकर्तृत्वात्।

पूर्वं तावन्मङ्गलं वेदबोधितसमाप्तिसाधनताकं समाप्त्युद्देश्यकाविगीतशिष्टाचारविषयत्वादित्यनुमानेन मङ्गलस्य समाप्तिसाधकत्वप्रतिपादकश्रुत्यनुमानं साम्प्रदायिकमतानुसारेण प्रदर्शितम्। तत्र लिङ्गशरीरप्रविष्टं शिष्टत्वं किमित्याकाङ्क्षायामाह। **स्वीकृतवेदप्रमाणभावः** शिष्ट इति। प्रमाणभावः प्रामाण्यमित्यर्थः। ये तावद् वेदस्य प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति त एवैतन्मते शिष्टा इति बोध्यम्। हिंसानिषेधश्रुत्यात्मकवेदभागे बौद्धैरपि प्रामाण्यस्वीकारात् तत्रातिव्याप्तिवारणाय वेदत्वावच्छेदेन प्रामाण्यनिश्चयात्मकप्रामाण्यस्वीकार एव शिष्टलक्षणे प्रविष्ट इति भावः। प्रदर्शितानुमानलिङ्गघटकाचारेऽविगीतत्वं विशेषणत्वेन प्रविष्टम्। तस्य प्रयोजनमाह। **आचारे चेत्यादि। वेदानिषिद्धत्वमविगीतत्वमिति।** अत्राविगीतत्त्वं वेदानिषिद्धत्वरूपमित्यर्थः। आचारेऽस्याप्रवेशे तु समाप्त्युद्देश्यकशिष्टाचारविषयत्वमेव लिङ्गं भवेत्। कदाचिच्छिष्टा अपि भ्रमेण चैत्यवन्दनादिकमनुष्ठातुमर्हन्ति। तत्र शिष्टाचारे वेदबोधितसमाप्तिसाधनताकत्वरूपसाध्यस्याभावात् समाप्त्युद्देश्यकशिष्टाचारविषयत्वस्य सत्त्वेन व्यभिचारः स्यात्। अतस्तद्वारणार्थं शिष्टाचारेऽविगीतत्वं दत्तम्। एवञ्च तदाचारस्य शिष्टकृतत्वेऽपि तत्र वेदनिषिद्धत्वरूपाविगीतत्वाभावात् तद्घटितलिङ्गस्याप्यभावेन व्यभिचारो निरस्त इति बोध्यम्। न कुर्यान्निष्फलं कर्मेत्यादिश्रुत्या

निष्फलत्वेन चैत्यवन्दनादेर्विगीतत्वमिति भावः। लाघवमभिसन्धायाह। यद्वेत्यादि। अलौकिकविषयशिष्टाचारत्वमेव हेतुरिति। अत्र हेतावविगीतत्वं न पृथग्विशेषणत्वेन प्रविष्टमस्ति। पृथक्शिष्टत्वमपि न प्रविष्टमित्याह। शिष्टाचारत्वञ्च भ्रमाजन्याचारत्वमिति। तथा ह्यलौकिकविषयकभ्रमाजन्याचारविषयत्वमेव वेदबोधितसमाप्तिसाधनताकानुमाने लिङ्गम्। ननु नास्तिकाः कदाचिदास्तिका अपि कौतूहलनिवृत्तये स्तूपादिदर्शनार्थं चैत्यविहारं गच्छन्ति तद्वन्दनादिकमपि कुर्वन्तीति तत्तदाचारविषयीभूतकार्येषु लिङ्गस्य व्यभिचारश्चेन्नेत्याह। आस्तिकनास्तिकेत्यादि। अगम्यागमनमिति। निषिद्धा भूमिरगम्या। तत्र गमनमेवात्रागम्यागमनम्। तथाहि तत्तदाचारस्य भ्रमजन्यत्वान्न तेषु शिष्टाचारत्वमस्ति। एवञ्च शिष्टाचारत्वस्यैवासत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः। तादृशाचारजनकज्ञानस्य भ्रमत्वं व्यवस्थापयति। बलवदनिष्टानुबन्धित्वादिष्टसाधनत्वाच्चेति। तथा हि इष्टसाधनत्वाल्लोकोऽगम्यागमनादौ प्रवर्तते। अगम्यागमनमिष्टसाधनमपि न बलवदनिष्टाजनकं निषिद्धत्वेन पापजनकत्वात्। प्रवृत्ताविष्टसाधनत्वज्ञानमिव बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानमपि कारणम्। अन्यथा मधुविषाभ्यां सम्पृक्तेऽन्नादौ क्षुधार्तानां प्रवृत्तिः प्रसज्यते। प्रकृते च प्रवृत्त्यर्थमगम्यागमनेऽपि बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानं स्वीकार्यम्। एवञ्च प्रवर्तकज्ञानस्यावश्यं भ्रमत्वेन तदाचारे भ्रमाजन्याचारत्वरूपं शिष्टाचारत्वमेव नास्तीति न तदादाय व्यभिचार इति बोध्यम्। अथ शिष्टाचारत्वस्य प्रदर्शितव्याख्यायामाचारस्यैव शिष्टत्व न तु लोकानां तदिति कथमास्तिके शिष्टपदव्यवहार इति चेदत्राह। लोके चेत्यादि। तथा हि पाषण्डान्त्यजाद्यतिरिक्तेषु वर्णिषु लोकानां शिष्टत्वव्यवहारो वेदप्रामाण्यस्वीकृतिनिबन्धनो भाक्त एवेति बोध्यम्। आस्तिकबौद्धयोरुभयोः शास्त्रज्ञानवत्त्वेऽपि प्रथमोक्ताः शिष्टा अन्त्या स्तु नेत्यत्र विनिगमकमाह। तैर्थिकत्वेऽपीत्यादि। आस्तिकानां वेदनिषिद्धानाचरणाद् बौद्धानाञ्च तत्करणाच्छिष्टाशिष्टत्वव्यवहार इति भावः। नन्वेवं यदि प्रामाण्याङ्गीकारिण एव शिष्टास्तदा वेदप्रामाण्यवादिनां कदाचाराणामपि शिष्टत्वं स्यात्, तद्व्यवहारप्रयोजकीभूतवेदप्रामाण्यवादित्वादिति चेदत्राह। यद्वेत्यादि। तथा च वेदप्रामाण्याभ्युपगमेऽपि कदाचाराणां वेदनिषिद्धकरणान्न तत्काले शिष्टत्वं स्यात्। तदानाचरणकाले तु तेषां शिष्टत्वमिष्टमेव। अतएवेति। शिष्टत्वस्वरूपे विशेषणरूपेण वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वस्य प्रवेशादेवेत्यर्थः। तथा च यदा कश्चिद्बौद्धो वेदनिषिद्धं न समाचरति तत्समयेऽपि न स शिष्टस्तत्कालेऽपि तस्य वेदप्रामाण्यानभ्युपगन्तृत्वादिति भावः।

पूर्वं तावद् वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वे सतीत्यादिना कालविशेषं प्रवेश्य शिष्टलक्षणमुक्तमिदानीं तदप्रवेशेन लाघवमभिमन्यमानानां केषाञ्चिल्लक्षणमुपस्थापयति **पापजनकत्वज्ञानं विनेत्यादि**। तथा हि पापजनकत्वज्ञानाभावविशिष्टं यद्वेदनिषिद्धकर्तृत्वं तादृशकर्तृत्वाभाववत्त्वं शिष्टत्वमित्यभिमानः। बौद्धानां चैत्यवन्दनादौ पापजनकत्वज्ञानं नास्ति, अपि तु वेदनिषिद्धं चैत्यवन्दनादिकं ते कुर्वन्ति। अतः पापजनकत्वज्ञानविरहविशिष्टं यद्वेदनिषिद्धकर्तृत्वं तस्य बौद्धेषु विद्यमानत्वेन तादृशविशिष्टवेदनिषिद्धकर्तृत्वाभाववत्त्वाभावान्नाशिष्टे लक्षणस्यातिव्याप्तिः। वेदनिषिद्धकर्तृत्वरूपविशेष्यांशस्य वर्णिष्वसत्त्वाल्लक्ष्ये लक्षणसमन्वयो बोध्यः। विशेष्यविशेषणयोरन्यतरस्यासत्त्वे विशिष्टाभावस्य सत्त्वाभ्युपगमादिति भावः। ननु वर्णिनां वेदनिषिद्धानाचरणे वेदनिषिद्धकर्तृत्वस्य यः सामान्यतोऽभावस्तद्वत्त्वमेव शिष्टत्वमस्तु किं प्रतियोग्यंशे पापजनकत्वज्ञानाभावस्य विशेषणत्वेन प्रवेशे प्रयोजनमिति चेन्न। वेदनिषिद्धकर्तृत्वसामान्याभाववत्त्वस्याव्याप्तिदोषदुष्टत्वात्। तथाहि चैत्यवन्दनादौ निषिद्धकर्मणि पापजनकत्वज्ञानसत्त्वेऽपि कदाचिदुत्कटरागविवशाः सन्तो वर्णिनस्तादृशं कर्म समाचरन्तीति दृश्यते। वेदनिषिद्धकर्तृत्वसामान्याभाववत्त्वस्य तत्रासत्त्वादव्याप्तिर्भवति। तन्निरासार्थं प्रतियोगिनि वेदनिषिद्धकर्तृत्वे पापजनकत्वज्ञानाभाववत्त्वरूपविशेषणमावश्यकम्। एवञ्च नाव्याप्तिः। तादृशनिषिद्धकर्मकर्तुरपि तदानीं पापजनकत्वज्ञानविरहरूपविशेषणांशस्यासत्त्वेन विशिष्टाभावस्य तत्रावश्यं सत्त्वात्। केवलस्य पापजनकत्वज्ञानाभाववत्त्वरूपविशेषणांशस्यापि न शिष्टत्वं सम्भवत्यव्याप्तत्वात्। शिष्टानां प्रायश एव निषिद्धकर्मणि पापजनकत्वज्ञानसत्त्वेन तदभाववत्त्वस्य तत्र विरहात्। एवं विशेषणांशस्याभावोऽपि न लक्षणमव्याप्तत्वादेव। तथा सति पापजनकत्वज्ञानाभावाभाववत्त्वमेव शिष्टत्वं स्यात्। येषां शिष्टानां चैत्यवन्दनादौ मौढ्यात् पापजनकत्वज्ञानं नास्ति निषिद्धाकर्तृषु तेषु पापजनकत्वज्ञानाभावाभाववत्त्वविरहादव्याप्तिर्बोध्या। सर्वेष्वेव निषिद्धकर्मसु सर्वेषामेव शिष्टानां पापजनकत्वज्ञानं स्यादेवेत्येवं नियमे प्रमाणाभावात्। लक्षणमिदं दूषयति। **तैर्थिकस्यापि कस्यचिदित्यादि**। अत्र तैर्थिकपदं शिष्टपरं बोध्यम्। मूर्खतया येषां चैत्यवन्दनादौ निषिद्धकर्मणि पापजनकत्वज्ञानं नास्ति अथ च बौद्धदृष्टान्तमनुसृत्य बौद्धानां मिथ्याप्रवादादेव वा ये चैत्यवन्दनं कुर्वन्ति, वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृषु तादृशशिष्टेषु पापजनकत्वज्ञानाभावावत्त्वस्य विशषणांशस्य वेदनिषिद्धकर्मकर्तृत्वरूपविशेष्यांशस्य च सत्त्वात्तेषु प्रदर्शितविशिष्टाभाववत्त्वरूपलक्षणस्यासत्त्वादव्याप्तिर्बोध्या।

यत्तु रागद्वेषहीनः शिष्टः स च सर्वज्ञत्वान्मन्वादिरेव अविगीततदाचारादेव वेदानुमानमिति। तन्न। एवं हि मन्वाद्याचारादर्शिनामाधुनिकानां मङ्गले प्रवृत्तिर्न स्यात्। आधुनिकानामाचारेण मन्वाद्याचारमनुमाय तेन च वेदमनुमाय बालः प्रवर्तत इति चेत्। तर्हि यादृशाचारेण मन्वाद्याचारानुमानं स एव वेदानुमापकोऽस्तु। किमित्यनुमितानुमानेन। आधुनिकानामपि शिष्टत्वेन व्यवह्रियमाणत्वाच्च। तथा च स्मृतिः।

यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रमागतः।
श्रुतिस्मृत्यविरोधेन सदाचारः स उच्यते॥

सर्वज्ञस्य मङ्गलाचारे मानाभावाच्च। मन्वादिप्रणीतस्मृतौ मङ्गलं दृश्यत इति चेत्। तन्न। स्मृतिकर्तुरसर्वज्ञत्वेऽपि वेदादर्थं प्रतीत्य स्मृतिप्रणयनसम्भवात्। यत्तु शिष्टाचारत्वेन कर्त्तव्यतैवानुमीयतां किं वेदेनेति तत्र वक्ष्यामः॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायगङ्गेश्वरविरचितो मङ्गलवादः समाप्तः॥

रागाद्वेषहीनः शिष्ट इति। रागहीनत्वं द्वेषहीनत्वञ्चेति लक्षणद्वये तात्पर्यम्। उभयहीनत्वस्य रागहीनत्वविशिष्टद्वेषहीनत्वस्य वा लक्षणत्वे प्रयोजनाभावात्। अत्र हीनत्वस्यात्यन्ताभावत्वात्मकत्वे रागात्यन्ताभाववत्त्वं द्वेषात्यन्ताभाववत्त्वं वा शिष्टत्वं स्यात्। तच्च न सम्भवति पाषाणाद्यचेतनपदार्थानामपि तद्वत्त्वेन शिष्टत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिरिति वाच्यं मनुष्येष्वेव केषुचित्तत्पदस्य व्यवहारात्। रागात्यन्ताभाववत्त्वस्य हीनपदार्थत्वेऽत्यन्ताभावस्याव्याप्यवृत्तितया घटपटाद्यवच्छेदेन नास्तिकाद्यात्मन्यपि तस्य सत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यात्। अतस्तद्वारणार्थं हीनपदमत्र ध्वंसार्थे प्रयुक्तमिति बोध्यम्। एवञ्च नास्तिकादीनां रागादिसत्त्वेन तद्ध्वंसविरहान्न तेष्वतिव्याप्तिः। एवं ध्वंसस्य प्रतियोगिसमवायिदेशे वृत्तित्वनियमेन पाषाणाद्यचेतनपदार्थानां रागाद्यसमवायित्वान्न वा तेषु रागध्वंसवत्त्वरूपशिष्टलक्षणस्यातिव्याप्तिरित्यपि बोध्यम्। नन्वेवमपि राग

विशेष्य द्वेषविशेषस्य वा यो यो ध्वंसस्तद्वत्त्वस्यावश्यं नास्तिकबौद्धयोः सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिस्तदवस्थैवेति चेन्न। आत्यन्तिकरागध्वंसवत्त्वस्य वा तादृशद्वेषध्वंसस्य वा शिष्टलक्षणत्वे तात्पर्यात्। एवञ्च न पूर्वोक्तातिव्याप्तिः। नास्तिकादिषु रागविशेषस्य ध्वंसवत्त्वेऽपि तद्ध्वंसस्यानात्यन्तिकत्वेनात्यन्तिकरागध्वंसस्य तत्रासत्त्वात्। मिथ्याज्ञान-विशिष्टान्यत्वमेव रागध्वंसस्यात्यन्तिकत्वम्। वैशिष्ट्यञ्चैककाला-वच्छेदेनैकात्मवृत्तिरूपं बोध्यम्। नन्वेवं साधारणशिष्टेषु रागविशेषस्य ध्वंससत्त्वेऽपि तादृशध्वंसस्य मिथ्याज्ञानकालीनत्वेनात्यन्तिकत्वाभावात् तादृशध्वंसवत्त्वं तत्राव्याप्तमिति चेन्न। एतन्मते ज्ञानिनामेव शिष्टत्वाभ्युप-गमात्। रागरहितमन्वादीनां चरमरागध्वंसस्य मिथ्याज्ञानासमानकालीन-त्वेनात्यन्तिकत्वात्तादृशध्वंसवत्त्वस्य तत्रैव स्वीकारात्। अविगीतात् तेषा-माचारादेव मङ्गलविधायकश्रुत्यनुमानमिति भावः। वेदबोधितकर्तव्यताकत्वस्या-भाववति भोजनादातिव्याप्तिवारणायाचारेऽविगीतत्वं विशेषणम्। एतन्मतं दूषयति। मन्वादीनामेव सर्वज्ञकल्पानां शिष्टत्वे तदाचाराणामाधुनि-कैरज्ञातत्वेन तादृशाचारलिङ्गेनाधुनिकानां मङ्गलविधायकवेदकल्पनाया असम्भवान्न तादृशं शिष्टत्वं प्रकृतोपयोगीति ध्येयम्। नन्वेवमाधुनिकाना-मविगीतेन मङ्गलाचारेण मन्वादीनामाचारोऽनुमीयेत तेन चानुमितेन मन्वादि-शिष्टाचारेण मङ्गलविधायकश्रुतेरनुमानं स्यात् तथाच वेदबोधितत्व-ज्ञानादाधुनिका अपि मङ्गलाचरणे प्रवर्तेरन्निति चेन्नेत्याह। स एव वेदानुमाप-कोऽस्तु किमनुमितानुमानेनेति। स एवेति। आधुनिकानामविगीतालौकिकाचार इति तदर्थः। तथा च मङ्गलं वेदबोधितकर्तव्यताकमविगीतालौकिकाचार-विषयत्वादित्याधुनिकाचारानुमानप्रयोगो बोध्यः। अनुमितानुमानेनेति। आधुनिकतादृशाचारेणोनुमितो यो मन्वादिशिष्टानामाचारस्तल्लिङ्गकेन वेदानु-मानेनत्यर्थः। एतदिष्टमेवेति चेन्नेत्याह। आधुनिकानामपीत्यादि। तथा ह्या-त्यन्तिकरागध्वंसवत्त्वस्य शिष्टत्वे आधुनिकानां तदभावे शिष्टत्वव्यवहारो न भवितुमर्हति। व्यवह्रियन्ते च आधुनिका अपि शिष्टत्वेन लोकैः। अतः शिष्टस्य तादृशलक्षणमयुक्तमिति भावः। आधुनिकानामाचारस्य शिष्टाचारत्वे प्रमाणमाह। तथा च स्मृतिरित्यादि। यस्त्वित्यादि। शिष्टाचारत्वेनेति। समाप्त्युद्देश्यकशिष्टाचारत्वेनेत्यर्थः। अत्र पूर्वोक्तं भ्रमाजन्यत्वमेवाचारगतं शिष्टत्वं बोध्यम्। कर्तव्यतैवानुमीयतामिति। तथा च कर्तव्यताज्ञानादेव मङ्गले प्रवृत्तिसम्भवेऽलं मङ्गलविधायकानुमानेनेति शङ्कार्थः। मङ्गलस्य कर्तव्यत्वानमाने प्रयोगस्तु मङ्गलमिष्टसाधनत्वे सति कृतिसाध्यमविगीता-

लौकिकशिष्टाचारविषयत्वाद् यागादिवदित्येवमाकारको बोध्यः। तत्र वक्ष्याम इति। तथा ह्यविगीतालौकिकशिष्टाचारविषयत्वस्य कर्तव्यताव्याप्यत्वनिश्चयं प्रति वेदबोधितत्वे तद्व्यापकत्वज्ञानमवश्यमपेक्षितमस्ति। तथा च कर्तव्यताव्याप्यत्वज्ञानहेतुत्वेन वेदबोधितत्वव्याप्यत्वज्ञानस्य तत्पूर्ववर्तित्वादविगीतशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य वेदबोधितत्वानुमानमावश्यकमिति शब्दखण्डे उच्छन्नप्रच्छन्नवादे आलोचयिष्याम इत्यर्थः। समाप्ता चेयं 'प्रभा'नाम्नी मङ्गलवादसमीक्षा। इति शम्।

खद्वयग्रहचन्द्राङ्के बिभ्रत् पाशुपतं महः।
दाक्षिण्यो वैदिको विप्रो गौरीनाथः प्रभासुतः॥

—o—

BIBLIOTHECA INDICA—A COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

MAṄGALAVĀDA

By

GAṄGEŚA UPĀDHYĀYA

Edited By

GAURINATH ŚĀSTRĪ

With an original Sanskrit Commentary, Prabhā

THE ASIATIC SOCIETY
1979